

294530746

101 Københavns kommune

P. IPSENS ENKE

KONGELIG HOF   TERRACOTTA FABRIK

FIGURER OG BASRELIEFS   ANTIKKE VASER OG SKAALÉ
med og uden
 THORVALDSEN, *efter* BISSÉN   DECORATION.
 &   FRUGT- OG BLOMSTEROPSATSER
 JERICHAU   ELLC.

Norgesgade N° 33.   KJØBENHAVN.

Historiske Meddelelser om København 1987

MAG

med register til årbøgerne 1984-87

**HB
His**

Historiske Meddelelser
om København

1987

med register til årbøgerne 1984-87

Historiske Meddelelser
om København
1987

med register til årbøgerne 1984-87

Udgivet af Københavns Kommune
København 1987

K
KØBENHAVNS KOMMUNES
BIBLIOTEKER
FAGSAL E 1987
Kultorget 2
1175 København K ex. 1
01 93 60 60 lok. 216

Redaktion: Helle Linde, Egil Skall, Henrik Gautier,

På omslaget reklame i Kraks vejviser 1879

Historiske Meddelelser om København er
medlemsskrift for Selskabet for Københavns Historie

© Københavns Kommune 1987

ISBN 87-87526-96-4

Trykt hos Krohns Bogtrykkeri, København

Manuskripter, der ønskes optaget i årbogen, sendes til
redaktionen, Københavns Stadsarkiv,
Københavns Rådhus, 1599 København V

Indhold

<i>Mikael Venge</i> : Danmarks hovedstad	7
<i>Søren Federspiel</i> : Københavns Tømrerlaug og industrialiseringen	25
<i>Bente Holst</i> : P. Ipsens Enke Kgl. Hof Terracottafabrik. En verdensberømt kunstindustriel virksomhed på Utterslev Mark . . .	64
<i>Vilhelm Jespersen</i> : 37 år i Københavns kommunes tjeneste (2. del)	87
<i>Københavns Stadsarkiv</i> i 1986	148
<i>Selskabet for Københavns Historie</i> i 1986	149

Anmeldelser:

<i>Alfred Wassard</i> : Det søde og det sure. 35 år på Københavns rådhus. (<i>Erik Stig Jørgensen</i>)	151
<i>Dyveke Helsted, Eva Henschen og Bjarne Jørnæs</i> : Thorvaldsen. (<i>Marianne Saabye</i>)	152
<i>Ole Feldbæk</i> : Slaget på Reden. (<i>Hans Chr. Bjerg</i>)	153
<i>Knud Klem</i> : Skibsbyggeriet i Danmark og hertugdømmerne i 1700-årene. (<i>Henrik Gautier</i>)	155
<i>Tinne Vammen</i> : Rent og urent. Hovedstadens piger og fruer 1880–1920. (<i>Helle Askgaard</i>)	157
<i>Annette Vasstrøm</i> : Holmens by. Nyboder og dets beboere – især i nyere tid. (<i>Birte Broch</i>)	159
<i>Bent Blüdnikow</i> : Immigranter. Østeuropæiske jøder i København 1905–20. (<i>Niels Peter Stilling</i>)	160
<i>Helge Nielsen</i> : Drømme om frihedsstøtten og <i>Karin Kryger</i> : Frihedsstøtten. (<i>Ulla Kjær</i>)	162
<i>Vesterbro</i> . En forstadsbebyggelse i København. (<i>Hanne Christensen</i>)	164
<i>Hans Helge Madsen</i> : Østerbros herligheder – en bydels identitet. (<i>Allan Tønnesen</i>)	166
<i>Jesper Gram-Andersen</i> : Livgardens kaserne og Rosenborg eksercerplads 200 år, 1786–1986. (<i>Hasse Neerbek</i>)	167
<i>Ole L. Frantzen og Bjørn A. Nielsen</i> : Københavns befæstning 1886–1986; <i>Richard Willerslev</i> : Danmarks største arbejds-	

plads. Opførelsen af Københavns landbefæstning 1886-93; <i>Klavs Becker-Larsen</i> : Tunestillingen. Feltbefæstningen fra Roskilde fjord til Køge Bugt. (<i>Jeppe Tønsberg</i>)	168
<i>John Poulsen</i> : Københavns banegårde; <i>Peer Thomassen</i> : Nør- rebros stationer gennem 100 år; <i>Birger Wilcke</i> : Damptog til Dragør - Amagerbanens historie. (<i>Hans Kofoed</i>)	169
<i>Berna og Jørgen Møller-Holst</i> : Rødovre kirkebog 1682-1814. (<i>Helle Askgaard</i>)	170
Register til årbøgerne 1984-87	173

Danmarks hovedstad

Af Mikael Venge

*Non est talis nec æqualis
civitas in Dania!*

I 1491 kunne Morten Børup i prægtige, latinske trokæer skrive et hyldestrim til København, hvorfra disse linier er hentet.¹ Ingen by i Danmark kan lignedes eller måle sig med København, ville vi sige på jævnt dansk. Hvis vi drister os til at trampe yderligere i de sirlige versefødder, ser vi, at Børup fremhæver København som centraladministrationens sæde og et videnskabeligt og kommercielt centrum. Ved hoffet og de kirkelige institutioner havde skarer af gejstlige og kongelige embedsmænd deres virke, hedder det. Takket være universitetet, hvor åndsvidenskaberne dyrkedes, nød byen et ry som lærdomssæde, og endelig henviser han til Københavns blomstrende, vidtstrakte handel.

Morten Børups lovprisning af København afspejler byens forvandling i senmiddelalderen fra driftig handelsby til rigets ubestridte hovedstad. Faserne i denne forvandling er i og for sig velkendte. Valdemar Atterdags erobring 1342 og Erik af Pommerns generhvervelse 1417 var de afgørende, ydre begivenheder, der dramatisk sprængte det snævre klædebon, Roskildebispens by havde været hyllet i. Derimod er det stort set ikke blevet bemærket, at også Grevens fejde 1534–36 markerede et trin i Københavns udvikling – og slet ikke, at det først er på dette tidspunkt, at selve betegnelsen hovedstad vinder frem.

Anledningen til, at København første gang kom i kronens besiddelse, var den opløsningstilstand, der truede Danmark under 1330'ernes holstenervælde. I denne nationale krisesituation lod Roskildebispens sig bevæge til at overlade Valdemar Atterdag retten til København på ubestemt tid, da han uforknyt indledte kampen for rigets genrejning. Situationen kompliceredes af, at holstenerne solgte byen og

slottet til den svenske konge, Magnus Eriksson, der tidligere havde erhvervet Skånelandene på samme måde. Omvendt bliver Roskildebispens offervilje herved fuldt forståelig.

I 1342 lykkedes det kong Valdemar eller rettere hans schwabiske marsk, Friedrich von Lochen, under blodige kampe med holstenerne og svenskerne at erobre det omstridte København, som Valdemar straks tog fat på at indrette til sin residensstad. Her fejredes siden forbrødringen med hans gamle rival, Magnus Eriksson, der sammen med sin hustru, dronning Blanche, og sønnen, kong Håkon af Norge, ofte var Valdemars gæster på Københavns slot. Navnlig trolovelsen 1359 og brylluppet 1363 mellem Håkon og den lille Margrethe Valdemarsdatter gav anledning til store festligheder.

I 1368 var festen forbi. Valdemar Atterdags mange fjender rottede sig sammen imod ham, og en hanseatisk flåde indtog og ødelagde København »i bund og grund«. Det opsving, København havde nydt som kongens by, har tydeligt været hansestæderne en torn i øjet. Med ægte tysk grundighed sørgede man for at indkalde stenhuggere, der kunne nedbryde slottets mure, mens havneløbet spærredes med sænkede skibe. Under disse omstændigheder faldt det lettere for dronning Margrethe at give afkald på ruindyngen – mere har der ikke været tale om – da Roskildebispen under tronskiftet kom i tanker om, at København faktisk var hans by. Dronningen havde opgaver nok at tage vare på og overlod gerne genopbygningen efter hansestædernes hærgen til den rige bispestol. Ydermere var Roskildebispen hendes gode ven og »bankforbindelse«, Peder Jensen (Lodehat), Gjorslevs bygherre, der ikke skelnede så nøje mellem kirkens og kronens midler og generøst pungede ud, når dronning Margrethes unionspolitik fordrede kontanter.

Efter 1375 tilhørte byen og slottet altså ubestridt Roskildebispen, men umiddelbart efter den myndige Peder Jensens død den 19. oktober 1416 tvang Erik af Pommern domkapitlet til at oplade København. Et nævn af »aldrende og bofaste« sjællændere afsagde i 1417 pligtskyldigst den kendelse, kong Erik forlangte, og som skulle tjene som det juridiske grundlag for, at København atter – denne gang definitivt – blev kongens besiddelse. Overgrebet efterlod meget forståeligt nogen bitterhed hos bispestolen, en bitterhed, der endnu murrede kort før Grevefejden og reformationen mere end 100 år senere, da den

sidste katolske Roskildebisp, Joachim Rønnow, luftede et forsinket erstatningskrav.

Tilfældet København er et eksempel på, at historie og jura ikke altid følges ad. Uanset de aldrende sjællænderes opfattelse er det givet, at Roskildebispen i 1417 formelt havde retten til København, men udviklingen havde ført med sig, at der – med et moderne udtryk – knyttedes betydelige samfundsmæssige interesser til København. Moralsk og nationalt var det Erik af Pommern, der havde retten på sin side, da han i 1417 bemægtigede sig den dynamiske Øresundsby. Nok så væsentligt: politisk sad han med alle de gode kort på hånden.

Ubestrideligt var det Erik af Pommerns indsats, der forvandlede København til rigets hovedstad og dermed udgør baggrunden for Morten Børups lovprisning 1491. Med Aksel E. Christensens knap så poetiske formulering kan vi konstatere, at man i løbet af 1400-tallet støder på den begyndende storbys underverden af »herberger og ølknejer, spillebuler og horehuse«,² en sikker målestok nedefra for byens særlige status.

Men hvorledes oplevede samtiden denne status? Vi mærker os, at Morten Børup ikke anvendte udtrykket hovedstad. Endnu for 100 år siden troede man, at København havde afløst Roskilde som Danmarks hovedstad på Christoffer af Bayerns tid. Denne opfattelse grundlagdes af Erik Pontoppidan i hans lærde skrift om Københavns oprindelse, »Origines Hafnienses«, fra 1760 og spredtes via P. F. Suhms meget udbredte Danmarkshistorie vidt omkring.³ Først Kr. Erslev pegede i 1889 på Erik af Pommerns erhvervelse 1416–17 som det afgørende tidspunkt for Københavns ophøjelse til hovedstad. Erslev tilføjede dog forsigtigt, at han fandt det principielt forkert at tale om Danmarks hovedstad i 1400-tallet, da begrebet var fremmed for middelalderens tankegang.⁴

Uanset om samtiden var klar over det, kan vi naturligvis tillade os at slå fast, at København siden 1417 faktisk var Danmarks hovedstad. Hvad her skal fremføres som et beskedent supplement til den etablerede opfattelse er blot et appendix. Under det oldenburgske hus var Københavns særlige rolle som kongelig residens og rigets ubestridt største by blevet fastholdt og udbygget. Allerede i 1400-tallet var byen blevet omgivet af meget stærke fæstningsværker, den rummede et velhavende borgerskab og adskillige storkøbmænd, der i rigdom kunne

Grev Christoffer af Oldenburg var halvætter både til Christian II og Christian III. Da lübeckerne og Malmøborgerne i 1534 ønskede at forhindre det danske kongevalg, påtog han sig som hærfører at erobre Danmark i den fangne Christian II's navn. Efter landgangen ved Hvidøre nord for København den 22. juni mødtes han med begejstret tilslutning af borgere og bønder. Også adelen og gejstligheden valgte efterhånden at underkaste sig, især efter at rigsrådets førstemand Anders Bille havde overgivet sin befæstede gård Søholm på Stevns den 4. juli og var trådt i grev Christoffers tjeneste. I artiklen skildres situationen, da København som det eneste punkt på Sjælland endnu modstod greven.

måle sig med adelens jorddrotter. Selv under Frederik I, der foretrak at residere på Gottorp, var Københavns position som rigets hovedfæstning og regeringens sæde ikke blevet alvorligt antastet.

Under kong Hans' krige med hansestæderne var bymuren blevet forstærket med en række fremspringende tårne, hvorfra fjendtlige angribere kunne bestryges med tidens svære skyts. Disse forsvarsværker, der under belejringen 1523 havde stået deres prøve, var blevet yderligere forstærket omkring 1530, da man frygtede angreb fra Christian II.⁵ Den følgende borgerkrig, kaldet Grevens fejde, formede

sig da også på mange måder som en overbevisende demonstration af byens særlige status og kom for en stor del til at dreje sig om beherskelsen af København. Ydermere førte Grevefejden til, at København omsider proklameredes som hovedstad. Krigsbegivenhederne, som vi skylder proklamationen, burde være en omtale værd.

Overfor opstanden i Malmø den 29. maj 1534, startskuddet til Grevens fejde, havde københavnerne forsigtigt holdt sig tilbage. Deres sympati med det eksisterende styre af rigsråder, der havde grebet magten efter Frederik I's død 1533, var ganske vist meget beskeden. Sympatien lå snarere hos rigshofmester Mogens Gøye, der var tilhænger af den senere Christian III, hvad en henvendelse til rigshofmesteren antydede.⁶ Hertil kom, at hovedsmanden på Københavns slot, Johan Urne, øjensynligt var opsat på ikke at dele skæbne med Malmøhus' kommandant, Mogens Gyldenstjerne, der var blevet overrumplet og arresteret af Malmøborgerne. Under opstanden anlagde Johan Urne tværtimod et martialsk, sabelraslende tonefald, og bystyret har uden tvivl været noget trykket af hans nærværelse.

Efter den lübske flådes ankomst blev København udsat for en lempelig indeslutning fra søsiden, idet fire krigsskibe lagde sig ved St. Annæ og spærrede den nordre indsejling.⁷ Samtidig er der formodentlig etableret en endnu lempeligere spærring på land. I klageskriftet mod bisperne lyder en af anklagerne mod Joachim Rønnow, at han under det gryende reformationsrøre skulle have »ladet holde for alle porte og lukket alle veje for København og forment dem al tilføring og afføring«.⁸ En lignende blokade kan grev Christoffer have foranstaltet. Til en egentlig belejring strakte hans ressourcer sig næppe.

Alligevel synes Johan Urne meget snart at have vaklet i troen, og under omstændighederne er det forståeligt, at i hvert fald Københavns borgere blev tiltrukket af grevens parti, der talte deres tidligere borgmester, Ambrosius Bogbinder, blandt sine fremtrædende medlemmer. Karmelittermunken Poul Helgesen skriver i Skibbykrøniken, at de »ved hemmelige rådslagninger og lønlige rænkespil traf foranstaltninger til at sætte det samme i værk, som de troløse Malmøborgerne havde gjort«.⁹ Hans ærinde er tydeligt at undskylde Johan Urnes påfølgende overgivelse af Københavns slot, hvis betimelighed der

åbenbart har været delte meninger om i samtiden. At den fra grev Christoffers side fremhævedes som et særligt kup, da hans kansler og rådgiver, mester Melchior, i begyndelsen af august skrev til Christian II's datter i Nederlandene, er let begribeligt.¹⁰ Vel ikke mindst af denne grund raser Poul Helgesen mod borgernes forræderiske færd, der skyldtes »lutter lyst til at styrte slottets hovedsmand, hr. Johan Urne, og samtlige rigets adelsmænd i fordærv«, mens Johan Urne selv fremtræder uskyldshvid.

Denne udtalte tendens forhindrer dog ikke, at Skibbykrønikens skildring af begivenhederne i øvrigt indeholder mange pålidelige træk, der bekræftes af Danzigs gesandt Jakob von Barthens mere udførlige rapporter. Heraf fremgår det, at bystyret i den vanskelige situation forsøgte at gardere sig ved at slutte overenskomster til begge sider. Under indtryk af grevens raske fremgang, men inden overgivelsen af Søholm, rigsrådets hovedmand Anders Billes private fæstning, lovede bystyret og rigsrådets repræsentanter, Joachim Rønnow og Johan Urne, den 2. juli hinanden at stå last og brast, indtil Christian II var blevet befriet og altså så længe, situationen var uafklaret.¹¹ Samtidig sikrede man sig en tre ugers stilstand med grev Christoffer. Også bystyret i Helsingør, hvis dispositioner Jakob von Barthen fulgte på nærmeste hold, havde sikret sig en betænkningstid på 14 dage.

Denne tøvende og usikre diplomatiske balance varede imidlertid ikke længe. Den 7. juli kunne borgmester Jürgen Wullenwever i Lübeck meddele, at udsendinge fra Københavns magistrat havde indfundet sig i grevens lejr.¹² Det kan være stilstandens indgåelse, der sigtes til, men Wullenwever var i hvert fald ikke i tvivl om, at københavnerne ville falde til patten, og hans forventninger blev heller ikke gjort til skamme. Kort efter mødte en ny, talstærk delegation i grevens lejr. Den bestod af den samlede magistrat, to borgmestre og fire rådmænd, samt hele 14 udvalgte borgere.

Denne talrige forsamling, der ydermere var udstyret med fuldmagt fra alle lavenes oldermænd, ville næppe være draget til Køge, hvor greven havde opslået sit hovedkvarter, uden at der på forhånd var etableret en god forståelse mellem parterne. Hvad denne forståelse gik ud på, skinner glimtvis igennem. Den 13. juli forpligtede borgerne sig til at overgive deres by til greven den følgende torsdag, den 16. juli,¹³ altså længe inden stilstanden udløb og uden hensyn til aftalen med

Udsnit af den rantzauske slægtstavle på Krengerup. Indskriften lyder: København overgav sig to gange. Der sigtes til de to belejringer 1523 og 1535–36, da først Frederik I og dernæst hans søn, Christian III, erobrede Danmark. Som skildret i artiklen blev København udsat for en tredje, kortvarig indeslutning af grev Christoffer juni–juli 1534. Magten i byen i denne periode havde biskoppen, Joachim Rønnow, og hans svoger, Johan Urne, der var kommandant på Københavns slot. Begge herrer valgte imidlertid snart at følge Anders Billes eksempel.

befalingshaverne på Københavns slot. Jakob von Barthens spidse kommentar lød: »Præcis den vankelmødige, ustadige adfærd, man kunne vente sig af menigmand og pøbelen!«¹⁴

Jürgen Wullenwever i Lübeck så naturligvis anderledes positivt på

de københavnske borgeres skridt. Allerede den følgende dag meddelte han glædestrålende hertug Albrecht af Mecklenburg: »I går flaskede det sig med København og greven«. ¹⁵ Desværre er det kun københavnernes forpligtelser, der er bevaret, mens de løfter fra grev Christoffer, delegationen drog hjem med, er gået tabt. Af andre kilder fremgår dog, at greven lønnede københavnerne rundhåndet.

Jakob von Barthen skriver blot, at grev Christoffer skænkede københavnerne store friheder og privilegier, men i Skibbykrøniken hedder det, at byen København fik overdraget det omliggende land indenfor en mils omkreds. Poul Helgesen har sikkert ret. Også tidligere havde København formået at udnytte en krigssituation til at afpresse regeringen territorielle indrømmelser. Efter byens overgivelse i 1524 havde den fået overladt en vandmølle ved Rosbækken, der løb ud i Øresund nord for byen, omtrent hvor Tuborg nu ligger. Til denne mølle hørte både en have og nogle engarealer. ¹⁶

Københavnerne var (som hele menneskeheden i 1500-tallet) først og fremmest jordbrugere og kvægavlere og naturligvis stærkt interesserede i at sikre sig arealer til græsning. Det følgende år gik deres hede-
ste ønsker i denne retning i opfyldelse. Mens Skåne stod i flammer under Søren Norby-oprøret 1525, viste regeringen sig villig til at overdrage København landsbyen Serridslev, hvis marker strakte sig op til Rosbækken. På denne måde fik københavnerne rådighed over et stort samlet areal nord for byen. I 1527 fik de ydermere overladt den vandmølle, der lå ved stranden syd for byen.

De store udvidelser af byens territorium begrundedes med, at borgerne af hensyn til Københavns forsvar havde opstemmet engene udenfor byen med vand – oprindelsen til den nuværende kæde af søer, der skærmer den gamle bydel. Det har uden tvivl været disse nyere hvervelser, som byen fik bekræftet af grev Christoffer og måske endda udvidet yderligere. Af andre mulige gunstbeviser kan man tænke på en senere bemærkning af Wullenwever om, at københavnerne havde betinget sig, at de måtte rive slottet ned – hvad Wullenwever dog efter overgivelsen fandt mindre hensigtsmæssigt og alt for besværligt – samt få indflydelse på kongevalget, dvs. en politisk indflydelse, som den rigsrådet hidtil havde haft, og som Malmøborgerne under Jørgen Kock allerede havde tilkæmpet sig. ¹⁷

Denne politiske indflydelse kunne grev Christoffer, der i dette

spørgsmål blot har været en marionet i borgerpartiets hænder, så meget lettere indrømme, som Københavns kapitulation ledsagedes af en fuldkommen regimeforandring i byen. Da grev Christoffer havde holdt sit indtog torsdag den 16. juli, trådte den gamle magistrat tilbage – hvor frivilligt får stå hen – og erstattedes af borgerpartiets folk.¹⁸ Ambrosius Bogbinder blev som en selvfølge borgmester på ny og styrede under hele fejden København som en lille diktator indtil sit sørgelige endeligt, da nederlaget var besejlet.

Københavns overgivelse bragte for alvor hovedsmanden på slottet, Johan Urne, i fedtefadet. Nu skulle man ellers tro, at timen var inde til at demonstrere det kække sindelag, som han havde anlagt i sine kommentarer til den lübske flådes ankomst. Dengang lovede han grevens tropper »store hug«,¹⁹ men nu er det en anderledes myg Johan Urne, der møder os. Umiddelbart efter grevens indtog blev han opsøgt af Anders Bille, der i mellemtiden havde overgivet Søholm og sammen med Sjællands øvrige herremænd var gået over på grev Christoffers parti. Ved denne lejlighed må Johan Urne have erklæret sig villig til at overgive slottet, hvis han fik sine rimelige krav indfriet. For sit indre øre hører man Poul Helgesens vrede, foragtelige ytring: »Hos alle regerede én herskerinde, griskheden!« I øvrigt klager Johan Urne over, at den tre ugers stilstand, som han må have haft andel i, ikke var blevet holdt, idet nogle af grevens folk havde vovet sig ind i slottets stalde på slotsholmen og havde fjernet nogle hingste og andet.²⁰

Da slottets port forblev lukket for ham, var grev Christoffer blevet installeret i degnegården, en af de fornemme gejstlige embedsboliger ved Frue kirke.²¹ Degn eller dekan var den kongelige rentemester Christian Hvid, der formentlig opholdt sig hos hertug Christians tilhængere i Jylland, hvorfor man ikke har næret betænkeligheder ved at inddrage hans embedsbolig. Degnegården lå, som det fremgår af en episode hos Huitfeldt,²² lige ved kirken, antagelig på hjørnet af St. Kannekestræde, hvor nu den gamle Metropolitanskole ligger.

Dekanatet var et overordentlig fedt embede, og degnegården har sikkert været i alle henseender velforsynet. Anders Bille, der efter sit korte forsvar af Søholm var blevet grevens fortrolige rådgiver, benyttede lejligheden til at skaffe sin ældste søn, Bent, den ledige post,²³ og da grev Christoffer snart flyttede op på slottet, kunne Billerne brede sig i degnegården. Når blot man forstod at skifte parti i rette tid, må

Anders Bille have tænkt, kunne omvæltningen også for stormændene have sine fordele.

Anders Billes høje stjerne i grevens omgivelser hang sammen med, at han var hovedentreprenøren i borgerpartiets tilnærmelser til de slotshovedsmænd i det østlige Danmark, der endnu ikke havde hyldet grev Christoffer, dvs. først og fremmest Johan Urne på Københavns slot og dernæst de skånske herrer. I det brev, der blev sendt til Anders Bille nede i byen for at klage over, at stilstanden ikke blev holdt, anmodede Johan Urne om et møde med ham og andre af rigsrådet »her nu til stede«, hvis det passede hr. Anders at have dem med.

Johan Urne regnede altså med, at der befandt sig sjællandske rigsråder i København. Mange havde vel søgt tilflugt her under grev Christoffers angreb, og andre kan have indfundet sig efter den 16. juli, da greven opslugt sit kvarter i hovedstaden, for efter Anders Billes forbillede at nå til den forståelse med ham, som de store godsejere havde hårdt brug for. Man kan tænke på de to gamle, ansete prælater, abbed Henrik Christiansen af Sorø og prior Eskil Thomesen af Antvorskov, og på to sjællandske herremænd, Mads Eriksen (Bølle) til Orebygård på Lolland, der havde Tureby ved Haslev (nu Turebyholm) i forlening af Roskilde bispestol og Anders Billes broder, Hans Bille til (Jomfruens) Egede også på Haslevkanten, der var indehaver af Skjoldenæs len, det senere Skjoldenæsholm. Alle fire havde været ledende i rigsrådsregeringen sammen med Anders Bille. Da mester Melchior i begyndelsen af august skrev til Nederlandene og skildrede grev Christoffers triumfer, fremhævede han netop disse fire blandt de rigsråder, der havde hyldet greven.²⁴

Udover en række skånske rigsråder nævner mester Melchior desuden Mads Eriksens svigersøn, Knud Rud til (Ruds) Vedby, lensmand på Korsør og på Roskildebispens borg, Gjorslev på Stevns, og Aksel Gøye, rigshofmesterens søn, der tidligere havde ført rigsrådets tropper fra Sydsjælland til forstærkning af garnisonen i København. Aksel Gøye var blevet frataget sin forlening, Vordingborg, som Anders Bille havde udbedt sig, men må være blevet stillet tilfreds på anden vis. Han var som den eneste af de nævnte ikke rigsråd. Da han snart efter blev grevens mand, optoges han ligefrem i rådet af ham – på Anders Billes varme anbefaling, må vi formode. Endelig nævner mester Melchior blandt grevens nye proselytter Niels Vincentsen (Lunge), der var

gift med en søsterdatter af den tidligere Roskildebisp, Lage Urne, (og af Johan Urne) og som belønning var blevet forlenet med Selsø, endnu en af bispestolens talrige herregårde.

Det har givetvis været en stor fristelse for Johan Urne at slutte sig til sine standsfæller nede i byen, der allerede havde accorderet med grev Christoffer og tilsyneladende befandt sig vel ved det. Det kunne ikke undgå at gøre indtryk på ham, hvad Anders Bille og de andre overløbere næppe tav stille med, at det samme røre, grev Christoffers ankomst havde givet anledning til på Sjælland, og som havde været en hovedårsag til adelens hurtige underkastelse, havde bredt sig til Fyn, og at Rygård, Johan Urnes fædrene gård, var blevet plyndret.²⁵

Hertil må føjes den væbnede trussel, som grevens tropper udgjorde mod slottet. Selv om grev Christoffer endnu ikke havde bestået nogen militær styrkeprøve af betydning, opfattede Johan Urne øjensynligt hans nærværelse som en vældig overmagt. Om »store hug« var der ikke længere tale. Under indtoget den 16. juli forholdt Johan Urne sig aldeles passiv. Først de balstyrige troppers hestetyveri den følgende dag gav anledning til, at han lod slottets svære skyts skyde løs. Kanonaden traf overraskende grevens profos, der åbenbart havde deltaget i løjerne, skønt hans opgave ellers bestod i at holde styr på tropperne.²⁶ Ham kan vi ikke have ondt af.

Efter denne episode må stilstanden af begge parter være blevet betragtet som ophævet. Greven traf forberedelser til at storme slottet eller foregav i hvert fald at gøre det. Slotsholmen havde man adgang til, hvad bortførelsen af slottets hingste røbede, selv om slottets artilleri rigtignok kunne gøre opholdet her ubehageligt. De sjællandske bønder fik ordre til at levere knipper af ris og kvas, som skulle kastes i den indre voldgrav, der ligesom selve det gamle Københavns slot fjæler sig under det vældige Christiansborg og den nuværende slotsplads.²⁷ Om tanken var at foranstalte et kæmpebål og ryge slottets forsvarere ud eller blot at give stormtropperne lejlighed til at færdes tørskoet, skal vi lade usagt. Men hvis risknipperne virkelig er begyndt at hobe sig op inde ved Højbro, har de selvsagt virket yderligere demoraliserende på Johan Urne og hans folk.

Når der lørdag aften eller nat atter blev »skudt mægtigt« fra slottet ind mod byen,²⁸ kan det hænge sammen med forberedelserne til en storm. Både den nøje underrettede Jürgen Wullenwever og Danzigs

observatør i Helsingør gik ud fra, at stormen ville finde sted en af de nærmeste dage.²⁹ Så vidt kom det dog ikke. Lysten på begge sider har næppe været stor. I stedet må vi forestille os, at forhandlingerne via Anders Bille har taget et nyt opsving, hvilket førte til, at slottet få dage senere overgav sig. At Johan Urne kapitulerede er sikkert nok, men om tidspunktet og hans motiver til overgivelsen er kilderne dybt uenige.

Det 16. århundredes krønikeskrivere interesserede sig levende for Grevens fejde, som de selv havde været mere eller mindre implicerede i. En af dem var Henrik Smith fra Malmø, der tilhørte en kreds af lærde Christian II-tilhængere, det samme miljø, hvori »Ørnevisen« blev til.³⁰ Efter fejden blev han boende i Malmø og hengav sig til litterære og humanistiske sysler uden politisk brod. Hans kuriøse medicinske forskrifter, samlet under titlen »Henrik Smiths Lægebog«, har bevaret hans navn for eftertiden. Selv om han øjensynligt fandt sig til rette under de nye tilstande, aner man dog hans sympati for borgerpartiet i den historiske årbog, han forfattede på sine gamle dage.

I denne årbog skriver Henrik Smith, at Johan Urne overgav Københavns slot fredag før St. Jakob, »som var den 23. juli«.³¹ Begge dele kan imidlertid ikke være rigtigt. Fredag før St. Jakob var i 1534 den 24. juli. Normalt ville man i denne kvide foretrække ugedagen og gå ud fra, at Henrik Smith er løbet rundt i kalenderen. Datoer angivet med tal vinder først indpas i Danmark omkring 1540. Under Grevefejden regnes alle dateringer både i breve og krøniker efter helgendage, og fredag før St. Jakob må altså umiddelbart opfattes som den mest troværdige af Henrik Smiths to dateringer. Problemet er blot, at St. Jakobs dag er den 25. juli, i 1534 den følgende dag. Det virker helt forkert. Hvis overgivelsen virkelig har fundet sted fredag den 24. juli, ville Henrik Smith utvivlsomt have skrevet dagen eller aftenen før St. Jakob.

Nogle læsere vil måske mene, at det er uden interesse, om Københavns slot kapitulerede den 23. eller 24. juli 1534, mens andre forhåbentlig deler det synspunkt, at en dato altid er en omvej værd. Billedligt talt springer vi under studiet af Grevens fejde fra tue til tue i et vældigt, dunkelt morads, der kun er meget mangelfuldt kortlagt. Selv det mindste faste punkt kan have betydning som et fingerpeg om, hvor vi kan finde fodfæste.

I Skibbykrøniken er overgivelsen af Københavns slot ikke dateret.

Karmelittermunken Poul Helgesen havde søgt ly i Roskilde, hvor også gråbroderen Peder Olsen i al stilhed drev sine historiske studier. Begge håbede på et mirakel, der ville frelse den katolske kirke fra lutheranernes onde anslag. Deres spinkle forhåbninger knyttede de til enkelte rigsråder, der holdt fast ved det gamle og endnu kunne tænkes at værne de sidste rester af katolicismen. Blandt disse rigsråder var Johan Urne, der som slotshøvedsmand i København havde været virksom for at genoprette den katolske gudstjeneste i Vor Frue kirke efter billedstormen den 27. december 1530.³² Poul Helgesen og Peder Olsen lånte hinandens optegnelser på en ikke nærmere gennemskuelig måde. De samme oplysninger og den samme tendens går igen hos begge.

Overgivelsen af Københavns slot er omtalt i den såkaldte Roskilde-årbog, der er skrevet omkring 1550 og bygger på dette samarbejde. Her hedder det, at Johan Urne overgav slottet på selve St. Jakobs dag, altså den 25. juli,³³ og denne dato overtog Arild Huitfeldt i sin »Christian III's Historie«. ³⁴ Der kan imidlertid ikke være tvivl om, at Henrik Smith har ret i, at overgivelsen fandt sted tidligere. Lübeckeren Reimer Kock, der selv deltog i begivenhederne, henfører ligeledes i sin krønike overgivelsen til den 23. juli,³⁵ den ene og i grunden den naturligste af Henrik Smiths dateringer. Indtil andet foreligger, vælger vi at holde fast ved den.

Disse krøniker fra samtiden eller årtierne efter fejden afviger ikke blot, hvad angår datoen, men også i synet på kapitulationen. Man fornemmer et tydeligt ekko af partidannelserne under fejden. Henrik Smith, der havde tilhørt borgerpartiet, skriver kort og godt, at Johan Urne overgav slottet »uden sværds slag«, og at han »straks lod føre af slottet alt, hvad der tilhørte ham«. Sympatien er åbenlyst ikke med den adelige høvedsmand, der hyttede sit eget skind.

Vi må huske, at 1500-tallets lensmænd var forpagtere af lenet, og at forråd og inventar undertiden hørte med i forpagtningen. Da København overgav sig til Frederik I's tropper den 6. januar 1524, førte den daværende høvedsmand, Henrik Gøye, slottets kostbare tapeter og en mængde silke, fløj og guldindvirkede tøj med sig, hvad hans enke mange år senere måtte udlevere.³⁶ Tilfældet er måske ekstremt, men det lille træk, Henrik Smith har bevaret, virker troværdigt, da vi netop har set Johan Urne reagere stærkt mod plyndringen af slottets stalde, der ramte ham selv økonomisk.

Grevens fejde var den sidste af en række konflikter, som tronstriden efter Christian II's fordrivelse gav anledning til. Her er den endelige sejrherre, Christian III, fremstillet på et samtidigt stik efter Københavns overgivelse til ham den 29. juli 1536. Krigsbegivenhederne henledte naturligt omverdenens opmærksomhed på Københavns særlige status i Danmark, og det er under og efter Grevefejden, at vi for første gang støder på udtrykket hovedstaden.

Henrik Smiths ord giver indtryk af, at der ved overgivelsen er sket en opdeling af slottets inventar. Johan Urne, der havde siddet som slotshøvedsmand i en længere årrække og herunder havde spekuleret livligt i københavnske ejendomme,³⁷ har utvivlsomt haft en meget omfattende bagage at føre med sig, da han brat måtte forlade sin post. Det urolige Fyn følte han næppe trang til at opsøge med denne bagage. I stedet synes han at have deponeret en række af sine kostbarheder på Vallø, hvor de siden gik tabt.³⁸ Kongeslottets bohaver har han næppe befattet sig med, som Henrik Gøye syntes at have gjort. Grev Christoffer, slottets nye beboer, har utvivlsomt sikret sig, at det var udstyret med passende møbler og husgeråd.

Et ganske andet og langt mere dramatisk indtryk af overgivelsen får man hos de to katolikker, Poul Helgesen og Peder Olsen, der begge begrundet den med besætningens forræderi. I Roskildeårbogen hedder det, at Johan Urnes folk »ikke ville stå mandelig med ham«, mens Skibbykrøniken kategorisk erklærer, at besætningen »med den største troløshed faldt fra hr. Johan Urne og med så stor voldsomhed og så stort forræderi trængte på overgivelse, at denne overhovedet ikke kunne hindres«. ³⁹ Det må der åbenbart være nogen, der har påstået.

Mens borgerpartiet hoverede, har hertug Christian og hans rådgivere naturligvis været rasende over slottets hurtige overgivelse. I de samme dage havde hertug Christian anmodet den svenske konge om at sende undsætning til Københavns slot, »hvilket endnu holder sig og med Guds hjælp kan og vil holde sig længe«. ⁴⁰ Den kampberedte holdning, Johan Urne først havde givet udtryk for, svarede utvivlsomt til tidens æresbegreber, og at han ikke levede op til dem, bekræftes indirekte af Skibbykrønikens energiske forsvar for ham.

I Grevefejdens slutfase var Johan Urne sammen med Anders Bille så uheldig at høre til de såkaldte mecklenburgske fanger, som Christian III fik udleveret, men ikke umiddelbart løslod. For Johan Urnes vedkommende har det uden tvivl været den utidige overgivelse af Københavns slot, der gjorde ham suspekt i Christian III's øjne, hvortil kom et uvenskab med hans fynske nabo på Hesselagergård, kansler Johan Friis. Dette uvenskab er højst tænkeligt blevet grundlagt ved denne lejlighed, idet Johan Urne synes at have betinget sig at få Gudme herred i erstatning for Københavns slot, således som Arild Huitfeldt meddeler. Gudme herred, hvor både Rygård og Hesselagergård lå, havde tidligere været forlenet til Johan Friis.

Det mest talende vidnesbyrd om den vanære, der i samtidens øjne klæbede ved Johan Urnes overgivelse af Københavns slot, er et latinsk forsvarsskrift, der udsendtes i 1537 øjensynligt netop for at rense ham og et par skånske herremænd, der også havde gjort en uheldig figur under fejden. I dette skrift holder Johan Urne efter bedste klassiske forbilleder en hel tale til de 100 landsknægte, der udgjorde slottets besætning, hvori han forsøger at indgyde dem mod og forsvarsvilje. ⁴¹ Selv om overmagten var stor, understreger han i denne fingerede tale, var slottet vel rustet til at udstå en belejring og i stand til at bombardere hele København. Proviant havde man til fire år (slotsforvaltning-

gen brugte åbenbart ikke datomærkning!), og penge til sold manglede heller ikke. Hvis det kneb, ville Johan Urne skyde til af sine egne midler. Hvis de slap op, havde Johan Oxe deponeret 10.000 gylden og hans søn, Jørgen Urne, 5.000 gylden i to kister. Når de engang var tomt, ville hr. Johan udstede vekslers.

Tilsyneladende var der ingen grænser for, hvad Johan Urne ville gøre for at overtale knægtene til at forsvare slottet. Hvis greven bød mere i sold, ville han give endnu mere. Alligevel deserterede 90 landsknægte, hedder det mismodigt. Forklaringen får vi til sidst. De havde deres kister, ægtehustruer og skøger nede i byen. Marne-slaget vandtes af Paris' taxa'er, siger man. Her var det øjensynligt de københavnske horehuse, der viste sig uimodståelige.

Overgivelsen af København førte snart til, at hele det østlige Danmark hylkede grev Christoffer, og under resten af borgerkrigen residerede han på Københavns slot som det danske riges regent og statholder. Hos sig havde greven sin personlige rådgiver, mester Melchior, der tilhørte kredsen af gamle Christian II-tilhængere og var velkendt med danske forhold.⁴² Det var denne mand, der som den første formulerede Københavns særlige status.

I begyndelsen af august 1534 skrev han til Christian II's datter, prinsesse Dorothea i Nederlandene. I brevet fremhævede han navnlig, at grev Christoffer var kommet i besiddelse af hovedstaden København, »la principalle ville de Coppenhagen«.⁴³ Mester Melchiors bagtanke var vist at henlede den nederlandske regerings opmærksomhed på grev Christoffer som et passende parti for en af Christian II's små umyndige døtre. I det øjemed skildrer han i overstrømmende vendinger den fremgang, greven havde nydt frem for alt ved at vinde hovedstaden og Københavns slot, hvor han havde forefundet skyts og orlogsskibe, »som var en fyrstelig skat«.

Mon ikke det er første gang i Danmarkshistorien, at betegnelsen hovedstad anvendes? Udtrykket dukker op få år senere i klageskriftet mod bisperne 1536, hvor der sigtes til Joachim Rønnows forsøg på at slå mønt af Roskildebispens gamle, formentlige rettigheder til København. Med en mild overdrivelse hedder det, at Danmarks konger i over 200 år havde resideret i »hovedstaden« København.⁴⁴ At udtryk-

ket dukker op med få års mellemrum er unægteligt påfaldende. Øjen- synligt har borgerkrigen og den store efterfølgende rigsdag i oktober 1536, hvor klageskriftet mod bisperne foredroges, rettet opmærksom- heden mod det nye begreb – hovedstaden.

HENVISNINGER OG NOTER

1. Citeret efter Helge Søgaard: Dan- marks gamle Hovedstad. Historiske Meddelelser om København 4. Række I, 1947–49, s. 564, jf. Aksel E. Christensen i København fra Boplads til Storby (red. Harald Jørgensen) I, 1948, s. 66.
2. København fra Boplads til Storby s. 47. Hele den foregående udredning bygger på Aksel E. Christensens frem- ragende fremstilling i dette værk s. 32–47.
3. Søgaard i Historiske Meddelelser om København 4. Række I, s. 556–57, 565.
4. Kr. Erslev: Historiske Afhandlinger I s. 135–44, jf. Søgaard s. 555–56.
5. O. Norn: Christian III's Borge s. 74–77. Belejringen i 1523 er skildret af mig i Når vinden fører sig s. 56–68.
6. C. Paludan-Müller: Aktstykker til Nordens Historie i Grevefeidens Tid I s. 87–88; H. Lundbak: Såfremt som vi skulle være deres lydige borgere s. 121–124.
7. G. Waitz: Lübeck unter Jürgen Wul- lenwever II s. 326.
8. H. F. Rørdam: Monumenta I, I s. 172; jfr. Lundbak s. 92.
9. A. Heise: Skibykrøniken s. 185.
10. R. Håpke: Niederländische Akten s. 241.
11. Sst.; G. Waitz II s. 328–29.
12. C. Paludan-Müller: Aktstykker I s. 105.
13. Nye Danske Magazin V s. 129–30.
14. G. Waitz II s. 328–29.
15. C. Paludan-Müller: Aktstykker I s. 110.
16. C. F. Allen: De tre nordiske Rigers Historie V s. 229–30.
17. C. Paludan-Müller: Aktstykker I s. 128, jfr. samme: Grevens Feide I s. 218.
18. A. Heise: Familien Rosenkrantz II, diplomatariet s. 154, jfr. A. Huitfeldt: Christian III's Historie s. Hij og H. Lundbak s. 124–26. Bemærk Huit- feldts efterretning om, at grev Chri- stoffer på Ambrosius Bogbinders for- anledning blev »indtagen med stor højtid«.
19. C. Paludan-Müller: Aktstykker I s. 87.
20. H. F. Rørdam: Monumenta I, I s. 628. Mærkeligt nok nævner Rørdam ikke, at kilden, Henrik Smiths årbog, kort forinden var blevet udgivet af Martin Weibull i Samlinger til Skånes historia 1871, se s. 22.
21. H. F. Rørdam: Kjøbenhavns Kirker og Klostere i Middelalderen s. 109–10.
22. A. Huitfeldt: Christian II's Historie s. 24.
23. H. F. Rørdam: a. a. s. 111, jfr. W. Møllerup: Bille-Ætten I s. 578.

24. R. Häpke: *Niederländische Akten* s. 242.
25. C. Paludan-Müller: *Grevens Feide* I s. 247.
26. G. Waitz II s. 329-30.
27. Se foregående note samt værket *Christiansborg Slot*, red. K. Hvidt, S. Ellehøj og O. Norn, s. 49.
28. C. Paludan-Müller: *Grevens Feide* I s. 220, noten.
29. Samme: *Aktstykker* I s. 114, G. Waitz II s. 330.
30. Jf. min *Christian 2.s fald* s. 7-8.
31. H. F. Rørdam: *Monumenta* 1, I s. 628.
32. H. Knudsen: *Joachim Rønnow* s. 69.
33. H. F. Rørdam: *Monumenta* 1, I s. 370.
34. A. Huitfeldt: *Christian III's Historie* s. Hij.
35. G. Waitz II s. 117 note 3, jf. om Reimer Kock sst. I s. 422.
36. C. F. Allen: *Breve og Aktstykker* s. 114, noten.
37. Se generelt *Kjøbenhavns Diplomatarium* I, IV og VI.
38. T. Dahlerup: *Det kgl. rettertings domme* I s. 414.
39. H. F. Rørdam: *Monumenta* 1, I s. 370, A. Heise: *Skibykrøniken* s. 186.
40. C. Paludan-Müller: *Aktstykker* I s. 116.
41. *Scriptores Rerum Danicarum* VIII s. 519.
42. C. F. Allen: *Breve og Aktstykker* s. 597-98.
43. *Niederländische Akten* s. 241.
44. H. F. Rørdam: *Monumenta* 1, I s. 169.

Københavns Tømrerlaug og industrialiseringen

Af Søren Federspiel

Intet håndværk er forblevet uberørt af den tekniske udvikling. Det gælder også for tømrerhåndværket. Skibstømreren arbejder ikke længere med træ. Han er blevet metalarbejder. Møllebyggerhåndværket er det gået på lignende måde. Det er blevet et metal- eller museumsfag. Vil det gå ligesådan med tømrerhåndværkets centrale del, husbygningen, og dermed med tømrerfaget som helhed?

Lad os vende blikket bagud og se på, hvad den tekniske udvikling har betydet for tømrerfaget. I 1862 trådte en ny næringslov i kraft. Den ophævede de gamle købstadlavs monopol på at drive håndværk. Næringsloven var en slags stadfæstelse af en allerede stedfunden udvikling, der havde gjort lavsvæsenet til en hund i et spil kegler. Det af lavsvæsenet forudsatte faglige og sociale fællesskab mellem mestre og svende var krakeleret forlængst. Modsætningen mellem lavene og det ikke lavsbundne landhåndværk blev stadig mere udtalt. I perioden frem til næringsloven var landhåndværket inde i en frugtbar udvikling med stigende produktion og afsætning. Byhåndværket stod omvendt med faldende omsætning bl. a. som følge af konkurrence fra landhåndværket. Samtidig steg antallet af håndværkere i byerne. For mange betød det social nedtur, proletarisering.

I kampen mellem land- og byhåndværkere mistede de sidste stadig tydeligere terræn. For landhåndværket blev loven om fri næring i vid udstrækning en stadfæstelse af allerede eksisterende tilstande. For byhåndværket fik lovgivningen derimod karakter af et brud.

Det gjaldt især i København, hvor lavssystemet var veludviklet med en lang tradition bag sig. Provinsens byer indtog nærmest en mellemstilling mellem situationen på landet og den i København. Flertallet af provinsbyernes håndværkere var ikke lavsmæssigt organiseret. Desuden manglede mange af de eksisterende lav retsgyldigt grundlag.¹

Fra lav til fagforening og mesterorganisation

Den ny næringslov gik ikke igennem uden sværdslag. Stærkest var modstanden i hovedstaden, hvor den blev organiseret af Håndværkerforeningen i København. Foreningen daterede sig fra 1840 og repræsenterede – på tværs af fag – det samlede håndværks interesser. En protestadresse fik dog kun knap 15.000 underskrifter, hvoraf under halvdelen fra København.

Lavenes modstand mod næringsfriheden var ikke kun et udtryk for bagstræb. Den rummede tillige en god portion fagstolthed og skepsis over håndværkets fremtid under liberalismen. I Københavns Tømmerlaug var modstanden mod næringsfriheden ikke udtalt. Tømmerfaget havde siden begyndelsen af 1700-tallet været igennem en langstrakt kapitaliseringsproces. Den havde gradvis tilpasset faget til de nye forhold. Næringsfrihedens indførelse 1862 blev derfor ikke den bratte opvågning som for mange andre fags vedkommende. Tømmerlavet var blandt de første, der fik stadfæstet de ny vedtægter – den 14. april 1862. Det skete uden den medlemsflugt, der fandt sted i mange andre lav.

Tyveårsperioden fra 1862 til begyndelsen af 1880'erne blev konstituerende i den organisatoriske udvikling på både svende- og mester-siden. Den kan underopdeles i to tiårsperioder. Den første til begyndelsen af 1870'erne var karakteriseret ved en høj grad af kontinuitet. Lavstiden blev så at sige forlænget med ti år. Trods markante strejker, som tømmerstrejken i 1866, kom det ikke til afgørende nydannelser. Den anden periode frem til begyndelsen af 1880'erne var karakteriseret ved nyskabelser. Begyndelsen af 1870'erne var vidne til de første brydninger. De fandt sted under indtryk af de gunstige konjunkturer i byggeriet. Dertil kom det socialistiske røre, der i 1871 resulterede i dannelsen af en sektion af Internationale. Den danske sektion bestod af en række faglige afdelinger, herunder også en for tømrere. Internationale og dens tømrerafdeling fik en kort levetid. I 1872 blev lederne fængslet og organisationen forbudt.

Mere livskraftig blev Hustømrernes Fagforening af 14. januar 1874. Den blev til under den store bølge af fagforeningsgrundlæggelser, der fulgte i kølvandet på Internationales nederlag. De ny fagforeninger opfattede sig som mindre politisk belastede end Internationales afde-

Der Zimmermann.

En byggeplads i 1568. Tilsvarende håndværktøj blev brugt endnu i 1930'erne. Fra Jost Amman's *Eygentliche Beschreibung aller Stände*.

linger, men som mere politisk bevidste end arvtagerne af de gamle svendeforeninger – her Hustømmerforeningen.

I overgangsperioden frem til begyndelsen af 1880'erne blev det de to typer af foreninger, der i fællesskab kom til at lægge grunden til den fagforeningsstruktur, som siden blev almindelig. Denne udvikling forløb som en kamp mellem to principper for organisering: et, der pegede bagud mod lavtidens svendeforeninger og et, der pegede fremad mod det moderne arbejdsmarkeds fagforeninger.

Hustømmerforeningen udviklede sig ikke mindst under indtryk af løn- og arbejdsforholdene i slutningen af 1870'erne i retning af Hustømmerernes Fagforening. I 1884 var udviklingen nået dertil, hvor en fælles organisation »Hustømmerernes faglige Afdeling« kunne oprettes som en moderne fagforening.

På mestersiden kom et organisatorisk nybrud med Tømmermesterforeningen af 1873. Den blev oprettet under indtryk af det boomagtige

opsving i nybyggeriet i begyndelsen af 1870'erne. Påbegyndt som en sygekasse udviklede den sig snart til, hvad der er blevet kaldt en moderne arbejdsgiversammenslutning.²

Der eksisterede således side om side to mesterorganisationer inden for tømrerfaget i København. De gunstige byggekonjunkturer varede ikke ved. I slutningen af 1870'erne nåedes bunden. Mange mindre velkonsoliderede mestre måtte dreje nøglen om. Det gik især ud over Tømrmesterforeningen af 1873. Desuden fik foreningen svendene imod sig, da dens medlemmer gik under en priskurant, der var aftalt 1875 mellem lavet og hustømrerforeningen.

I begyndelsen af 1880'erne var byggekonjunkturerne atter for opadgående. Krisen havde dog rensset så kraftigt ud blandt tømrmesterforeningens medlemmer, at de resterende indså det uholdbare i situationen og søgte ind i lavet. En egentlig fusionering synes ikke at have fundet sted. Lavet på sin side havde vel ikke for alvor følt sin eksistens truet. Tømrmesterforeningen af 1873 var en første påmindelse om, at hovedmodsætningen ikke længere som i lavstiden gik mellem mestre med og mestre uden mesterprøve, men mellem mestre og svende. Mesterprøven måtte man affinde sig med ikke at få igen. Fra 1883 stod Københavns Tømrerlaug som enerepræsentant for mestrenes interesser.

Opbygning af arbejdsmarkedets organisationer

Den organisatoriske afklaringsproces inden for tømrerfaget i København blev fulgt af en politisk modning. Den viste sig umiddelbart i forbindelse med den omfattende arbejdsmarkedskonflikt i 1885. I denne situation etableredes fra konservativt hold alternative skruebrækkerforeninger. Hustømrerforeningen af 1885 var en sådan forening. Lavstidens traditioner, faglig stolthed og de organisatorisk-politiske erfaringer siden 1862 bevirkede tilsammen, at tømrerlavet ikke anerkendte den gule fagforening.

I det hele taget var det karakteristisk for håndværkets mesterorganisationer, at de ikke søgte at antaste svendenes ret til at organisere sig. Følgelig ønskede de ikke at knuse fagforeningerne som sådan i modsætning til industriens arbejdsgivere, specielt jernindustriens fabrikantforening. Denne holdning kom også til udtryk i oprettelsen

af voldgiftsretter, der fandt sted fra 1880'ernes midte. I 1887 fik tømmerfaget sin voldgiftsret. Herved anerkendtes overenskomstprincippet som sådant. Tømmerfaget havde således skabt betingelserne for et organiseret og reguleret arbejdsmarked mere end 10 år før denne udvikling slog alment igennem med septemberforliget af 1899.

De mange arbejdskonflikter i årene omkring 1890 førte til oprettelsen af Tømmermestrenes Understøttelsesforening. Foreningen blev oprettet i sommeren 1890. Samtlige lavsmestre blev opfordret til at indtræde i foreningen, men det er karakteristisk, at den blev oprettet uden for lavets rammer. Det vidner om den organisatoriske usikkerhed og forsigtighed, der endnu herskede. Først i 1895, efter at foreningen havde vist sin berettigelse, og flertallet af mestrene stod som medlemmer, blev understøttelsesforeningen en del af tømmerlavet.³

Samtidig med den interne konsolidering i tømmerfaget på mester- og svendesiden rejste spørgsmålet sig om den eksterne organisatoriske tilknytning. Fagforeningerne var først ude. Fra 1880'ernes midte oprettedes de såkaldte fællesorganisationer. Det var lokale tværfaglige organisationer. Typisk samtlige fagforeninger i en by. De første fællesorganisationer blev dannet i provinsen i 1883. I 1886 fik København sin fællesorganisation, De samvirkende Fagforeninger. Hermed blev arbejderne i stand til i højere grad at koordinere og målrette deres aktioner mod arbejdsgiverne. Den eksperimenteren med nye organisatoriske tilknytninger, tømmerlavet indgik i fra midt i 1880'erne, må forstås på denne baggrund.

Det første eksperiment, Fællesforeningen af Arbejdsgivere for København og Omegn, var tænkt som et modstykke til De samvirkende Fagforeninger. Den blev oprettet på initiativ af byggefagene og fik tilslutning fra 7 fag: tømrere, murere, snedkere, malere, blikkenslagere, smede og jernstøbere. Modsætningerne mellem de forskellige fag og ikke mindst mellem håndværks- og industrifag viste sig imidlertid at være for store til at få foreningen til at fungere. I 1889, første gang fællesforeningen kom i ilden, gik det galt. Tømmerlavet forsøgte sig dernæst med et nærmere samarbejde med murerlavet, hvilket dog heller ikke førte til noget.

Samtidig med de frugtesløse forhandlinger i København begyndte provinsens tømmermestre at røre på sig. I 1885 oprettedes således Centralforeningen af Murere og Tømrere i Jylland. Københavns

Tømrerlaug havde et nært samarbejde med denne forening i forbindelse med kunst- og industriudstillingen i 1888 i København. Det har givetvis inspireret lavet til et nærmere samarbejde med murerlavet. Den Centralforening for murer- og tømremestre i Østifterne, som blev oprettet i 1891, kan også være blevet befordret af industriudstillingen. Fra midt i 1890'erne indledte de to centralforeninger et nærmere samarbejde. Det skete i Fællesudvalget af 20. juli 1895. Fra 1897 optrådte de to foreninger udadtil som en, mens de indadtil beholdt hver sin bestyrelse.

Fra denne tid indledtes også et nærmere samarbejde mellem centralforeningerne på den ene side og de københavnske lav på den anden side. I januar 1898 mødtes centralforeningernes fællesudvalg med bestyrelserne for murer- og tømrerlavet til drøftelse af bl. a. licitationsforholdene. Flere fællesmøder fulgte, og der er næppe tvivl om, at disse foruden praktiske faglige spørgsmål også har tjent som en slags indføring af centralforeningerne i arbejdsgiverforeningen, som bl. a. tømrerlavet var medstifter af.

Fra midt i 1890'erne eksisterede tre arbejdsgivergrupperinger side om side: Fællesrepræsentationen for dansk industri og håndværk fra 1879 havde sit tyngdepunkt hos provinsens håndværksmestre og mindre industridrivende. Arbejdsgiverforeningen af 1896 havde hovedvægten i de pengestærke københavnske byggefag, herunder Københavns Tømrerlaug, men repræsenterede desuden industrien og det større håndværk. Jernindustriens to fabrikantforeninger: Foreningen af fabrikanter i jernindustrien i København fra 1885 og en tilsvarende forening for provinsen fra 1895 repræsenterede den egentlige industri.

Af disse tre foreninger var Arbejdsgiverforeningen af 1896 den, der pegede fremad. Karakteren af moderne arbejdsgiverforening blev understreget af, at både håndværkets og industriens interesser var repræsenteret. Foreningen havde definitivt lagt modstanden mod næringsloven på hylden – modsat det mindre håndværk i Fællesrepræsentationen. Endelig stod foreningen for en forhandlingsvenlig kurs over for fagbevægelsen – modsat jernets arbejdsgivere, der gik ind for konfrontation med fagforeningerne.

Det blev derfor Arbejdsgiverforeningen af 1896, der formåede at samle de modstridende interesser. I 1897 kom jernindustrien med, og året efter blev en række af Fællesorganisationens medlemmer optaget,

heriblandt de to centralforeninger for murer- og tømrermestre. Den 22. november 1898 stiftedes Dansk Mester- og Arbejdsgiverforening. Hermed var samtlige arbejdsgiverinteresser af betydning samlet under en hat.

Var byernes tømrermestre således organiseret centralt fra 1898, så manglede endnu tømrermestrene på landet. Det må ses i sammenhæng med, at disse befandt sig i en anden tradition end byens håndværkere. En tradition, der knyttede sig til bondekulturen og de folkelige bevægelser. I overensstemmelse hermed organiserede landhåndværkerne sig amtsvis på tværs af fag – en proces, der netop var i sin vorden omkring århundredskiftet. En af de tidligste foreninger var Landhåndværkerforeningen for Holbæk Amt fra 1899. Først i 1911 sluttede landhåndværkerne inden for byggeområdet sig sammen på landsplan i Hovedorganisationen af Mesterforeninger i Byggefagene i Danmark. Hovedorganisationen blev ikke tilsluttet Arbejdsgiverforeningen og står den dag i dag uden for denne.

Samtidig med arbejdsgivernes fuldendtes også arbejderne fag- og landsdækkende organisering. Modsat hine stod arbejderne ikke i samme grad bundet af lavtidens traditioner. De kunne derfor udvikle en mere homogen faglig organisering. 1890'erne var vidne til et stort antal forbundsannelser. Dansk Tømrer-Forbund blev således grundlagt 18. maj 1890. To år senere, 27. marts 1892, oprettedes Dansk Skibstømrerforbund. Den københavnske fællesorganisation, De samvirkende Fagforeninger fra 1886, kom i stigende grad til at koordinere forbundenes aktiviteter indbyrdes og fungerede således de facto som landsorganisation. En egentlig landsorganisation, De samvirkende Fagforbund, blev dannet 1898, samme år som Dansk Mester- og Arbejdsgiverforening. Hermed var der lagt op til den store styrkeprøve. Den kom året efter med storkonflikten 1899.

Storkonflikten omfattede også tømrerfaget, men for første gang var fagets egne organisationer uden direkte indflydelse på kampens gang. Kampen blev lang og udmarvende.⁴ Resultatet blev septemberforliget af 1899, der af begge parter blev udlagt som en sejr. For De samvirkende Fagforbund var det væsentlige arbejdsgivernes anerkendelse. Fagbevægelsen havde derved fået legaliseret det organisatoriske netværk, der var oprettet i 1880'erne og 1890'erne – en legalitet, der både blev brugt til konsolidering indadtil og ekspansion udadtil.⁵ For Dansk

Arbejdsgiver- og Mesterforening bestod det væsentlige i anerkendelsen af arbejdsgiverens ret til at lede og fordele arbejdet »samt til at anvende den efter deres skøn til enhver tid passende arbejdskraft«. For byggefagenes mesterforeninger, herunder Københavns Tømmerlaug, repræsenterede forliget en sejr for den linie, som de store københavnske byggefag havde stået for allerede fra midten af 1880'erne, en linie karakteriseret ved en forsonlig, forhandlingsvenlig holdning over for fagbevægelsen.

Septemberforliget var i en vis forstand en råskitse. Det var åbent for fortolkning og det forudsatte et fagretligt system, et system, der blev opbygget i perioden frem til 1. verdenskrigs udbrud i 1914. Hvad ingen af parterne kunne forudse var de vidtrækkende konsekvenser, septemberforliget fik. Det kom til at stå stort set uforandret i mere end et halvt århundrede.

Tømmerfaget og mekaniseringen

Den ny tids krav vedrørte ikke kun det organisatoriske og overenskomst-mæssige. Industrialiseringen og den tekniske udvikling var også afgørende for nybruddet. Ved vurderingen af tømmerfagets industrialisering må der skelnes mellem fagets konstruktive side og dets træbearbejdende side.

Den konstruktive side stod så at sige uforandret helt frem til 1950'erne. Først med den såkaldt anden industrielle revolution efter 2. verdenskrig skete der afgørende brud med tidligere tiders byggeteknik m. m.

Den træbearbejdende side af faget var i højere grad udsat for ændringer. Indførelsen af maskiner fandt sted i forbindelse med industrialiseringens første faser i 1800-tallets slutning. Der viste sig her en markant forskel i mekaniseringens udvikling mellem på den ene side København og på den anden side landdistrikterne og provinsen. Uden for København fandt mekaniseringen sted ved, at den enkelte mester tog maskiner ind. Værkstedet blev på den måde gradvis mekaniseret. I modsætning hertil foregik mekaniseringen i København ved etablering af centrale værksteder, hvor den enkelte tømmermester fik bearbejdet sit træ. Baggrunden for denne forskel i udvikling må søges i en

Mange tømrere var beskæftiget med arbejdet på den nye Knippelsbro 1868, selvom broen blev bygget af sten og jern. På billedet ses opførelsen af stillads til dykkerklokke. Fra tømrermester J. W. Unmack's fotoalbum. Københavns Tømrerlaug.

række forhold, der alle viser tilbage til den af lavstraditionen betingede forskelligartede strukturelle udvikling af tømrerfaget.

Blandt de københavnske lav var den faglige opdeling meget præcis og veldefineret også mellem nært beslægtede fagområder. Uden for København var den faglige opdeling ikke så udpræget. Overgangen mellem beslægtede fag var flydende. For tømrerfaget betød denne forskel, at land- og provinståmmeren også i det mindste drev snedker-virksomhed, ja ofte optog et bredere udsnit af de træbearbejdende fags arbejdsområder.⁶

Inden for snedkeriet vandt maskinerne indpas i takt med udviklingen af lettere håndterlig teknik. I årene omkring århundredskiftet spredtes kendskabet til og anvendelsen af de små elmotorer og det ny værktøj. Fra 1898 og frem blev der årligt sendt vandreudstillinger

rundt i landet. Fællesrepræsentationen bl. a. stod bag denne form for teknologispredning, der afløste de store industriudstillinger.

De københavnske tømrermestre kendte ikke til egne værksteder. Deres tømrervirksomhed var centreret omkring tømmerpladsen, hvor tømmeret blev opbevaret og tildels tildannet, og byggepladsen, hvor den endelige tildannelse fandt sted. Alligevel vandt maskinerne tidligt indpas i København, så tidligt at drivmidlet blev damp. Allerede i 1855 havde København fem dampdrevne træskærerier. Frem til begyndelsen af 1870'erne forblev tallet nogenlunde uforandret. Fra begyndelsen af 1870'erne til midten af 1890'erne udvidedes både antallet af virksomheder og omfanget af den mekaniske kraft. Men især fra 1890'ernes anden halvdel gik det stærkt.⁷ Dampdrevne savværker fandtes dog også i provinsen. I 1898 sluttede de sig sammen i Foreningen for Provinssavværker og Høvlerier.⁸ Provinssavværkerne havde imidlertid en anden funktion end de københavnske i relation til tømrerfaget, betinget af de strukturelle forskelle inden for faget mellem København og det øvrige land.

Stillet over for en stigende mekanisering fra 1890'ernes anden halvdel følte de københavnske tømrermestre sig foranlediget til at gå aktivt ind i denne nye branche. Det skete med oprettelsen af A/S Københavns Høvleri og Savværk i 1897.⁹ Virksomheden blev etableret uden for tømrerlavet, men af en kreds af fremtrædende lavsmestre. Frem til den store byggekrise 1907/08 gik alt upåklageligt. Efter krisen fremkom et markant driftsunderskud. I 1910 var der næsten balance i regnskabet. Økonomien blev gradvis forbedret, og det absolut bedste resultat nåedes under 1. verdenskrig. I 1919 blev selskabet imidlertid solgt. Den bratte afvikling er nok udtryk for, at virksomhedsdriften oversteg lavsmestrenes kræfter og vel også satte fællesskabet i lavet på en hård prøve.

På flere måder blev den tidlige industrialisering og ikke mindst de hastigt skiftende byggekonjunkturer en prøvelsernes tid for tømrerfaget. Det var åbenbart for enhver, at lavstidens kollegiale sammenhold var opløst og erstattet af konkurrence de enkelte mestre imellem. Det førte bl. a. til at mestrene underbød hinanden, når de afgav tilbud, med det resultat, at mange gik fallit. Under byggekrisen i København 1907/08 var forholdene blevet så grelle, at en kreds af mestre i Københavns Tømrerlaug tog sagen i egen hånd, idet de dannede en

selvstændig forening uden om lavet til fremme af deres interesser: Tømrermester Foreningen af 5. februar 1907.¹⁰ Formålet var, at »alt arbejde, som udbydes blandt medlemmerne, skal anmeldes af den tilbudsgivende, så snart arbejdet overstiger 500 kr.« – hvorved man ved gensidig orientering undgik de alt for lave og urealistiske tilbud.

Foreningen synes dog kun at have omfattet en mindre kreds af lavsmestre. For at slå bredere igennem søgte man at vinde lavet som helhed for anmeldepligten. Det lykkedes ikke, og i stedet oprettedes da Tømrermestrenes Diskussionsklub af 30. oktober 1907 til drøftelse af emner, der kunne have »faglig interesse, i møder, der afholdes mindst 1 gang hver måned«.¹¹

I de følgende år frem til 1910 søgte diskussionsklubben at vinde gehør for anmeldepligten. Spørgsmålet delte lavet i to næsten lige store fløje. Tilhængerne af anmeldepligt gik også ind for regulering af tilbuddene, således at laveste og højeste tilbud forsvandt. De slog på den fordel, en regulering ville indebære for mestrene som helhed og dermed for lavet som organisation. Heroverfor fremhævede »liberalisterne« den enkeltes fordel ved frit at kunne afgive tilbud. Regulering af tilbudsgivningen så de som et groft indgreb i medlemmernes frie ret.

I 1910 indgik Københavns Tømmerlaug og Nordre Birks Tømrermesterforening overenskomst om gensidig anmeldepligt. I 1913 blev denne overenskomst udvidet til at omfatte samtlige provinsmestre i centralforeningerne. Herefter havde diskussionsklubben og Tømrermesterforeningen af 1907 udspillet deres roller. Begge havde de haft en vigtig funktion som formidlere af debatten om anmelderegler og derigennem også som meningsdannere. Begge ophørte i 1910. En mindre kreds i Tømrermester Foreningen forpligtede sig ganske vist til at regulere priserne, men det blev uden betydning. Spørgsmålet om regulering blev først taget op igen og indført i anmeldereglerne i mellemkrigstiden.

Organisatorisk samarbejde blandt byggefagene

Byggesektorens udvidelse i årene omkring århundredskiftet blev afgørende brudt af krigsudbruddet i 1914. Skønt Danmark ikke direkte

blev inddraget i krigsbegivenhederne, medførte krigen alligevel en almindelig krisetilstand. Først og fremmest var mangelen på råvarer mærkbar.

Statens engagement i samfundsudviklingen som helhed blev forøget under og som følge af krigen – et engagement som blev videreført og udvidet efter krigen. Den tiltagende statslige indgriben faldt sammen med en udvikling, hvor nye byggematerialer som jern og beton vandt indpas.

I perioden frem til første verdenskrig havde byggeriet fået en forsmag på, hvad det ville sige at være underlagt konjunkturudviklingen i en liberalistisk økonomisk politik. I 1920'erne blev denne forsmag til hovedretten.

1920'erne var præget af en forholdsvis stabilisering af forholdene efter krigen og de sociale revolutioner, der fulgte i kølvandet på den russiske revolution i 1917 og de tyske revolutionsforsøg i 1918–19. Første halvdel af 1920'erne havde en nærmest boomagtig vækst i byggeriet med tilbageslag i 1921 og 1924. En mindre kraftig og mere ustabil vækst fortsatte i 1920'ernes anden halvdel. I slutningen af 1920'erne nåede konjunkturerne imidlertid bunden. Den økonomiske verdenskrise blev markeret ved krakket på New Yorks børs i 1929. Med et par års forsinkelse nåede krisen Danmark 1932.

På byggeriets område var konjunkturfølsomheden særlig udpræget. Som følge heraf begyndte den statslige indgriben i byggeriet på et tidligere tidspunkt end andetsteds. Under 1. verdenskrig var byggeriet udsat for stagnation og direkte tilbagegang – bl. a. som følge af råvaremangelen. Den udvikling søgte staten at vende gennem de forskellige former for stimulering af byggeriet. Allerede i 1916 og 1917 var der kommet regler om skattelempelse, tilskud, lån, lånegaranti og en lov om lån til opførelse af boliger. Først efter krigen kom det til mere omfattende samlede indgreb. I 1922 blev Statens Boligfond oprettet. Den ydede i perioden frem til 1927 støtte i form af lån til omkring 70% af det samlede boligbyggeri svarende til 27.100 lejligheder. Efter 1927 afvikledes den statslige støtte. Det var da igen blevet profitabelt at opføre privat boligbyggeri.

I februar inden krigsudbruddet, der fulgte i august 1914, havde man i Københavns Tømrerlaug indledt en diskussion af spørgsmålet om »dannelsen af en fællesorganisation af tømrer- og muremestre

over hele landet«. ¹² Det var i mindre grad de storpolitiske begivenheder ude i Europa end de hjemlige, erhvervspolitiske problemer, der foranledigede dette initiativ. Det fremgår af oldermandens beretning til forårslavssamlingen 1914, hvor han omtaler »... det den 19. februar dette år stedfundne møde med murerlavet og medlemmerne af Centralforeningerne for murer- og tømremestre i Jylland og Østifterne« og fremhævede »det nødvendige i at håndværkerne ligesom industrien sluttede sig sammen for at varetage deres respektive fags interesser.« ¹³

Som vi har set havde tømmerlavet tidligere indgået i lignende forhandlinger, men uden at der blev opnået egentlige resultater. Det samme blev tilfældet her. De tilsyneladende omfattende organisatoriske sammenslutningsforhandlinger mandede ud i en »Overenskomst mellem Murer- og Tømmerlauget i København og Centralforeningerne af Murer- og Tømremestre i Østifterne og Jylland«. ¹⁴ En overenskomst, der hverken var særlig omfattende eller særlig sensationel, men i det store og hele begrænsede sig til at fastslå organisationernes vilje til samarbejde.

Da det kom til stykket viste det sig her som tidligere, at det ydre pres fra den fremvoksende industri alligevel ikke var stort nok til at formå håndværkets organisationer til at opgive deres suverænitet – og for de to københavnske lavs vedkommende, deres lange tradition for selvstændighed. En medvirkende årsag hertil har det sikkert været, at presset fra industrien ikke var så voldsomt på netop byggefagene. Skriften på væggen var dog tydelig nok. En lang række andre tidligere store og veletablerede håndværksfag var enten helt forsvundet eller blevet industrialiseret til ukendelighed.

De organisatoriske forhandlinger, Københavns Tømmerlaug indgik i igennem hele perioden frem til anden verdenskrigs ophør, og de forholdsvis beskedne konkrete resultater, der kom ud af forhandlingerne, må forstås på ovennævnte baggrund. Det var afværgeforanstaltninger over for en voksende, men endnu ikke dominerende og livstruende industri.

Håndværkets reaktion begrænsede sig ikke kun til det organisatoriske plan. I forbindelse med de i krigen begrundede statslige indgreb og reguleringer – augustloven 1914 og den overordentlige kommission – af priser og produktionsforhold antog reaktionen en politisk krakter.

Medvirkende hertil har vel også været den skærpede politiske konfrontation, der fulgte i kølvandet på krigen.

Mod krigens slutning barslede kredse inden for håndværk og handel med planer om at oprette et »mellemstandsparti«. Med en direkte repræsentation på Rigsdagen mente disse kredse at få deres interesser varetaget bedre, end det hidtil var sket gennem Venstre og især Det konservative Folkeparti. Resultatet blev Erhvervspartiet, der daterer sig fra januar 1918. Fællesrepræsentationen formidlede kontakten, og derfra modtog tømmerlavet et forslag om »indtrædelse i et mellemstandsparti«. Oldermændene fremlagde forslaget på en ekstraordinær lavssamling med en kommentar om »den store betydning som det i vor tid havde, at håndværk kunne blive repræsenteret på Rigsdagen«.¹⁵ Lavssamlingen vedtog forslaget med kun en stemme imod.

Erhvervspartiets fremtræden kan ses som middelstandens reaktion på en udvikling, der gik dens interesser imod. I forsøget på at samle de mange grupper mellem de egentlige kapitalister og arbejderne kunne Erhvervspartiet hente inspiration i Tyskland. Der havde de samme sociale grupper samlet sig i en middelstandsbevægelse, der politisk formåede at gøre sig gældende – og det i stigende grad.

Det blev dog ikke lavet som sådant, men oldermændene, tømmermester Kayser, der aktivt involverede sig i Erhvervspartiet. Nogen direkte påviselig betydning for Københavns tømmerlav eller tømmerfaget fik partiet næppe. Ganske vist blev Kayser i 1920 valgt til Folketinget, men året efter, i 1921, trådte han tilbage som oldermænd. Betydningen har snarere været omvendt, at Kayser har kunnet forlene partiet med en prestige i håndværkskredse, som det ellers ville have haft vanskeligt ved at opnå.¹⁶ Erhvervspartiets politiske liv blev kort. I 1922 kom det til en splittelse af partiet, og ved valget i 1924 gled partiet ud af Folketinget. Efter dette katastrofevalg gik partiet i opløsning.

Sideløbende med sit engagement i Erhvervspartiet inddrog Kayser tømmerlavet i en ny organisatorisk sammenhæng, »Håndværksfagene«. Ideen til Håndværksfagene stammede fra malerlavets oldermænd, der tænkte sig, at sammenslutningen skulle have samme virksomhedsområde som Industrifagenes sammenslutning. Altså i virkeligheden et ganske omfattende samarbejde på landsplan med henblik på at varetage håndværkets interesser i bred almindelighed – både over for

industrien og i relation til de politiske beslutningstagere på Rigsdagen. Håndværksfagene fik imidlertid også en kort levetid. Københavns Tømmerlaug var blot medlem fra marts 1919 til juli 1922.¹⁷ Murerlavet var allerede inden da trådt ud af Håndværksfagene. Med de to store byggefags udtræden faldt en væsentlig del af grundlaget bort for Håndværksfagernes virksomhed. Et halvt år efter tømmerlavets udmeldelse ophørte Håndværksfagene.¹⁸

Baggrunden for den intensiverede politiske aktivitet i årene omkring 1920 må søges i politiske og sociale omvæltninger ude i Europa i forbindelse med krigsafslutningen i 1918. Dønningerne fra de storpolitiske begivenheder nåede også Danmark. Den sociale og arbejdsmarkeds-mæssige situation var spændt. Det udmøntede sig i årene umiddelbart efter krigen i en række mere eller mindre spontane strejker og demonstrationer, »stormen på Børsen« og Grønttorvsdemonstrationerne i København 1918 er bedst kendt. Disse demonstrationer var inspireret af syndikalisterne, der i samme åndedrag gav fornyet styrke til det gamle krav om 8 timers arbejdsdag. Uroen på arbejdsmarkedet og de politiske forviklinger kulminerede i Påskekrisen 1920.

I januar 1919 var der mellem hovedorganisationerne, De samvirkende Fagforbund og Dansk Arbejdsgiverforening, opnået enighed om principperne for en gradvis nedsættelse af arbejdstiden. Inden for de københavnske byggefag var der utilfredshed med den ordning. De forbund, der stod udenfor De samvirkende Fagforbund: tømmerforbundet, murerforbundet, blikkenslagerforbundet og murerarbejds-mændene »fastholdt fordringen om indførelse af 8 timers arbejdsdag ... «¹⁹ I København kom det til en direkte og uvarslet aktion for kravet. Aktionen blev besvaret med lockout fra arbejdsgiverne, herunder også Københavns Tømmerlaug. Byggeboomet lige efter krigen gjorde imidlertid, at begge parter var interesseret i at komme i gang igen. Resultatet blev den »historiske overenskomst« af 17. maj 1919 om 8 timers dagens gennemførelse, senest 1. januar 1920.

Overenskomsten var dog ikke i stand til at sikre ro på arbejdsmarkedet. Kongens afskedigelse af ministeriet Zahle bragte arbejdsmarkedsparterne på krigsstien. De samvirkende Fagforbund truede med generalstrejke og Arbejdsgiverforeningen med en tilsvarende lockout. Den 30. marts 1920, dagen efter kongens afskedigelse af ministeriet,

afholdt Københavns Tømmerlaug sin ordinære forårslavssamling. Det usædvanlige i situationen blev markeret derved, at tømmerlavet sammen med murerlavet afsendte et telegram til kongen med »... vor undersåtlige hilsen og tak for Deres Majestæts indgriben i den politiske situation. Gud give Deres Majestæt kraft som vilje til at føre vort elskede fædreland frelst gennem alle skær.«²⁰

Der var således ingen tvivl om tømmerlavets stillingtagen under påskekrisen. Lavet var for konge og fædreland.

Heller ikke de følgende år bragte ro på arbejdsmarkedet. Frem til storkonflikten i 1925 fulgte arbejdsgiverne den hårde kurs og satte trumf bag kravene om lønreduktioner ved lockout eller trussel om lockout. Efter storkonflikten i 1925 blev resten af 1920'erne en forholdsvis fredelig periode på arbejdsmarkedet.

Som yderligere forklaring på tømmerlavets forstærkede politisk-organisatoriske engagement i årene omkring 1920 kan der henvises til de to oldermænd, O. V. Kayser og Silius Johansen og deres interesser i bred forstand. Begge var de ikke blot politisk interesseret, men også politisk engageret. Og det som ansvarligt aktive parlamentarikere.

I 1921, året efter sit valg til Folketinget, trak Kayser sig tilbage fra posten som oldermænd i tømmerlavet. Hans efterfølger blev den 50-årige tømmermester Silius Johansen. Hverken hvad angik politisk aktivitet eller organisatoriske hverv stod han tilbage for Kayser. Sin forretning som tømmermester havde han opgivet i 1919, da han tog imod en stilling som branddirektør i et forsikringsselskab. Foruden medlemskab i Arbejdsgiverforeningens hovedbestyrelse og en lang række andre hverv i foreningslivet havde han siden 1918 været medlem af Københavns Borgerrepræsentation. Fra 1923 var han rådmand for magistratens tredje afdeling.

Silius Johansen fungerede som oldermænd i perioden 1921-1938, det vil sige så godt som hele mellemkrigstiden.

Den side af sagen, der vedrører oldermændens personlige prioritering skal hverken negligeres eller overvurderes. Men der kan næppe være tvivl om, at det politisk-parlamentariske engagement hos disse oldermænd har været medvirkende til at tømmerlavet i højere grad end ellers ville have været tilfældet, har taget direkte politisk stilling. En stillingtagen, som også må have virket fremmende på det organisatoriske engagement.

Begyndende konkurrence fra entreprenørerne

I slutningen af 1920'erne oplevede boligbyggeriet et opsving. Det blev anledningen til afviklingen af den statslige støtte til byggeriet, hvilket blev hilst velkommen i tømmerlavet. Opsvinget i byggeriet varede ved til 1931/32, hvor en nedgang satte ind. Allerede inden da lå krisestemningen i luften. På efterårslavssamlingen 1929 forudså Axel Unmack således: »Der kommer et byggekrak efter denne voldsomme bygning af beboelsesbygninger . . .«²¹

Så galt gik det nu ikke. Det kom ganske vist til en nedgang, men ikke til noget krak. 1932–35 steg boligbyggeriet atter, særlig stærkt i årene 1933–34. Fra 1935 til 1936 faldt det stærkt. Efter et lille opsving i 1937 fortsatte tilbagegangen årtiet ud. 1930'erne var således præget af meget bratte svingninger i byggekonjunkturerne. 1927–32 fulgte byggekonjunkturerne ændringerne i industriproduktionens omfang, men resten af 1930'erne var udsvingene i boligbyggeriet større til trods for den statslige regulering.

Den økonomiske krise 1932 førte over i en social krise præget af arbejdsløshed, små kår og nød. For at hamle op med krisen greb regeringerne til nationale beskyttelsesforanstaltninger og indgreb i produktionen. Mest udpræget blev den statslige styring i de fascistisk/nazistiske regimer i Italien og Tyskland. Vest- og Nordeuropa blev vidne til statsindgreb i et vist omfang.

I Danmark begyndte den statslige indgriben for alvor i 1933 med Kanslergadeforliget, der kan ses som datidens helhedsløsning. Kanslergadeforliget blev indgået mellem den socialdemokratisk-radikale regering og Venstre. Det omfattede otte punkter, af hvilke tre blev af direkte betydning for byggeriet. Devalueringen af kronen i forhold til pundet, rentesænkningen på 2½–3½ %, forbud mod strejker og lockouter i et år og fastfrysning af gældende lønninger. Som et led i forliget kom boligstøtteloven af 1933. Med denne lov blev det alene de foreningsbaserede sociale boligselskaber, der kunne opnå statslån. Den socialdemokratiske boligpolitik havde med de almennyttige boligselskaber fået et effektivt styringsinstrument. Det blev dog først for alvor udnyttet efter 2. verdenskrig og især i 1950'erne. I 1930'erne kom det til anvendelse i to omgange: 1933–36 og igen fra 1938.

Rentesækningspolitikken og boligstøtten i forening bevirkede, at

byggeriet fik et boomagtigt opsving 1933–35. Rentesænkningen gav-
nede det private byggeri, mens begge dele, rentesænkning og stats-
støtte, gavnede det sociale byggeri. Den statslige boligpolitik stimule-
rede således ikke blot byggeriet i almindelighed, men især det sociale,
almennyttige byggeri. Men ikke nok med det. Boligpolitikken stimule-
rede også en bestemt form for byggeri. Det, der blev udført i stor
målestok, med store samlede enheder. Denne type blev efterhånden
kendetegnende for det sociale byggeri.

Denne ny type af byggeri fremmede og blev fremmet af den ny
betonteknologi. Beton og jern vandt først for alvor indpas efter krigen.
Men jernbeton var blevet anvendt så tidligt som i 1890'ernes begyn-
delse, hvor Statens Museum for Kunst fik etageadskillelser af beton.
Hovedparten af det sociale byggeri i mellemkrigstiden blev opført på
overvejende traditionel måde trods de store enheder. Selvom beton
fandt anvendelse i en vis udstrækning, var hverken materialeudvik-
lingen og især ikke den tekniske udvikling og kooperationsformerne på
byggepladsen nået frem til et stadium, som det kendes fra 1960'erne.
Den praktiske anvendelse af betonen haltede med andre ord bagefter.
Hvad der afgørende bragte udviklingen ud over dette punkt var, at
entreprenørerne fra anlægssektoren trængte over i byggesektoren. Fra
anlægsområdet medbragte de en teknik og Kooperation, der afgørende
medvirkede til at bryde den håndværkstradition, som de to store
byggefag, murer- og tømmerfaget, stod for. En byggeskik og bygge-
tradition, der hvilede på århundredlang erfaring. Den udvikling
begyndte allerede i 1930'erne, blev bremset af krigen, for derefter at
slå igennem fra 1950'erne og frem.

Fra 1930'erne finder vi da også i kimform den konflikt mellem
byggehåndværksfagene på den ene side og entreprenørerne på den an-
den, som kom til at spille en central rolle i efterkrigstiden, både hvad
angik den faglige og den organisatoriske udvikling.

Tømmerfaget stod centralt placeret i hele denne udvikling. Som det
ældste af byggefagene havde det en lang tradition bag sig for hånd-
værksmæssig kvalitet, hvortil kom veletablerede og -udviklede kul-
turelle traditioner. Traditioner, der både knyttede sig til tømmer- og
byggepladsen og til det liv tømmeren levede uden for arbejdstiden.

Arbejds- og samarbejdsformerne på byggepladsen afspejlede tradi-
tionerne. Maskiner fandtes så godt som ikke. Den faglige arbejdsde-

I 1930'erne blev brugen af bredbilen til tilhugning af tømmer stadig sjældnere. Københavns Tømmerlaug.

ling mellem murere, tømrere, snedkere, blikkenslagere og hvilke andre fag, der nu var inddraget i byggeprocessen, var skarp og blev nøje overholdt. I en vis forstand stillede de faglige traditioner sig i vejen for anvendelsen af ny teknologi. En omstændighed, der havde både negative og positive sider. Det positive bestod deri, at byggeriet derved undgik en alt for hovedkuls indførelse af ny teknologi. Det negative kom til udtryk derved, at fagene måske holdt for hårdnakket fast ved traditionerne, således at den ny teknologi blev indført af andre, hvorved teknologiens tilpasning til den håndværksmæssige tradition og omvendt blev besværliggjort. Det fond af viden og ekspertise, som håndværksfagene stod med, blev således udnyttet i en alt for ringe grad.

I 1930'erne var den politiske stillingtagen mere indirekte end i 1920'erne, formidlet som den blev af de organisatoriske forhandlinger, i hvilke Entreprenørforeningen kom til at indtage en stadig mere fremskudt plads. Mange af de spørgsmål, der blev centrale efter anden verdenskrig i 1950'erne og fremefter, dukker op allerede i mellemkrigstiden og især i 1930'erne. Det er spørgsmål som ny teknologi, tømrerfagets holdning til andre håndværk og specielt de andre byggefag, men også til sin egen organisatoriske struktur. Endelig er det spørgsmålet om holdningen til entreprenørområdet og Entreprenørforeningen.

De stærkt svingende byggekonjunkturer 1930'erne igennem førte organisatorisk med sig, at mange tømrere, der nedsatte sig som mestre, forblev uorganiserede. For manges vedkommende har det sikkert ikke været af ond vilje. De usikre tider bevirkede, at en nyetableret mester snart efter kunne blive tvunget til at arbejde som svend, når konjunkturerne vendte. Imidlertid påførte de uorganiserede mestre lavsmestrene en betydelig konkurrence. Men også inden for lavet gjorde konkurrencen sig gældende. Det var særligt mærkbart under de hurtigt skiftende konjunkturer i 1930'erne.

I 1934 kom det således til en omfattende debat, hvori tømrermester Kr. Nielsen satte spørgsmålstejn ved, om tømrerlavet i form og indhold var tidssvarende. I en 10-punkts trykt skrivelse, der blev rundsendt til lavets medlemmer, redegjorde Kr. Nielsen for sine synspunkter.

Sagens kerne var konkurrencen mellem mestrene, der i skrivelsen blev formuleret som en kritik af anmeldekantoret. Kr. Nielsen mente ikke, at kantoret fungerede efter hensigten og nævnte et eksempel, hvor den fjerdebiligste havde fået arbejdet. »I lavet er der kun 150 medlemmer, medens der i København og omegn findes 500 uden for lavet, hvad er grunden til dette?«,²² spurgte Kr. Nielsen i sin mundtlige supplerer af skrivelsen. Sagen blev debatteret livligt, ikke mindst måske fordi skrivelsen også rummede personlige angreb på medlemmer af bestyrelsen. Debatten endte med en vedtagelse af Kr. Niensens forslag. Bestyrelsen og fire mestre uden for bestyrelsen blev bemyndiget til »at danne et udvalg angående en ny ordning af anmeldekantoret«.

De mange uorganiserede udhulede anmeldeordningen. Det var

naturligvis et problem, som ikke kunne være lavet uvedkommende. Og det så meget mindre, som konkurrencen ikke alene kom fra disse, men også fra anden kant: entreprenørerne, organiseret i Entreprenørforeningen. Med denne havde tømmerlavet indledt forhandlinger sammen med murerlavet. Under omtalen heraf nævnte oldermændene murerne »forslag om deling af arbejdet. Enhver kan jo melde sig ind i Entreprenørforeningen og kalde sig enten tømmermester eller murermester, blot han løser et borgerskab«. ²³ Det havde været tilfældet lige siden 1862, og problemet med alternative foreninger var heller ikke ukendt. ²⁴ Det nye var, at der med Entreprenørforeningen var tale om en veletableret forening, der fra anlægsområdet trængte ind på byggeområdet.

Tidspunktet var ikke tilfældigt. Den nye betonteknologi havde fra 1920'erne og frem i stigende grad fundet anvendelse ved vej- og brobyggeri. Lillebæltsbroen stod således færdig i 1935 og Storstrømsbroen i 1937. De svingende konjunkturer betød, at det for entreprenørerne blev tillokkende at forsøge sig med den nye teknologi i byggeriet, når der ikke var arbejde i anlægssektoren. Denne udvikling førte uundgåeligt til sammenstød med de gamle fag inden for byggeriet, murere og tømrere især. Det er på denne baggrund, at drøftelserne mellem på den ene side murer- og tømmerlavet og på den anden side Entreprenørforeningen skal forstås. Drøftelser, som tog deres begyndelse ved midten af 1930'erne.

Mesterforeningernes synspunkt, at der måtte ske en regulering af entreprenørernes adgang til at konkurrere inden for byggeriet, fandt kun en begrænset genklang hos det offentlige. Den nye næringslov af 28. april 1931 bestemte således, at entreprenører fremtidig skulle løse næringsbrev. Herved ophævedes ganske vist den helt fri adgang til erhvervet, men der blev ikke lagt bånd på entreprenørernes virksomhed. Myndighederne søgte at administrere loven således, at en hovedentreprenør også skulle have næringsbrev for de forskellige fagarbejder under entreprisen. Men det fik Entreprenørforeningen sat en stopper for. ²⁵

Tømmerlavets forsøg på sammen med murerne at forhandle sig til en for håndværket tilfredsstillende løsning førte heller ikke til positive resultater. Tværtimod. I oktober 1936 opnåede Entreprenørforeningen at få overenskomst med Dansk Tømmerforbund. Denne fastlagde

Traditionelt byggeri i 1930'erne. Øverst flugning ved nedlæggelsen af Gl. Klosters grundsten. Til venstre spærfagene rejst på Gl. Kloster 1933. Nederst tømrere med håndværktøj ved opførelsen af Rigshospitalet. Københavns Tømrerlaug.

bl. a. grænsen mellem tømmerlavedenes arbejde og arbejdsmændenes arbejde i København og 1. zone, nord for København. Denne overenskomst betød en væsentlig skærpelse af forholdet mellem Københavns Tømmerlaug og Entreprenørforeningen, hvis medlemmer herefter uden problemer med fagforeningen kunne beskæftige organiserede tømmerlavede. Endnu en gang blev det forsøgt at få fastlagt en grænse mellem entreprenørarbejde og bygningshåndværk. Denne gang med Arbejdsgiverforeningens formand som formidler. Det kom der dog heller ikke noget resultat ud af.

Alt i alt tegnede situationen for tømmerlavet sig ret mørkt ved udgangen af trediveerne. Det gjorde den knap så meget på grund af, hvad entreprenørerne faktisk havde overtaget af tømmerarbejde, som på grund af, hvad tømmermestrene kunne befrygte de ville overtage i fremtiden. De dystre miner i tømmerlavet gav Georg Strigel Nielsen udtryk for i en omfattende udredning af »spørgsmålet om chancer, der levnes tømmerhåndværket i dag«. Det skete på forårslavssamlingen i 1939, få måneder før anden verdenskrigs udbrud.

Strigel Nielsen indledte med at trække de dystre perspektiver op: »Ved det moderne byggeri er det jo ikke sjældent sådan, at tømmerentreprisen ikke er større end maler- eller glarmesterarbejdet, ja, det hænder endda ret ofte, at der overhovedet ikke er for to øre tømmerarbejde på en hel nybygning: trapperne skal støbes – øverste bjælkelag skal efter ny lov være af jernbeton eller lignende – ofte laves etageadskillelserne af røslor- eller spirledæk²⁶ (som murerne har lagt deres klamme hånd på) – parketgulvene vil snedkerne helst hugge fra os – arbejdsfolkene sætter selv skurene op – og sådan ser det ud over hele linien. Skyldes dette nu tidernes ugunst eller er det os, der er sløve og ligeglade og har opgivet ævred?²⁷«²⁷ slutter Strigel Nielsen sin indledning. Som det ses, er det ikke alene entreprenørerne, men også de øvrige byggehåndværksfag, der må stå for skud. Kernen er dog for Strigel Nielsen den ny teknik og dens indvirkning på faget og dets muligheder.

Frem for at falde hen i beklagelser søger Strigel Nielsen at opstille en strategi, en langsigtet plan for, hvordan tømmerfaget kan komme ud over stagnationens misere: »På forhånd ville man jo stille sig tvivlende overfor, at et fag som tømmerfaget, der igennem flere århundreder har været det absolut førende, skulle gå helt bag af dansen . . .«, ræsonnerer Strigel.

Derefter går han over til at opstille en række »Nye felter for vor virkestrang«. Midlet hertil ser han i en udvidet service: »Lavets mestre mangler en service, som kunne give dem en vis fordel frem for en hvilken som helst outsider«. Man kan gætte på, at outsider er en omskrivning for entreprenør. Herefter går Strigel over til at se på historien, som han mener, tømremestrene kan tage ved lære af. »Jeg tænker på Københavns Høvleri og Savværk, i virkeligheden var det et blomstrende foretagende (eller kunne have været det, hvis ikke man havde givet størst kredit til de dårligste betalere), de senere overtagere tjente i alle tilfælde store penge på det. Det bliver imidlertid en ting for sig, men høvleriet opfyldte i hvert fald en nyttig mission«. Han mente, at lignende serviceprægede initiativer burde tages også i den aktuelle situation og nævnte som sådanne: »... en indkøbsforretning, som havde lidt hånd i hanke med priserne på nogle af de materialer, som vi skal anvende . . . jeg tænker f. eks. på parketstave, beslag, tagpap, imprægneringsmaterialer, isolationsmaterialer m. m.«, også jernpriserne og jernarbejdet mente Strigel, at tømrerlavet burde gøre noget ved.

Derefter gik han over til »vort egentlige materiale: tømmer og brædder«, hvor han foreslog noget i retning af Københavns Høvleri og Savværk suppleret med en imprægneringsanstalt. Videre nævnte han stilladser som et område, tømremestrene burde gå ind på.

Han sluttede af med »... det allervigtigste. Det er forbedringerne af vore muligheder for at drive entreprenørvirksomhed. I den forbindelse må det stå fast, at vi ikke behøver at melde os ind i Entreprenørforeningen af den grund«. Tværtimod mente Strigel, at tømremestrene til deres »service burde knytte en rådgivende ingeniør med specielt henblik på jernbeton og lignende konstruktioner, som vi nu står lidt famlende og rådvilde overfor«. Strigel afrundede sin redegørelse med at trække det principielle frem: »Det vigtigste måtte være, at den tænkte virksomhed satte ind der, hvor medlemmerne intet magtede enkeltvis, og der hvor en indsats kunne betyde en lukrativ udvidelse af vort virkefelt«.

Med denne udredning tog Strigel hul på en debat, ja, så at sige forskud på en udvikling, som blev afbrudt af anden verdenskrig, men som blev genoptaget straks efter krigens ophør.

Det siger noget om spændvidden, at samtidig med Strigels rede-

gørelse for fagets fremtidsudsigter debatterede man spørgsmålet om hugning af træ med biel. Det var sket året før på forårslavssamlingen 1938, hvor formanden for fællesudvalget, Stillinge, motiverede et forslag og sluttede: »Man må forlange, at svendene hugger tømmeret og ikke bruger svinhans. Vi må holde fast ved hugning af tømmeret. Vil svendene have betaling derfor, må det udføres«. ²⁸

Samtidig med at vise spændvidden i lavet, viser det også, hvilke kræfter Strigel var oppe imod med sine dristige, fremadrettede planer, der uden tvivl snarest er blevet opfattet som en ung tømmermesters vidtløftige luftkasteller. I hvert fald blev Strigels planer og særlig hans forslag til planernes finansiering mødt med megen skepsis på lavssamlingen.

Strigel foreslog, at fællesfondets midler skulle anvendes »som garantikapital eller aktiekapital i et sådant serviceforetagende«. Man kunne dog enes om at bestyrelsen og et udvalg arbejdede videre med sagen, og om at betragte debatten på lavssamlingen som en første behandling.

På efterårslavssamlingen, få uger før verdenskrigens udbrud den 1. september 1939, blev sagen behandlet påny, og ændringen af fællesfondets vedtægter blev vedtaget, så § 4 kom til at lyde: »Af fondets midler kan indtil 75% anbringes i foretagender eller virksomheder, der tjener tømmerlavets medlemmers interesser . . .«. ²⁹ Hermed havde lavssamlingen givet grønt lys for planerne, hvad den finansielle side af sagen angik.

Strigel Nielsen resumerede sit forslag i form af en »ønskeseddel . . . : træbearbejdning, imprægnering, udlejning af stort materiel, hejsegrejer og lignende, som er for dyrt for den enkelte at anskaffe for et enkelt tilfældes skyld. Endelig mener vi, at der kunne blive basis for at skaffe medlemmerne en præference ved indkøb af forskellige specialmaterialer . . .«. Forslaget tog klart sigte på at overføre til lavsmedlemmerne de fordele ved stordriften, som entreprenørerne udnyttede.

Ud over at tilpasse den ny teknik, der var gearet til stordrift, til den eksisterende struktur i lavet med mange mindre og mellemstore tømmervirksomheder, søgte man også at bevare og forbedre det traditionelle materiale, træ. Udvalgets konklusion lød: » . . . vi mener alt i alt at man – uden at slå for stort brød op – vil kunne gøre en god indsats til gavn for lavet i særdeleshed og for faget i almindelighed«.

Stemningen var bemærkelsesværdig mere positiv end på foregående lavssamling. Alligevel var den nye oldermænd, Einar O. Nielsen, forsigtig i sit resume: »Der sker intet ved at lavssamlingen vedtager at give udvalget bemyndigelse til at behandle konkrete forslag. Disse forslag kan jo så enten vedtages eller forkastes af medlemmerne, der sker jo intet med pengene før der foreligger fuldt udarbejdet – og af medlemmerne godkendt forslag«. Udgangen blev, at »forslaget blev vedtaget (ved håndsoprækning) – en 5-6 medlemmer undlod at stemme«.

Vejen lå således åben for Strigel til at realisere sine planer, men han blev afbrudt af krigen. Inden et år efter krigsudbruddet blev Danmark besat af tyske tropper – den 9. april 1940. Hermed var grundlaget for planerne faldet bort. Det blev først efter krigen, at planerne blev taget frem af skuffen.

Krigen og tømrerfaget

Krigen afbrød ikke kun tømrerlavets planer om at tage konkurrencen op med entreprenørerne. Med besættelsen blev også den ny teknologi, eller rettere muligheden for at anvende den inden for boligbyggeriet stærkt begrænset. Besættelsesmagten lagde i stigende omfang beslag på kapaciteten i byggesektoren samtidig med at materialemangel blev stadig mere udtalt, efterhånden som krigen trak ud. Konkurrencen fra entreprenørerne forsvandt ikke. Selvom den antog andre former, var konkurrencen og spørgsmålet om grænsedragning stadig tilbagevendende emner i tømrerlavet og tømrerfaget under besættelsen.

I denne situation søgte tømrerfagets organisationer tættere sammen. Det kom til udtryk kort efter besættelsen. På den ordinære lavssamling den 13. august 1940 blev et forslag vedtaget om fælles anmeldeligt mellem tømrerlavet og Centralforeningen af Tømrermestre. En sådan ordning havde tidligere eksisteret fra 1913 til 1920.

Under indtryk af de i flere henseender usikre forhold for tømrermestrene og tømrerlavet blev samarbejdet udvidet yderligere. Denne gang med direkte adresse til Entreprenørforeningen. På et møde i Arbejdsgiverforeningen den 8. december 1941 blev kortene lagt på bordet. Mødet var indkaldt i fællesskab af de to tømrermesterforeninger, der »... følte sig brøstholdne over, at særlig Entreprenørforeningens medlemmer i stigende grad antog tømrersvende og udførte tøm-

rerarbejde under deres entrepriser uden om tømrermestrene«. ³⁰ Mødet omfattede foruden tømrermestrene og Dansk Arbejdsgiverforening også repræsentanter for Entreprenørforeningen og murerlavet. I sin vurdering af mødet, der var »af ren forberedende karakter« var oldermænden, Einar O. Nielsen, meget optimistisk: »Vi har de bedste forhåbninger om et for vort fag tilfredsstillende resultat«.

Under indtryk af samarbejdet med Centralforeningen gav oldermænden sikkert udtryk for et lysere syn på forholdene for faget, end virkeligheden kunne bære. Det blev tydeligt på efterårslavssamlingen 1942, hvor følgende resolution blev vedtaget og stilet til arbejdsgiverforeningen: »Københavns Tømrerlaug samlet til generalforsamling henstiller til bestyrelsen snarest at få fastslået gennem arbejdsgiverforeningen, at almindeligt tømrerarbejde til enhver tid kun må udføres af organiserede tømrermestre og ikke må udføres af andre organisationers medlemmer, selv om de er tilsluttede arbejdsgiverforeningen«. ³¹ Baggrunden var rygter om, at både entreprenører og murermestre udførte tømrerarbejde, bl. a. byggedes på denne måde barakker for tyskerne. Men ikke nok hermed. Det forlød også, at ingen anden end formanden for arbejdsgiverforeningen, den tidligere formand for Entreprenørforeningen, ingeniør T. K. Thomsen, selv udførte tømrerarbejde.

Arbejdsgiverforeningens svar forelå først to dage før den ordinære forårslavssamling i marts 1943, altså mere end et halvt år senere, og først efter at der var blevet rykket for svar. Det var nu meget formelt og lød: »I anledning af den af det ærede tømrerlav under 17. august f. å. på et lavsmøde vedtagne resolution tillader vi os herved at meddele, at arbejdsgiverforeningen ikke i henhold til sine love har nogen ret til at gribe ind i de rent erhvervsmæssige forhold mellem de under arbejdsgiverforeningen stående organisationer, og vi beklager derfor ikke at kunne imødekomme det ærede tømrerlavs ønske. Sign. T. K. Thomsen«. ³² Problemet for tømrerlavet og tømrerfaget i sin helhed viste sig her så at sige i en nøddeskal.

Tømrermestrene var trængt af entreprenørerne på det produktionsmæssige område inden for byggeriet. Det var det grundlæggende og væsentlige. Men ikke nok med det. På det organisatoriske felt var Entreprenørforeningen en så stor og dominerende enhed, at den kunne besætte formandsposten i arbejdsgiverforeningen. Tømrerfa-

gets forsøg på at holde sine velerhvervede rettigheder i hævd ved hjælp af den organisation, som tømmerlavet havde været medstifter af, blev afvist og ignoreret, i realiteten af en og samme organisation, personificeret i T. K. Thomsen. Hertil kom, at det tidligere fællesskab med det andet store byggefag, murerfaget, var ved at gå i opløsning. Det skete i takt med, at murerne søgte at gøre entreprenørerne kunsten efter og påtage sig alt arbejde vedrørende byggeri, inklusive tømrerarbejde.

Hermed var målet fuldt. Et samarbejde mellem samtlige organiserede tømrermestre i Københavns Tømmerlaug, Centralforeningen af tømrermestre i Danmark og Hovedorganisationen af mesterforeninger i byggefagene i Danmark blev indledt.

Organisationerne indledte i fællesskab et samarbejde med priskontrolrådet »om sager, der var forelagt rådet til bedømmelse«. Samtidig hermed blev der påbegyndt forhandlinger med Dansk Arbejdsmands-Forbund om oprettelse af overenskomst. Med dette skridt fulgte tømrermestrene med nogen forsinkelse den kurs, som entreprenørerne var slået ind på, da de fik overenskomst med tømrerforbundet. Det blev indledningen til en strategi efter de retningslinier, som Strigel havde skitseret umiddelbart inden krigen. Retningslinier, som blev søgt ud-møntet efter krigen, men som man tog hul på i krigens sidste år.

Diskussionen stod om, hvorvidt tømrermestre kunne være medlem både af lavet og Entreprenørforeningen. Debatten var ganske omfattende og nuanceret. Nogle mente, at adgangen til lavet burde udvides til at omfatte andre end tømrermestre, der ikke var medlem af andre organisationer, eksempelvis Entreprenørforeningen, kunne være medlem af tømmerlavet. Der kom ingen egentlig afklaring på hverken det spørgsmål eller på spørgsmålet om grænsedragning i forhold til entreprenørerne.

Det var vel ikke for meget sagt, at entreprenørerne både gennem deres egen forening og gennem Arbejdsgiverforeningen havde sat tømrerfaget stolen for døren. Ingen indenfor faget kunne herefter være i tvivl om, at fagets overlevelsesmuligheder var betinget af dets evne til at tilpasse sig et marked, hvor brat skiftende konjunkturer og ny teknologi med rivende hast sejlede tømrerfagets traditionelle, velgen-nemprøvede metoder agterud. Vel var Arbejdsgiverforeningen andet og mere end Entreprenørforeningens forlængede arm, men de tradi-

tionelle bygningshåndværk måtte se i øjnene, at deres storhedsdage i Arbejdsgiverforeningen var talte – i det mindste for så vidt som den organisatoriske struktur inden for håndværksfagene forblev uforandret.

Allerede under krigen havde der været tilløb til samarbejde mellem de tre hovedorganisationer, der organiserede tømrermestre. Fortsættelsen og udvidelsen heraf blev det centrale spørgsmål i tiden efter krigen og er det for så vidt stadigvæk.

Ud over de organisatoriske problemer, der udsprang af konkurrencen, som entreprenørerne påførte tømrermestrene, beskæftigede lærlingetilgangen sindene. Dette spørgsmål stod i nær forbindelse med problemerne vedrørende entreprenørernes overtagelse af tømrerarbejde. Tømrermestrene havde alene kompetence til at oplære tømrerlærlinge og med en svingende tilgang af lærlinge var faget truet indefra. Under krigen var lærlingetilgangen faldende. Mod krigens slutning i en sådan grad, at det nærmede sig det katastrofale.

I sin statusopgørelse over lærlingsituationen i 1944 måtte formanden for fællesudvalget, tømrermester Stillinge, konstatere, at mens lærlingetallet i 1930'ernes slutning havde ligget på et gennemsnit af 700 pr. år, så var det siden faldet – til tider drastisk:

1940: 632 lærlinge	1942: 474 lærlinge
1941: 605 -	1943: 516 -

I de første måneder af 1944 var der blevet oprettet 175 nye lærlinge-kontrakter, hvoraf kun 5 i København.³³

Denne situation, der i sig selv var alvorlig nok, fremstod med så megen større alvor på baggrund af entreprenørernes indtrængen på tømrerfagets område. En fremtidig mangel på tømrersvende ville for alvor give entreprenørerne vind i sejlene. De ville både have lettere ved at komme igennem med den nye betonteknologi og samtidig kunne argumentere for nødvendigheden af at uddanne deres egne »entreprenør-lærlinge«, hvis mangelen på faglærte håndværkere blev for udtalt. Omvendt ville den svigtende lærlingetilgang udhule tømrerfaget indefra.

Det var baggrunden for lavsbestyrelsens vedtagelse, der kundgjordes på lavssamlingen i august 1944: »For at stimulere lavets medlem-

mer til at antage flere lærlinge, har lavsbestyrelsen vedtaget at godtgøre 75 kr. for hver lærling til bestridelse af samtlige udgifter, der er lovfæstet ifølge lærlingeloven . . . ». Vi ser her tømrmestrenes organisation som den, der bekymrer sig om fagets fremtid – og det i en grad, så lavet endog var villigt til at forpligte sig økonomisk. Det understreger i sig selv situationens alvor.

Entreprenørerne overtog tømrerarbejde på to måder. Dels direkte gennem antagelse af tømrrersvende (absolut overtagelse), dels indirekte ved at erstatte traditionelt tømrerhåndværk med ny teknologi og dertil svarende nye kooperationsformer (relativ overtagelse). Til denne dobbelte ydre trussel mod tømrerfaget kom så den indre. Også den var dobbelt og bestod dels i den svigtende lærlingetilgang (absolut udhuling), dels i fagets heterogene organisatoriske struktur, med tre organisationer, og med »store« og »små« mestre. En struktur, der i sig selv virkede dæmpende på fagets muligheder for at tilpasse sig den nye teknologis betingelser (relativ udhuling). Hele denne problemstilling blev dog først for alvor akut efter krigen.

Arbejds- og produktionsbetingelserne under besættelsen var anormale i forhold til før og efter. Det gjaldt også for tømrerfaget. I en vis forstand blev alt arbejde og produktion indrettet efter den tyske krigsmagts behov, hvilket de offentlige myndigheder heller ikke lagde skjul på. Tværtimod blev det direkte pålagt befolkningen at følge besættelsesmagtens anvisninger. Produktionen foregik i mere eller mindre udtalt og direkte samarbejde med den tyske besættelsesmagt. Skal man tale om grader af kollaboration, må den, der foregik uden for landets grænser enten i selve Tyskland eller i andre tysk okkuperede områder siges at være den mest vidtgående.

Inden for tømrerfaget forekom både denne type arbejde for tyskerne, og den, der foregik inden for landets grænser. Lavets holdning til det at arbejde for tyskerne, som den kom til udtryk i oldermændens beretning, forekommer at være realistisk afbalanceret, indrettet efter de faktiske forhold. I 1941 advarede oldermændene »mod de meget høje priser, der betales for arbejde udført for værnemagten«. ³⁴ Senere, på efterårslavssamlingen 1941 maner oldermændene » . . . til stor forsigtighed med at tage arbejde i Tyskland uden om lavet og Arbejdsgiverforeningen og taler om en tømrmester, der ikke kan få pengene igenem, fordi han ikke har taget de forholdsregler, han burde gøre.

Omtaler ligeledes besværligheder med dyrtidstillægget. Medlemmerne skal bruge lavets tilbudspapir«. ³⁵

Disse og andre udtalelser vidner om, at tømrerlavet er gået positivt ind i at administrere medlemmernes arbejde for tyskerne i og uden for landets grænser med det formål at undgå helt kaotiske tilstande inden for faget. Tilstande, som meget vel kunne opstå, hvis lavet havde overladt mestrene til sig selv, når det drejede sig om arbejde for besættelsesmagten. Denne holdning lå i klar forlængelse af den officielle. Frem for at sidde med hænderne i skødet, valgte lavet – og det havde vel næppe noget andet valg – sammen med Arbejdsgiverforeningen at få den indflydelse, man nu kunne få, på arbejdet for tyskerne.

Det skete ikke af kærlighed til tyskerne eller det tyske arbejde, men i et forsøg på at undgå, at dette arbejde skulle undergrave hele arbejdsmarkedet for tømrerarbejde. Det var karakteristisk, at oldermændene i sine beretninger til lavssamlingerne under krigen skelnede nøje mellem de to typer af arbejde. Således hed det i beretningen for 1942: »Fra et erhvervsmæssigt synspunkt inden for vort fag må det forløbne år siges at have været ganske godt. Jeg ser her ganske bort fra arbejde, der er udført for den tyske værnemagt, idet disse arbejder må siges at være af ekstraordinær karakter og ligger på forholdsvis få hænder og derfor ikke bør tages med ind i bedømmelsen af et normalt års beskæftigelse . . . «. ³⁶ Det fremgår samtidig heraf, som også af opgøret efter besættelsen med værnemageriet i lavet, at det egentlige arbejde for besættelsesmagten blev varetaget af forholdsvis få mestre.

Arbejdet for værnemagten bestod dels i byggeri af deciderede befæstningsanlæg og dels i barakbyggeri. Barakkerne blev brugt som led i den tyske krigsførelse her i landet og over det meste af Europa til mangfoldige formål.

Opgøret efter krigen foregik dels under Einar O. Niensens oldermannsskab, dels under Strigel Nielsen, der blev oldermann i 1949. Den førstnævnte stod for en forsonlig kurs, mens Strigel Nielsen var konsekvent og rigoristisk i bestemmelsen af og opgøret med værnemageriet. Retsopgørelsen efter krigen var på flere måder præget af dobbeltmoralske holdninger. De udsprang i sidste instans af samarbejdspolitikken, der forblev uantastet. Dobbeltmoralske holdninger forekom også i det interne opgør i tømrerlavet og anderledes kunne det næppe heller være.

Fra opførelsen af Københavns hovedbanegård 1911. Perronhallernes gitterspær af træ var i forvejen samlede og blev hejset på plads ved hjælp af en tømmerkonstruktion. Unmacks album, Københavns Tømmerlaug.

Byggeriets industrialisering

Fra 1950'erne kan tømmerfaget uden overdrivelse siges at have gennemgået en revolutionerende udvikling, hvor det traditionelle tømmerarbejde blev reduceret til at udgøre et mindre delmarked. Det utraditionelle tømmerarbejde, der knyttede sig til betontechnologien, bestod først og fremmest i montage af færdiglavede, fabriksproducerede bygningselementer. Betontechnologien fandt især anvendelse ved større totalprojekterede byggerier. Tømmermesteren som bygherre forsvandt. Ved den type af byggeri var det manuelle tømmerarbejde som helhed formindsket, mens det forudgående, konstruktive tømmerarbejde var blevet overtaget af arkitekter og ingeniører allerede fra mellemkrigstiden. Fagets konstruktive og træbearbejdende side blev udført maskinelt på fabrik og krævede ikke faglært arbejdskraft. Det gjorde monteringen af vinduer, døre, præfabrikerede spærfag m. m.

Hvælvingerne på Høje Taastrups nye banegård er bærende stalkonstruktioner beklædt med rustfrit stal. DSB, fotoarkivet.

for så vidt heller ikke. Modsat byggebranchen fremstod anlægsbranchen som en moderne kapitalistisk branche, der kunne påtage sig udførelsen af arbejder i en ikke tidligere set målestok. De store entreprenørvirksomheder begyndte for alvor at gøre sig gældende i byggesektoren.

Statsmagten, og ikke mindst socialdemokratiet tilskyndede kraftigt til det. Behovet for boliger mente man bedst at kunne opfylde gennem en byggepolitik, der fremmede hurtig og billig masseproduktion. Frem til slutningen af 1950'erne gav denne politik sig udslag i en kraftig direkte indgriben fra statens side i boligproduktionen. En væsentlig inspirationskilde hertil var socialdemokratiets efterkrigstidspro-

gram »Fremtidens Danmark«. I 1946 kom loven om statsstøtte til boligbyggeri. Støtten gjaldt for socialt og privat byggeri, men med favorisering af det sociale. 1947 kom en lov om finansiering af byggeri med særlig byggemåde, den såkaldte elementhuslov. Hermed tog særbehandlingen af nye byggemetoder sin begyndelse. Elementhusloven blev i 1953 fulgt af et cirkulære, der begunstigede »utraditionelt« byggeri ved lettere adgang til materialer og dermed til at opnå byggetilladelse.

Disse indgreb styrede byggeriet bort fra det traditionelle håndværk over mod det »utraditionelle«. En af hensigterne var direkte at undgå anvendelse af faglært arbejdskraft, som man mente fordyrede og forsinkede byggeriet. Dette sidste skete dog også med henvisning til den mangel, der vitterligt var på bygningshåndværkere, især murere. Definitionen på »utraditionelt« byggeri var således, at antallet af faglærte murere ikke måtte overstige 15 % af, hvad det udgjorde ved tilsvarende traditionelt byggeri.

Til at administrere og fastlægge den statslige styring oprettedes i 1947 et selvstændigt boligministerium. For at fremme den ny teknologi havde staten kort forinden oprettet sit eget byggeforskningsinstitut, Statens Byggeforskningsinstitut, SBI.

Allerede kort efter krigens afslutning stod staten således velrustet lovgivningsmæssigt, administrativt og teknologisk til at bane vejen for det utraditionelle byggeri. Fra først i 1950'erne suppleredes tiltagene med krav om totalprojektering af byggerier som betingelse for opnåelse af statslån og fast etagehøjde, krav, der fremmede standardisering og præfabrikation af bygningsdele. Kravene blev fremført gennem boligministeriets såkaldte produktivitetsfondudvalg. Det blev oprettet i 1953 som en videreførelse af et rationaliseringsudvalg nedsat af Dansk Ingeniørforening.

Vækst- og rationaliseringspolitikken bandt ikke kun stat, socialdemokrati og det store erhvervsliv sammen. Den lå også på linie med og hentede inspiration hos de sejrende vestlige stormagter. Marshallplanen fra 1947 tog sigte på at genopbygge det krigshærgede Europa med det formål at sikre et frit, dvs. privatejet erhvervsliv. Storpolitisk udgjorde planen et led i den begyndende kolde krig. Gennem gaver og billige lån tilførtes Europa amerikansk kapital og know how. Denne viden bestod ikke mindst i rationaliserings- og produktivetsforøgel-

Præfabrikerede spær samlede med beslag. Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv.

sesprogrammer. I byggesektoren blev boligministeriet sat til at administrere de såkaldte counterpartmidler til produktivitetsforøgende foranstaltninger på byggeområdet. I 1953–54 uddannedes således 16 konsulenter i byggerationalisering, ligesom der blev arrangeret studierejser til USA. Counterpartmidler indgik også ved oprettelse af Byggeriets Maskinstationer (BMS), hvis formål var udlejning af materiel, der var for kostbart at anskaffe for den enkelte. Endelig blev Byggecentrum reorganiseret i 1956 ved hjælp af disse midler med henblik på at formidle viden om rationalisering af byggeproduktionen.

De problemer, tømrermestrene stod overfor, aktualiserede samtidig de organisatoriske problemer. Da lavssamlingen ikke ønskede at udvide adgangen til lavet ved at optage medlemmer uden svendep prøve, dannede en kreds af større mestre i 1950 Københavns Bygmesterforening. Den blev oprettet uden for lavet, men fik status som en sektion under lavet. Bygmesterforeningen blev ikke den succes, man havde forestillet sig. Med undtagelse af en enkelt civilingeniør var alle ca. 20

medlemmer tømrmestere. På grund af ringe aktivitet, og fordi tømmerlavet i mellemtiden udvidede adgangen til lavet, blev bygmesterforeningen ophævet i 1957. Lavssamlingens frygt for en invasion af ikke-tømmeruddannede medlemmer viste sig ganske ubegrundet. Lige så lidt som bygmesterforeningen blev tømmerlavet overrendt af entreprenører uden tømmeruddannelse. Organisatoriske tiltag nyttede ikke som modtræk mod industrialiseringen. Til syvende og sidst var der ikke andet at gøre end at godtage udviklingen og arbejde konstruktivt med i udformningen af den. Det viste sig da også at være forståelse for og vilje til blandt tømrmestrene.

Et afgørende punkt var her lærlinge- og videreuddannelsen. Fra begyndelsen af 1950'erne gik tømrmestrene aktivt ind i arbejdet for en ny lærlingeuddannelse og fik således indflydelse på udformningen af den nye lærlingelov fra 1956. Som den gamle byggede den ny lov på mesterlæren, men den tilstræbte en effektivisering og forbedring i forhold til den gamle. I 1961 kom der en ny ændring af lærlingeloven, der tog højde for en række af de punkter tømmerfaget havde ønsket ændret, bl. a. blev den tekniske undervisning, der hidtil var foregået på aftenskole, styrket ved at blive henlagt til dagskole.

Udfordringen til faget gav sig også udslag i andre forsøg på organisatoriske nyskabelser. Forholdet til omegnens tømrmestere, hvis arbejdsvilkår lignede de københavnske, var afklaret i 1978, hvor alle havde indmeldt sig i Københavns Tømmerlaug.

I forhold til Centralforeningen af Tømrmestere og i Arbejdsgiverforeningens sammenhæng var lavet imidlertid den lille organisation. I 1969 talte Centralforeningen 1283 medlemmer, der havde en udbetalt arbejds løn på 176.177.936 kr. Heroverfor havde lavet 189 medlemmer med en udbetalt arbejds løn på 71.400.000 kr. I begyndelsen af 1960'erne førtes forhandlinger, som tog sigte på en egentlig organisatorisk sammenlægning mellem Københavns Tømmerlaug og Centralforeningen. Initiativet må forstås på baggrund af de interne forhold i tømmerfaget, men også på baggrund af den almindelige centralisering og effektivisering, der fandt sted i samfundet omkring 1970. På sven-siden viste tendensen sig i sammenslutningen af snedkerne og tømmerne i Snedker-Tømmerforbundet 1. april 1970. En lignende udvikling fandt sted inden for snedkerforbundets organisationer på mestersiden i oprettelsen af Dansk Snedkerhåndværk, Møbel- og Bygningsindustri,

Montagebyggeri med kran. Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv.

ligeledes i 1970. Men tømmerlavet sagde nej til sammenslutningen. I sidste fase af forhandlingerne mente lavet at have fået vished for, hvad man hele tiden havde frygtet, at lavet ville få status som en lokalforening under Centralforeningen.

Efter sammenbruddet i forhandlingerne var det nærliggende for Københavns Tømmerlaug at søge samarbejde med den netop etablerede landssammenslutning på snedkerområdet. Denne disposition var så meget mere oplagt, som de københavnske tømtermestre i stigende omfang tog snedkerarbejde ind. Bygningsnedkerarbejde indgik således på lige fod med tømmerarbejde i de fleste tømtervirksomheder. Tilslutningen fandt sted 1. juli 1971.

Fra slutningen af 1970'erne har der fortsat været ført forhandlinger mellem tømmerlavet og Centralforeningen om enkeltområder. Det har ført til oprettelsen af et ankenævn og en garantiordning, hvormed man søgte at fremhæve den håndværksmæssige kvalitet og de traditionelle velgennemprøvede byggemetoder over for alle dårligdomme i betonelement- og modulbyggeriet. I 1983 fik man indført en fælles,

landsdækkende prislister for tømrerarbejde, som også åbnede mulighed for en landsdækkende voldgiftsret for tømrerarbejde. Men nogen egentlig ændring i fagets organisatoriske opbygning kom det ikke til, og udviklingen inden for faget er endnu ikke afsluttet.

Tømrerfagets egne tanker om fremtiden er formodentlig afstukket i følgende udtalelse: »I Træets Arbejdsgivere har vi talt om, at vi skal uddanne en træmand, dvs. byggebranchens alsidige håndværker . . . Vi vil gerne arbejde på, at den faglige grunduddannelse harmoniseres med efteruddannelse, så vi får uddannet en alsidig træmand. Vi er enige med Snedker-Tømrerforbundet i, at vi i fællesskab . . . skal prøve at finde ud af det der. Vi vender på den måde i realiteten tilbage til landsbytømreren eller bygmesteren, der kunne det hele . . . En tømrer som vi kender ham i dag bliver der ikke så stort behov for på lang sigt. Der bliver brug for den alsidige bygningshåndværker. Men vi tror på, at tømreruddannelsen bliver et værdifuldt grundlag at køre videre på som alsidig bygningshåndværker«. ³⁷

HENVISNINGER OG NOTER

Hvor intet andet anføres befinder materialet sig i Københavns Tømrerlaug.

1. Svend Henningsen: Studier over den økonomiske liberalismes gennembrud i Danmark. Landhåndværket, Göteborg 1944, s. 309ff.
2. Georg Nørregaard: Arbejdsforhold indenfor dansk haandværk og industri 1857-1899, København (1943) 1977, s. 360, jfr. W. Leser: Tømrermester Foreningen af 1873, 25 års virksomhed, København u. å. (1898).
3. Se Forhandlingsprotokol for Tømrermestrenes Understøttelsesforening 1890, i Københavns Tømrerlaug.
4. Der kan henvises til flere brede fremstillinger, senest Flemming Ibsen og Henning Jørgensen: Fagbevægelse og

stat, bd. 1, København 1979, s. 112ff, samt til mere specielle detailstudier som Dorrit Andersen: Århus under storlockouten. Arbejder og arbejdsgiver 1899, Århus 1970.

5. Se min indledning til reprodugaven fra Sydjysk Universitetsforlag af J. Jensen og C. M. Olsen: Oversigt over fagforeningsbevægelsen i Danmark i tiden fra 1871 til 1900, København 1901, Esbjerg 1981.
6. Således beretter i et interview tømrermester Ole Andersen, Vallensbæk, at hans slægt har drevet tømrervirksomhed i Vallensbæk landsby siden 1860'erne. Hans oldefar var tømrer, snedker og hjulmand, bedstefaderen var tømrer, snedker, hjulmand og karetmager, faderen var tømrer og

- snedker, men gav sig også af med hjulmageri. I hans tid opgav man alt, hvad der lå ud over tømmer/snedker-virksomhed.
7. Ole Hyldtoft: Københavns industrialisering 1840–1914, Herning 1984, s. 131 ff.
  8. Valdemar Helsing: Træindustriens Fabrikantforeninger for øerne og Jylland 1898–1923, København 1923.
  9. Forhandlingsprotokol. Københavns Høvleri og Savværk og Love for Københavns Høvleri og Savværk, i Københavns Tømmerlaug.
  10. Vedtægter for Tømmermesterforeningen af 5. februar 1907, i Københavns Tømmerlaug.
  11. Vedtægter for Tømmermestrenes Diskussionsklub, i Københavns Tømmerlaug.
  12. Lavsprotokol 26. februar 1914.
  13. Ibid. 21. marts 1914.
  14. Ibid. 30. marts 1916.
  15. Ibid. 31. januar 1918.
  16. Erik Nordholt: Erhvervs partiets historie og dets samfundsopfattelse, i Erhvervshistorisk Årbog 1972, s. 73–160.
  17. Lavsprotokol 5. januar 1922.
  18. Ibid. 23. marts 1923.
  19. Ibid. 25. januar 1919.
  20. Ibid. 30. marts 1920.
  21. Ibid. 10. august 1929.
  22. Ibid. 23. april 1934. Tallet 500 blev ikke anfægtet af nogen på mødet. Selvom det ikke har været statistisk korrekt, har det formentlig heller ikke været helt ved siden af.
  23. Ibid. 18. august 1934.
  24. Jfr. Tømmermesterforeningen af 1873.
  25. Se Georg Nørregaard: Entreprenørforeningen 1892–1942, København 1942, s. 220.
  26. En form for etageadskillelse, der brugtes inden beton fandt almindelig anvendelse i etageadskillelser. Den bestod af særligt tildannede teglsten.
  27. Lavsprotokol 24. marts 1939.
  28. Ibid. 25. marts 1938. Svinhans er den store tomands tømmerhøvl.
  29. Ibid. 15. august 1939.
  30. Ibid. 30. marts 1942.
  31. Ibid. 17. august 1942.
  32. Ibid. 25. marts 1943.
  33. Ibid. 7. august 1944.
  34. Ibid. 31. marts 1941.
  35. Ibid. 6. august 1941.
  36. Ibid. 30. marts 1942.
  37. Interview af 12. september 1984 med oldermænd i Københavns Tømmerlaug E. Faursby.

P. Ipsens Enke Kgl. Hof Terracottafabrik

En verdensberømt kunstindustriel virksomhed på Utterslev Mark

Af Bente Holst

Baggrunden

I midten af forrige århundrede knyttede næsten al kunstinteresse sig til »Antiken«, de store forbilleder fra det klassiske Grækenland og Rom, og det gav sig bl. a. udslag i en vældig interesse for reproduktioner i en størrelse egnet for etagéren eller klaveret, både af de antikke værker og af arbejder af datidens kunstnere. Thorvaldsen var det store navn, og selvom hans betydning for dansk kunstindustri dengang var noget overvurderet i udlandet, står det i hvert fald fast, at mange af de danske keramiske virksomheder fremstillede små kopier af både hans og andres værker i det marmorlignende biscuit eller i terrakotta.

Førende på dette felt herhjemme var Den kongelige Porcelainsfabrik. Den var den første til at fremstille Thorvaldsens figurer i biscuit (1824), og også den første der lavede græske vaser i terrakotta, fremvist på Industriudstillingen i København i 1834 som »etruriske kar«.

I 1833 antog denne fabrik en ny lærling, en ung mand fra Rønne, Rasmus Peter Ipsen. Han var født her den 2. november 1815 som søn af en skipper, og efter konfirmationen var han blevet sat i snedkerlære.¹ På grund af svagelighed kneb det dog med at præstere det han skulle, så da chancen for at komme i lære som porcelænsdrejer i København viste sig, slog han straks til, selvom han på dette tidspunkt var næsten 18 år. Han stod nu i lære i 6 år, og viste straks håndelag og udpræget sans for former. Der var derfor godt og fast arbejde til ham på fabrikken også efter læretidens afslutning, men han ville videre. I de senere år på fabrikken havde han særligt arbejdet med de omtalte »etruriske kar«, og med udgangspunkt i disse ville han starte for sig selv.

Det lykkedes også, påskelørdag den 15. april 1843 grundlagde han sin terrakottavirksomhed i et meget beskedent, lejet lokale på Nørre-

Etruriske Skaale.

Tobaks- og Cigar-Rekvisitter.

Husgeraads-Gjenstande.

Vandkjølere.

Et udvalg af genstande fra P. Ipsens Enkes katalog 1875. Bornholms Museum.

bro, overfor Assistens Kirkegård. Samme dag blev han iøvrigt gift med Louise Christine Bierring (1822–1905), den senere så berømte enke.

Den første tid

Produktionen skulle baseres på »pottemageri«, dvs. brugsgenstande som urtepotter, hængeampler og vandkølere, samt vaser og kar efter græske forbilleder, i høj kunstnerisk udførelse. Han vidste fra sin fødeø, hvor han skulle hente det rigtige ler til fremstillingen, men han manglede kapital. End ikke en ovn var der råd til, og i starten fik han derfor lov til at få sine ting brændt på Den kgl. Porcelainsfabrik, ligesom han stadig arbejdede her en del af dagen. Denne løsning var imidlertid ikke uden problemer, f. eks. var de varmegrader, man brugte til porcelænsfremstilling ofte for meget for hans terrakottavarer, og de blev trukket skæve.²

Starten var altså ikke nem, men han havde en værdifuld støtte i arkitekten G. F. Hetsch (1788–1864), der var professor ved Kunstakademiet og kunstnerisk leder af Den kgl. Porcelainsfabrik fra 1828 til 1857. I over en menneskealder var han den store autoritet som vejleder i »den gode smag« – og han har æren af og også ansvaret for, at en beskeden, men karakterfuld klassicisme beherskede danske møbler og dansk kunsthåndværk helt op til 1860'erne, et halvt århundrede efter at stilen var blevet umoderne i Frankrig og England. Han hjalp Ipsen igang, bl. a. ved at tegne nogle vaser til ham.

Hans søn, maleren Christian Hetsch (1830–1903), der efterfulgte sin far som kunstnerisk leder af Porcelainsfabrikken (1857–1871), interesserede sig stærkt for de historiske stilarter, hvilket resulterede i tegninger af ægyptiske vaser og en del terrakottavaser i græsk stil med røde eller sorte figurer. Det var bl. a. ham, der for P. Ipsens Terracottafabrik tegnede de »etruriske« vaser, som skaffede fabrikken et navn på de store internationale udstillinger.

Afsætningen viste sig også at være et problem, idet byens porcelænshandlere var meget tilbageholdende overfor Ipsens uglaserede terrakottasager. Dem var man ikke vant til, men Ipsen holdt efter sigende strengt på, at man skulle kunne opfatte den enkle skønhed i form og materiale.³

Det varede dog ikke længe før salget steg, Ipsen havde bl. a. succes

med en hængeampel og nogle urtepotter med et fladt relief efter Thorvaldsens arbejder, og han fik under en del anstrengelser bygget en ovn selv. Ved stor sparsommelighed fik han også skrabt lidt kapital sammen, hvilket gjorde, at han på en auktion den 8. september 1847 for 1410 rigsdaler var i stand til at erhverve sig en lille jordlod på fire tønder land, matr. nr. 6 C ude på Utterslev Mark ved Frederikssundsvej, lige overfor hvor Frederikssundsvejens Skole senere kom til at ligge. Det var et stykke bar mark, og kun med noget besvær lykkedes det at få skaffet penge til også at bygge for. Staten afslog således et andragende om et lille lån, men problemerne blev klaret ved privat velvilje.⁴

I første omgang blev der tilsyneladende kun opført et ret beskedent værksted med ovn. Ipsen og hans familie boede så til leje på 1. sal i en ejendom i nærheden kaldet »det høje hus«, iøvrigt under ret beskedne forhold. Den lå også på Frederikssundsvej, i retning mod Brønshøj. Senere kunne man dog efter en udvidelse flytte hen på selve fabrikken. Først i 1873, i forbindelse med sønnen Bertel Ipsens bryllup, blev der bygget en villa i to etager ud mod vejen mellem de to fabriksbygninger, hvorved gårdspladsen blev delvist lukket af mod syd. Egentlige bygningstegninger synes ikke bevaret fra denne første tid. De første efterretninger vi har er en beliggenhedsplan, udført af Bertel Ipsen selv i forbindelse med en om- og tilbygning i 1881–82, der beskriver anlægget på dette tidspunkt. Vinkelret på vejen og i lidt afstand fra denne lå en lang én-etages bygning med en afdeling midt på i to etager, hvor den store ovn var. På vestsiden af denne bygning var der en gårdsplads, hvor slemningen af leret foregik i nogle store kar. Nord for gårdspladsen lå et materialskur og en magasinbygning med en hønsegård imellem, og mod vest var den afgrænset af en mindre fabriksbygning med lerkælder, hvor leret blev æltet. Sammenbygget med denne var der en staldbygning med vognport. Endnu et materialskur befandt sig i grundens nordvestre hjørne. Udenom det hele var der en stor have, dels mod vejen, dels mod naboen mod øst. Nord og vest for grunden og på den anden side af Frederikssundsvej lå der åbne marker, der tilhørte nogle gårde i den nærliggende landsby Utterslev.⁵ Selve om- og tilbygningen dette år omfattede den nordre ende af fabrikslængen, der blev forlænget og forhøjet til to etager. Senere i 1882 fortsattes dette byggeri med en yderligere forlængelse mod nord i to etager, indeholdende en ny ovn samt lokaler for lakereri og gipseri.

Endvidere var der som noget nyt to små muffelovne, der anvendtes til indbrænding af farver.

Ti år senere, i 1892, blev også resten af længen, den sydlige del ud mod vejen, forhøjet, og desuden forbundet med villaen via en lille mellembygning, der indeholdt et trapperum. Af senere væsentlige ændringer og tilføjelser kan nævnes, at der i 1907 opførtes en ny halvtagsbygning til lerkælder, slemmeri og opbevaring af brændsel ved siden af den gamle, der var revet ned. I 1918 ombygges lagerbygningen, og året efter opføres en 20 meter høj skorsten bag nordgavlen i tilknytning til to nye ovne. Den ældre, mindre ovn fornys i 1929, og i 1931 bygges der et udstillingskab i haven ud til vejen.

Salget gik godt og firmaet voksede, selvom Ipsen efter sigende glædede sig mere over den opnåede kunstneriske kvalitet, end at en ny afsætningskilde var fundet.⁶ Den motivverden, man benyttede sig af var som omtalt den antikke, suppleret med samtidige kunstneres værker udfra samme inspirationskilde. Krukker, vaser og kander i græsk stil var uhyre populære, ofte formede efter arkæologiske fund, og her til kom gengivelser af de store kunstneres kendteste skulpturer, især Thorvaldsens figurer og relieffer. Specielt åbningen af Thorvaldsens Museum i 1848 havde været medvirkende til dette, og mange af de danske keramikfabrikker benyttede hans værker som forbilleder.

Selvom Ipsen selv var en habil kunstner, var det dog nødvendigt at søge hjælp hos andre. De to generationer Hetsch har allerede været nævnt, men derudover må billedhuggerne Henrik Olrik (1830–1890), Th. Stein (1829–1901) og C. C. Peters (1822–1899) fremhæves. Olrik var formodentlig en bekendt af Ipsen fra Den kgl. Porcelainsfabrik – han var i lære her fra 1846 til 1851, samtidig med at han var elev hos H. W. Bissen. Olrik blev tidligt knyttet til terrakottafabrikken, og arbejdede her indtil han nogle år før Ipsens død gik mere og mere over til maleriet. Blandt andet kopierede han Bissens »Landsoldaten« og J. A. Jerichaus »Pantherjægeren«, samt udførte en række selvstændige arbejder.⁷

Det publikum, man henvendte sig til, var især det bedre borgerskab, der havde fået smag for at omgive sig med kunstgenstande i hjemmet, som oftest dog reproduktioner af kendte værker. Men også brugsgenstande såsom vandkølere, kander, hænge-ampler, urtepotte-skjulere og testel produceredes som tidligere nævnt, ofte dekorerede

med Thorvaldsen-motiver. Udover hjemmemarkedet var der gode afsætningsmuligheder i resten af Europa. Her var de store udstillinger betydningsfulde at deltage i, som vi senere skal vende tilbage til, og fabrikken havde da også i perioder egne udsalg både i Paris og London.

Det kunne være interessant at få et lille indblik i hvordan forholdene var på en sådan arbejdsplads omkring århundredets midte, men det lader sig desværre ikke gøre direkte.⁸ Dog var der omkring 1870 22 medarbejdere, hvoraf mindst 7 sad på malerstuen, og i 1899 ca. 30.⁹ I begyndelsen må betegnelsen »fabrik« om selve produktionsmåden nok siges at være noget vildledende. Det har snarere lignet et pottemagerværksted, der var ikke tale om nogen mekanisering, og arbejdsprocesserne var ikke mere opdelt end at de ansatte kunne deltage i flere af dem. Først i 1870'erne synes en vis mekanisering at have vundet indpas.¹⁰

Med hensyn til arbejdsforholdene kan man måske sammenligne med nogle oplysninger fra Bing & Grøndahls Porcelainsfabrik omkring 1870:

Arbejdstiden var fra 6 morgen til 7 aften med ½ times frokost (8.00–8.30), 1 times middag (12.00–13.00) og ½ time til aften (16.00–16.30). Det meste af arbejdet var på akkord, og kun få arbejdere var på dagløn (typisk i slemmeriet). Den laveste dagløn var 5 mark, men mange af drejerne havde en ugeløn på 13 rigsdaler (1 rigsdaler = 6 mark à 16 skilling). Forholdet mellem ledelsen og de ansatte hos Ipsen synes at have været godt, i hvert fald forærede arbejderne ved 25 års jubilæet i 1868 fru Ipsen et album med deres portrætter i, og fru Ipsen kvitterede med 100 rigsdaler som grundfond til en sygekasse.¹¹

Enken fik anerkendelsen

Desværre døde Rasmus Peter Ipsen allerede i 1860, kun 45 år gammel, efter kort tids sygdom, sandsynligvis en ubehandlet blindtarmsbetændelse. Han efterlod sig foruden hustruen 4 børn: Bertel Christian f. 1846, Malvina f. 1852, Fanny f. 1856 og Margrethe f. 1860.¹² Det var et hårdt slag for familien og for virksomheden, der nu fortsattes af den 38-årige enke, bistået af den betroede medarbejder Caspar Hermann Bonfils (1834–1894) som teknisk leder.

Paradoksalt nok var det først nu at den helt store anerkendelse kom, også internationalt. Det hang nøje sammen med deltagelsen på de mange store udstillinger både herhjemme og i udlandet. Ipsen havde deltaget i udstillingerne både 1844 og 1852, men uden større held.¹³ Nu hjemførte man imidlertid en række 1. præmier fra udstillinger rundt omkring i verden: Malmø 1861, Stockholm 1866, Paris 1867, London 1870 (Guldmedalje), København 1872, Wien 1873, Philadelphia 1876 og Amsterdam 1877 (Grand Prix). Det satte virkelig gang i bestillingerne fra både ind- og udland, især efter Den nordiske Industri- og Kunstudstilling i 1872.

Firmaet P. Ipsens Enke fik i 1870 tildelt prædikatet »kgl. Hof Leverandør«, et yderligere bevis på den almindelige anerkendelse produkterne mødte overalt. Foruden figurer efter Thorvaldsen og buste fra den græske oldtid var, som allerede nævnt, vaser dekoreret i nøje overensstemmelse med de antikke originaler blevet fabrikkens speciale. Maleren Anker Lund (1840–1922), der var særligt fortrolig med oldtidens kunst og keramik, var på dette felt fabrikkens kunstneriske leder. Både egne værker og fint udførte kopier fra den antikke vase-samling i München vakte stor opmærksomhed på udstillingerne. Højdepunktet nåede man dog i 1877, hvor man vandt førstepræmie i en konkurrence udskrevet i forbindelse med Amsterdamudstillingen om »En pragtvase til en hall«, foran så betydelige konkurrenter som Den kgl. Porcelainsfabrik, Meissen, Sachsen, Sèvres, Limoges m. fl.¹⁴ Den vindende vase var en græsk amfora, 63 cm høj, tegnet af Anker Lund og dekoreret med to græske figurfriser, der stod i lerets røde farve på sort baggrund. Kunstindustrimuseerne i Amsterdam og Haag bestilte iøvrigt en samling af München-kopierne og optog som en særlig anerkendelse fru Ipsen som æresmedlem af de to museer. Som kunstkritikeren og arkitekten Erik Schiødte skrev efter udstillingen i 1877: »De første danske kunstindustrielle Frembringelser, der spiller en rolle på Verdensmarkedet.«¹⁵ De interessante vasefund under Schliemanns udgravninger ved Troja i slutningen af 1860'erne afstedkom, at fabrikken optog en produktion af disse særprægede vaseformer. De blev udført i lyst ler med lette, stiliserede dekorationer. Da man i slutningen af 1870'erne under udgravningen af den lille oldtidsby Tanagra nord for Athen fandt et større antal velbevarede figurer af brændt ler, gav også det anledning til en fornyelse af produktionen hos Ipsen. De

Vase i græsk stil tegnet af Anker Lund, hvormed fabrikken vandt førstepræmie på Verdensudstillingen i Amsterdam 1877. Kunstindustrimuseet.

små statuetter havde endnu tydelige farvespor, og på fabrikken blev de reproducereet i samme polykrome udførelse i sarte, halvt udviskede farver.¹⁶

Fabrikkens udsalg

Foruden det direkte salg til porcelæns-handlere og »kunstetablissementer« var også det udsalg af stor betydning, som Ipsen havde indrettet allerede i 1849 i St. Kongensgade 21, senere (1866) flyttet til Bredgade (dengang Norgesgade) 31. 6 år senere flyttede man til naboejendommen Priors Gård Bredgade 33, ud for Sankt Annæ Plads, hvor vi idag finder auktionsfirmaet Arne Bruun Rasmussen.

Adgangen til denne butik foregik via en trappe i porten, og den bestod udover de 3 store udstillingslokaler af et lille kontor, et køkken

og et par store lagerlokaler. Hver art af de klassiske vaser var anbragt for sig, således at udstillingen må have virket som et helt lille museum.¹⁷ I begyndelsen af 90'erne åbnede man dog også en filial på Amagertorv 5, hvor man kunne regne med lidt mere strøghandel. I Bredgade kunne der være op til 4 damer til at ekspedere, og de skulle både være sprogkyndige og vide noget om græsk vasekunst, da der var mange udenlandske kunder. I 1903 byggede Prior sin ejendom om, og udsalget måtte flytte. I stedet blev så udsalget på Amagertorv udvidet, men allerede i 1911 blev fabrikken sagt op her, da Københavns private Laanebank, der ejede ejendommen, ønskede at inddrage stueetagen til banklokaler. Det var ikke let at finde noget nyt, men til sidst lykkedes det at få et butikslokale i ejendommen Østergade 34, der blev fabrikkens sidste selvstændige udsalg.

I en periode havde P. Ipsens Enke egne udsalg både i Paris (10, Passage de Princes) og London (120, New Bond Street). Udsalget i London åbnedes 1877 og blev en stor succes. Den danske prinsesse, senere dronning Alexandra bærede forretningen med »the Royal appointment«. Udover de stilfulde vaser og figurer var på dette tidspunkt især større og mindre skåle og platter med blomsterdekorationer blevet populære. Dekorationerne blev malet på det sortlakerede eller lyse terrakotta, enten hjemmefra af »malerdamer« tilknyttet fabrikken, der arbejdede hjemme, eller også af det london'ske borgerskabs damer selv. Men senere ændrede smagen sig, porcelænet blev populært, og salget ebbede fuldstændig ud op imod århundredeskiftet. I nogle år havde man dog udsalg sammen med Den kongelige Porcelainsfabrik i London.¹⁸

Bertel Ipsen overtager fabrikken

Peter Ipsens søn, Bertel Ipsen (1846–1917) kunne, efter at have gennemgået 5 års læretid på fabrikken under Caspar Bonfils, indtræde i ledelsen i 1865, som han helt overtog i 1871. Han var i høj grad ansvarlig for succesen med de græske vaser og kar, idet han forstod at knytte de rigtige kunstnere til virksomheden. Foruden Anker Lund, fra 1871 leder af dekorationsafdelingen, kan nævnes billedhuggeren Th. Mule (1823–1877), der fra 1869 var fabrikkens kunstneriske leder

Leret presses ned i formene. Fotografi taget ved fabrikkens 100 års jubilæum i 1943.

(med det beskedne årlige honorar af 200 rigsdaler), indtil han i 1872 oprettede en fabrik for kallipasta-arbejder.

Bertel Ipsen gjorde også et stort arbejde for at forbedre og udvikle den tekniske side af sagen. Istedet for den ikke særligt holdbare bemaling med oliefarve udviklede han omkring 1872 en teknik med indbrændte porcelænsfarver, og omkring 1890 lykkedes det at nå frem til en sortbrænding, der ved en høj temperatur gør terrakottaen både stærkere og mindre porøs.

Udmærkelserne på de internationale udstillinger fortsatte i form af 1. præmier i Paris 1878, Graz 1880, Malmø 1881, Boston, Antwerpen og Haarlem 1883, London 1884, København og Barcelona 1888, Paris 1889, Edinburgh 1890, Scheweningen 1892, Chicago 1893, Malmø 1896, Stockholm 1897 og Paris 1900.

Lerets vej fra Bornholm til færdig genstand

Det kan her være på sin plads at berette om, hvordan produktionen foregik i årene op til århundredeskiftet, bl. a. baseret på Georgine Ipsens uudgivne erindringer. Hun var datter af Bertel Ipsen.¹⁹

Råmaterialet var rødt eller gråt ler fra Bornholm, sandsynligvis fra Onsbæk sydøst for Rønne. Her hentede alle de bornholmske fajance- og terrakottafabriker deres ler, og herfra eksporteredes der store mængder til København.²⁰ Efter en tørring blev det knust, opløst i vand til en tynd vælling og slemmet, hvorved alle urenheder blev fjernet. Derefter pressedes vandet ud af leret, og de store kager blev æltet for at få eventuelle luftblærer ud. Nu kunne leret bringes til drejerstuen eller figurstuen, der lå på 1. sal i fabrikslængen. Her blev lerklumpen skåret op i mindre stykker med ståltråd og slået kraftigt igennem et antal gange for at være helt fri for luftblærer. På stuen havde hver mand sin bestemte plads ved sin egen drejeskive, som han spærkede rundt med foden. En klump af det bløde ler blev lagt på drejeskiven, og så kunne drejeren dreje mange forskellige former op på fri hånd, buede og slanke, høje og lave. Eller han tog en vase, der var trykket i form, satte den på drejeskiven og drejede den af, så den blev glat og ensartet i skærven.

Fra drejerstuen kom man ind i figurstuen, hvor de større og vanskeligere figurer blev lavet. Her kunne man rundt om på bordene se hoveder, vinger, arme eller andre dele, der skulle samles med deres torso for at danne en Psyche, en Venus eller en moderne figur. De enkelte dele blev tildannet ved nedtrykning i forme af gips, og det krævede stor omhu og kunstnerisk sans at forene dem til ensartede figurer, der ikke måtte afvige det mindste fra originalen. De mindre og helt små figurer blev lavet af kvindelige arbejdere i et værksted i stueetagen, lige under malerstuen.

Gipsformene blev fremstillet i gipsstuen, der også lå i stueetagen, og det var et meget vigtigt og vanskeligt arbejde, som Bertel Ipsen altid selv forestod sammen med 2 gipsere. Kunstnerens originalmodel måtte skæres i stykker, så der kunne tages form over hver enkelt af de forskellige dele, hvilket der skulle megen indsigt og erfaring til at gøre rigtigt. Når en form efterhånden blev slidt, blev den kasseret og en ny støbt på gipsstuen over modellen, der selvsagt blev opbevaret som

Figurnes enkelte dele samles med lervælling inden brændingen. Der går mange dele til en hel figur. Fotografi fra 1943.

noget nær en helligdom. Der kunne høre adskillige forme til samme model, for de mere komplicerede figurers vedkommende helt op til et par og tyve, og når de ikke var i brug, blev de opbevaret på det store formloft i øverste etage af bygningen.

Arbejdets gang blev tilrettelagt for en uge ad gangen, således at hver af de faglærte arbejdere havde en bestillingsbog, hvor Bertel Ipsen skrev de nye bestillinger ind, efter at have rådført sig med magasinforvalteren om, hvilke numre der trængte til at blive suppleret. Om fredagen var der afleveringsdag, og så mødte de alle op med de ting, de havde lavet i ugens løb. Med stor behændighed bar hver mand sine vaser og figurer ind i afleveringsstuen, som lå ud mod haven i stueetagen i fortsættelse af rummet med den store ovn. De rå varer stod på et langt bræt, som hver arbejder elegant balancerede på den opadvendte håndflade, og så synede Ipsen omhyggeligt hver enkelt genstand. Var der noget, som fagligt eller kunstnerisk ikke var i orden,

blev det kasseret – det røg ned i en stor kasse, han havde stående ved siden af sig. Denne strenge kritik var nødvendig for at håndhæve den høje standard, fabrikken var kendt for, og det lader ikke til, at medarbejderne blev fornærmede over den hårde medfart, deres arbejde kunne få.

Nu var varerne klar til brænding, og det foregik i »den store ovn«, hvortil der var adgang ad den midterste dør fra gården i den lange fabriksbygning. Den fyldte et stort lokale, der havde vinduer til begge sider, og strakte sig op igennem overetagen til loftet, hvor den kraftige skorsten kom til syne på tagryggen. På begge sider af ovnen var der en cementeret gang, og for hver ende en forsænkning foran hver indfyingsdør.

Det var ansvarsfuldt og krævende arbejde at »stille ind« i ovnen til en brænding. Hver enkelt ting skulle have den plads, der passede til dens form og størrelse. Der blev klinet skillerum og hylde op inde i ovnen med ildfaste plader, og de rå og skøre varer blev forsigtigt sat ind. Åbningen til ovnen blev derefter muret omhyggeligt til, således at kold luft ikke skulle kunne trænge ind under brændingen og fremkalde revner i leret, »kølrider«, som de blev kaldt. Så begyndte fyringen. Der gik flere læs kul med til en brænding og der fyredes i 36 timer, så der måtte holdes vagt og fyres natten igennem. For at kunne se om den rigtige temperatur var nået (rødgloedehede), blev der stukket prøver ind i ovnen – runde lerstænger som Ipsen selv trak ud med en tang og skar i med en kniv for at se, om leret var tilstrækkelig hårdt brændt. Gennem små, indmurede glaskighuller kunne man se de rødgloedende varer inde i ovnen.

Når brændingen var færdig, måtte ovnen stå i 24 timer og køle af, inden man kunne begynde at fjerne den yderste tilmuring. I forbindelse med ovnen var der en lang stue mod gården, hvor de brændte varer foreløbig blev anbragt på borde og hylde, når de var tilstrækkeligt afkølede. I denne stue stod der også et gammelt bornholmerur, som Peter Ipsen havde medbragt fra Bornholm. Det gik efter sigende meget præcist og blev trukket op hver lørdag af ovnsætteren.

Foruden den store ovn var der to muffelovne: En større, hvor der indbrændtes farver, og en mindre til guldbrændinger. Bertel Ipsen havde også bygget sig en ganske lille prøveovn, hvor han prøvede nye farver og glasurer. I muffelovnene fyredes der ikke med kul, men med

En vase, der er presset i formen, drejes ren indvendig. Fotografi fra 1943.

lange favnstykker brænde, og der var kun indfyring i den ene ende af ovnen. Da fabrikationen på et tidspunkt ændredes til også at omfatte glaserede vaser og figurer, blev der i 1882 yderligere bygget en ret stor ovn til glasurbrænding.

Men forinden havde de fleste varer været en tur igennem malerstuerne på 1. sal, der lå syd for den store ovn, modsat drejer- og figurstuerne. Her var der borde ud for vinduerne, hvor hver mand eller dame havde sin plads, og de var hver især ofte meget dygtige specialister indenfor deres felt. Én var særlig god til den ægyptiske dekoration, en anden til de græske, udsparede eller polykrome dekorationer, og en tredje til kulørte motiver i datidens stil. Oprindeligt blev de varer der skulle dekoreres malet med oliefarve, hvilket ikke var nogen særlig holdbar løsning. Bertel Ipsen eksperimenterede sig derfor som nævnt 1872-73 frem til en ny, senere patenteret teknik, der erstattede oliefarverne med porcelænsfarver, der efter påmalingen blev indbrændt i leret i de omtalte muffelovne. Det gav et smukkere resultat og en betydelig større holdbarhed, varerne kunne nu f. eks. tåle vand og sæbe. Et godt eksempel på denne udvikling er de klassiske, sortlakerede vaser, hvor dekorationen i starten blev malet på med rødbrune oliefarver. Senere fandt man så ud af at udspare vasens naturlige røde lerfarve, således at dekorationen udgjordes af sorte konturer, hvor den sorte farve kunne indbrændes i muffelovn. Denne teknik blev bl. a. anvendt til den tidligere omtalte Amsterdam-vase.

Bertel Ipsen og fagbevægelsen

I 1897 blev Keramisk Forbund dannet ved en sammenlægning af flere mindre fagforeninger indenfor faget, og den første formand blev Carl Sommer, der var drejer hos P. Ipsens Enke.²¹ Dette behagede aldeles ikke Bertel Ipsen. Han benyttede sig snart af en mindre kontrovers med Sommer om betalingen for et fodstykke til at fyre ham uden opsigelse, og det på trods af at han havde arbejdet på fabrikken i mere end 30 år.

På en ekstraordinær generalforsamling i forbundet i april 1898 kom dette for dagen, og Carl Sommer oplyste samtidig, at arbejds- og lønforholdene ikke var særligt ideelle. Der fandtes bl. a. ikke nogen pris-

kurant, således at arbejderne stort set ikke vidste hvilken betaling, de skulle have for arbejdet, før de nåede lønningdagen. Forsamlingen nedsatte derfor et tremands-udvalg til at forhandle med Ipsen. Dette udvalg kunne på en ny generalforsamling i maj 1898 oplyse, at Ipsen var gået ind på at ophænge en priskurant på virksomheden, at man var blevet enige om en pris for det omdiskuterede fodstykke, og at den første drejer, der blev antaget, skulle være Carl Sommer. Det sidste løfte »glemte« Ipsen imidlertid, og en skriftlig henvendelse fra forbundet var ikke nok til at genopfriske hans hukommelse. Ved den første generalforsamling i 1899 trådte Sommer derfor tilbage som formand for forbundet og helligede sig en fremtid som legetøjshandler på Nørrebrogade.

Disse tildragelser viser fabrikken som en konservativ, patriarkalsk ledet virksomhed (ganske som de øvrige i branchen), hvor fabrikanten ikke gerne tålte indblanding udefra, og nok selv skulle lave de fornødne aftaler med sine arbejdere. En overenskomst kom Ipsen dog ikke uden om, men først i 1916 lykkedes det at få gennemført betaling for overtid og natarbejde, samt indført sommerferie. Under og efter 1. verdenskrig var der flere gange problemer med overenskomsterne hos Ipsen, der på grund af de ekstraordinære omkostninger helst så dem forlænget uden ændringer. I 1919 kom det reelt til strejke fra den 13. februar og til ind i maj måned, hvor en ny overenskomst blev afsluttet.

Men med i billedet skal det naturligvis, at fabrikken alle dage var en mindre virksomhed, der sjældent havde mere end 30 mennesker ansat, hvoraf de fleste blev der i mange år. Der har givetvis været tale om et næsten familieagtigt sammenhold, kombineret med en faglig stolthed og loyalitet overfor firmaet, idet fabrikken lige til det sidste havde ry for at beskæftige endog særdeles dygtige håndværkere.

Nye tider – nye kunstnere

Bertel Ipsen indså allerede tidligt, at successen med det klassisk orienterede repertoire ikke ville vare evigt, og i 1880'erne og 90'erne knyttede han derfor forbindelse med en række unge kunstnere, der kunne skabe en tiltrængt fornyelse. Eksempler er billedhuggerne Julius

Schultz (1851–1924), H. Chr. Petersen (1853–1919) og Georg Jensen (1866–1935), den senere så bekendte sølvsmed, der udførte lysestager, vaser, lamper og urtepotter samt en række skulpturelle arbejder.

I 1895 blev firmaet omdannet til et aktieselskab med Bertel Ipsen som direktør, og fornyelsesbestræbelserne fortsattes ved at stadig flere kunstnere blev knyttet til virksomheden, dels som faste medarbejdere, dels som leverandører af modeller. Bl. a. kan nævnes arkitekten V. Koch (1852–1902), der i begyndelsen af 90'erne udførte adskillige vaser med naturalistiske blomstermotiver: Tidselvase, ananasvase, bladornamenter osv.,²² billedhuggeren Lauritz Jensen (1859–1935), der var specielt god til dyr, og maleren og keramikeren Chr. Joachim (1870–1943), som var ven med Georg Jensen og senere blev kunstnerisk leder af Fajancefabrikken Alumina. Men fælles for flere af de unge kunstnere var nok, at arbejdet hos Ipsens Enke var en sekundær beskæftigelse.

Af og til lagde man også værksted til, når udefra kommende kunstnere skulle lave større skulpturelle arbejder. Et eksempel er billedhuggeren August Hassel (1864–1942), der omkring århundredeskiftet fik lavet flere reliefkompositioner i terrakotta, bl. a. altertavlen til Nørre Broby Kirke.²³

I en kort periode omkring 1900 var maleren og billedhuggeren J. F. Willumsen (1863–1958) på fabrikken, hvilket manifesterede sig i den dengang meget omtalte, store »pottemagervase«, der vakte en vis opsigt på Verdensudstillingen i Paris år 1900. Navnet kommer af den frise, der dækker vasens øverste del, og som viser en vases fremstilling fra lerklump og drejeskive til den bliver solgt til en kunde. Teknisk set var den en bedrift, idet vassen er dannet af seks bæltter af forskelligfarvet ler, og i disse bæltter er så dekorationen indlagt ved hjælp af ler i andre farver, alt i alt 12 forskellige. Teknikken var blevet udviklet i forbindelse med Willumsens og Bertel Ipsens eksperimenter med at restaurere billedfrisen på Thorvaldsens Museum. Men vassen var et unikum og fik hverken betydning for Ipsens Enke eller for nyere dansk keramik i almindelighed.

Af større betydning for fabrikken var arkitekten Thorvald Bindesbøll (1846–1908) og hans korte gæsteoptræden her omkring 1905. Han udførte en række modeller til industriel produktion, og i fabrikkens kataloger langt op i 30'erne optræder der en mængde krukke, aske-

Pottemagervasen af
J. F. Willumsen, 1900.
Billedfrisen viser bl. a.
Bertel Ipsen, der sælger
en vase til en dame (hans
ældste datter Fanny
Ipsen). Davids Samling.
Ole Woldbye fot.

urner, lysestager, lamper, askebægre, urtepotteskjulere, vaser og frugtskåle fra hans hånd.

Af vigtighed for fremtiden var også den matte, dekorative glasur, som Bertel Ipsen udviklede under indtryk af Parisudstillingen år 1900, hvor fabrikken iøvrigt ikke klarede sig så godt som tidligere. Den havde en karakter, der harmonerede godt med Bindesbølls særprægede, kraftige ornamentik, hvis store, ujævne flader let lod sig indskære og farve i terrakottaen.

Den matte glasurs muligheder udnyttedes også i mere populariserende øjemed: I 1905 udsendte fabrikken en række arbejder bestående af vaser, askebægre, bægre og lågurner i fra gult til grønt afskyggede matglasurer med udsmykning af plastiske, naturalistiske og ornamentale motiver eller ligefrem landskabelig bemaling. De blev en stor salgssucces ved, som Kai Flor udtrykker det: »- at træffe en folkelig

Vaser, askebægre og bonbonniere i matglasur – typiske bryllupsgaver i 1920'erne.

Smag, der ogsaa skal have sine Krav opfyldt paa forsvarlig Maade«. ²⁴ Endnu idag er disse ting vel for mange mennesker indbegrebet af P. Ipsens Enke i dette århundrede, på godt og ondt.

En anden stor succes hentede man sig på reproduktioner af den meget populære billedhugger Stephan Sindings (1846–1922) skulpturelle arbejder, der udførtes til Stenders Kunstforlag. Specielt grupperne »En fangen moder« og »To mennesker« gjorde stor lykke.

Stenders Kunstforlag overtager fabrikken

I 1917 døde Bertel Ipsen pludseligt, og virksomheden blev overtaget af Carl Stenders Kunstforlag A/S med direktør Willy Stender som leder. Det medførte en ret stor omlægning af virksomheden, idet man fra at være en ret gammeldags kunstindustriel virksomhed overgik til en moderne fabrik med storproduktion for øje. Omlægningen medførte også, at man i 1920 erhvervede de store Dalbygårds lergrave på Bornholm, der sikrede fabrikken et ensartet lermateriale, hvor man tidligere havde klaret sig ved indkøb forskellige steder.

Børnestatuetter. Kai Niensens Venus Kallipygos til venstre fandtes i mange hjem.

Et nyt teknisk fremskridt opnåede man i 1920–22 ved fremstillingen af den såkaldte jadeglasur, der fik stor betydning for billedhuggeren Georg Thylstrups (1884–1930) arbejder for fabrikken. I årene 1924–30 udførte han en række stiliserede, folkelige eller næsten overdrevent groteske figurer i denne glasur, der blev meget populære både herhjemme og i udlandet. Flere museer i U.S.A., Kunstindustrimuseet i København og Kunstmuseet i Helsingfors erhvervede eksemplarer af disse. Specielt hans store, barokke havfrue vakte opmærksomhed, originalen blev erhvervet af Nationalmuseet i Stockholm, og et kunstner-eksemplar af Carnegie-Instituttet i Pittsburgh. Men også andre har arbejdet med jadeglasuren, først og fremmest må Kai Nielsen (1882–1924) nævnes for sin berømte figur Venus Kallipygos, den lille nøgne pige der med en yndefuld bevægelse ser sig bagud, så håret falder ned over ørerne. Både i den grønne jadeglasur og i lys terrakotta opnåede den en popularitet, der kunne måle sig med Thorvaldsens figurer i gamle dage. Den produceres iøvrigt stadigvæk af både Søholm og Kähler – Søholms udgave har endda Ipsens stempel i bunden!

Skåle udført af
Viggo Henriksen.
Fra fabrikkens ka-
talog fra 1930'erne.

Også Adda Bonfils (1883–1943) havde succes med en række børnefigurer, og billedhuggeren Carl J. Bonnesen (1868–1933) lavede et par populære dyregrupper, ligeledes i jadeglasur. Maleren og keramikeren Axel Salto (1889–1961) skabte en tiltrængt fornyelse med sin »Aktæon«, »Hvilende antilope« og »Hoved af antilope« i jadeglasur eller den mere iriserende metalglasur, og billedhuggeren Bode Willumsen (f. 1895) bidrog også i denne retning med sine orientalsk påvirkede, primitive grupper »Havmanden med havuhyret« og »Europa« på tyren.

I begyndelsen af 30'erne eksperimenterede man med en ny glasur, der forenede en iriserende, porfyragtig farve med svage krakeleringer, og som fik navnet danit- eller kobberglasur. I 1938 præsenterede man en ny landvinding, den blå glasur, der blev anvendt på en række enkle, riflede vaser, krus, krukker, bægre, askebægre, kander og fade. På samme tid var et nyt stentøjslignende, hårdt materiale under udvikling for at udvide lerets muligheder.

Fabrikkens sidste år

Ved 100 års jubilæet i 1943 beskæftigede virksomheden ca. 30 mennesker i den gamle fabrik, der, hvis man skal tro jubilæumsskriftet, var udstyret med fuldt moderne maskiner og en ny, stor ovn. Man kunne se tilbage på en række udmærkelser siden århundredeskiftet i form af 1. præmier på udstillingerne i Brüssel 1910, San Francisco 1915, Fredericia 1927, Barcelona 1929 og Brüssel 1935. Men fremtiden tegnede nok ikke så lyst, som man gerne ville give det udseende af. Et faktum er det ihvertfald, at produktionen ligeså stille ophørte omkring 1955. De omtalte bestræbelser på at udvikle ny teknik og nye produkter har åbenbart ikke været tilstrækkelige til at imødegå den almindelige udvikling efter krigen, hvor konkurrencen viste sig for hård. Driften betalte sig ikke, og man måtte beslutte sig for at nedlægge fabrikken.

I 1977 blev alle bygninger nedrevet og et ejerlejlighedskompleks opført på grunden.

HENVISNINGER OG NOTER

1. Nyrop, C.: Bidrag til den danske industris historie, Kbh. 1893, s. 264.
2. Op. cit. s. 265. Porcelænsfabrikken fremstillede dog terrakottavarer til langt op i 1860'erne.
3. Op. cit. s. 265.
4. Op. cit. s. 266.
5. Byggesagsmaterialet befinder sig nu på Stadsarkivet.
6. Nyrop, op. cit. s. 266.
7. Illustreret Tidende 1898-99, s. 531.
8. Fabrikkens arkivalier er meget sparsomt bevaret.
9. Se note 7.
10. Tornehave, Bodil: De bornholmske fajance- og terrakottafabriker, i Bornholmske Samlinger 1980, II række, bd. 14, s. 63.
11. Nyrop, op. cit. s. 269.
12. Ifølge udskrift af Sokkelunds Herreds skifteprotokol, sag 268, 1860, Landsarkivet for Sjælland m. v.
13. Nyrop, op. cit. s. 268.
14. P. Ipsens Enke 1843-1917, Georgine Ipsens erindringer, manuskript i privateje.
15. A/S P. Ipsens Enke. 90 års terrakottavirksomhed, Kbh. 1933.
16. Se note 14.
17. Se note 14.
18. Illustreret Tidende 1898-99, s. 532.
19. Det følgende er fremkommet ved at

- sammenholde erindringerne med opmålingstegninger af fabrikken fra 1918, der ligger blandt byggesagsmaterialet på Stadsarkivet.
20. Tornehave, op. cit. s. 53.
  21. Nielsen, Viggo: Keramisk forbund gennem 50 år, Kbh. 1947, s. 25, 42, 48-50 og 53.
  22. Møller, Viggo Sten: Dansk kunstindustri, bd. I, Kbh. 1969, s. 94.
  23. Se note 7.
  24. Flor, Kai (red.): A/S Ipsens enke 1843-1943, Kbh. 1943.

37 år i Københavns kommunes tjeneste

2. del

Af Vilhelm Jespersen

Borgmesterskiftet i 1924

Borgmester Jensen var finansborgmester og som sådan den ledende borgmester. Det var han ubestridt. Men det havde ingen hjemmel i kommunens forfatningsbestemmelser, dvs. i lov af 4/3 1857 og vedtægt af 30/12 1857.

En finansborgmesters ledende stilling beror for en væsentlig del på, at kommunens årlige budget og fastsættelsen af tjenestemændenes antal og løn henhører under hans embede. Selvfølgelig begynder budgetbehandlingen med, at hver borgmester fremkommer med forslag for sine områder, men der må være en, der samler forslagene og beskærer dem, så de kan passe ind i og rummes i den fælles ramme. Ganske det samme gælder med hensyn til personalevæsenet. For begge disse områder var det imidlertid i de nævnte forfatningsbestemmelser fastsat, at de skulle særlig henhøre under overpræsidenten som første medlem af magistraten, og at derfor affattelsen af budgettet og spørgsmål om forandringer i den vedtægt, hvori tjenestemændenes antal og løn var bestemt, skulle behandles gennem overpræsidentens sekretariat. Resten af kommunens finansvæsen – skattevæsen, sager om lønninger og pensioner, kommunens formue og gæld, kasse- og regnskabsvæsen o. a. m. – skulle derimod henhøre under den samme borgmester, under hvem også hospitalsvæsenet henlagdes, og denne borgmesters afdeling fik nummeret 2. Nummer 1 blev derimod den afdeling, der fik tildelt underøvrighedsforretninger samt politi-, begravnelses-, kirke- og skolevæsen, vel sagtens fordi disse sager blev betragtet som de »fineste«.

Hele denne ordning blev indført i bestemmelserne i fuld forståelse af, at det medlem af magistraten, under hvem budgettet og tjenestemændenes antal og løn henhører, kommer til at indtage en ledende stilling over for de andre magistratsmedlemmer. At drage den slutning

heraf, at så måtte disse tjenesteområder henlægges under overpræsidenten, var vistnok meget naturligt på det daværende tidspunkt, dvs. midten af forrige århundrede. Men i længden kunne det ikke gå på den måde. Når hele det øvrige finansvæsen lå hos borgmesteren for magistratens 2. afdeling, manglede overpræsidenten og hans sekretariat grundlaget for at være ledende i budgetarbejdet, og ligeså stod det til med hensyn til personalevæsenet. Efterhånden som det partipolitiske fik større betydning, måtte det desuden blive uholdbart, at det var den kongelige embedsmand overpræsidenten, under hvem de politisk mest betydende sager henhørte. Hvornår overførelsen til magistratens 2. afdeling er begyndt, ved jeg ikke; da jeg i 1906 fik med disse sager at gøre, var den i realiteten forlængst fuldbjoret. Men formen bestod; budgetforslaget blev fremsendt til borgerrepræsentationen med en af overpræsidenten underskrevet og af hans sekretariatschef paraferet skrivelse (på nogle få linier), og svaret gik samme vej tilbage; ligeså med skrivelser til indenrigsministeriet om stadfæstelse af vedtægtsændringer. En reminiscens fra forfatningsbestemmelsernes ordlyd var det desuden, at overpræsidenten altid personlig overværede budgetforhandlingens begyndelse i borgerrepræsentationen, og at jeg altid måtte vandre op til overpræsidiets sekretariatschef og indhente hans tilladelse til at trykke hans navn som paraf under rådstueplakaten om det vedtagne budget, – den han gav med et haruspicalt smil.

Antagelig har de skiftende overpræsidenter været tilfreds hermed. Jeg har i hvert fald aldrig hørt eller læst om andet; om overpræsident Jonquières ved jeg, at han var medvirkende til at få fastslået, at løn- og pensionssager hørte under 2. afdeling. Blandt borgmestrene for de andre afdelinger har der derimod nok lejlighedsvis været nogen utilfredshed. I Marcus Rubins erindringer fortælles om finansborgmester C. E. Fengers magtstilling og om den misfornøjelse, som den af og til vakte. Dette har vist nok ikke mindst været tilfældet hos borgmesteren for magistratens 1. afdeling H. N. Hansen, som Rubin, der stod ham nær, kalder for førsteborgmester. Samme betegnelse for borgmester H. N. Hansen har jeg hørt i hjemmet hos min mormor, hvor en søn havde været klassekammerat med ham. Måske har borgmester Hansen selv syntes, at borgmesteren for magistratens 1. afdeling burde være Københavns førsteborgmester. I Biografisk Leksikons artikel om ham fortælles det, at han havde dybe skuffelser, og at ikke mindst for-

holdet til hans kollega i magistratens 2. afdeling, borgmester Borup var vanskeligt. Men borgmester Borup har åbenbart haft den stærkeste stilling, og borgmester Hansen foretrak da at gå af i en tidlig alder. Hans efterfølger, borgmester Dybdal, har formentlig ikke haft vanskeligt ved at anerkende borgmesteren for magistratens 2. afdeling som finansborgmesteren, og det samme gjaldt, som jeg foran har fortalt om det, for borgmester Kaper i borgmester Jensens tid.

Man kan harmes over, at det er så let at tilsidesætte en forfatningsbestemmelses åbenbare mening, når blot man beholder en splint af dens form. Eller man kan glæde sig over, at fortidens bestemmelser ikke har større modstandskraft over for den senere udviklings krav. Om man gør det ene eller det andet, beror på ens hele indstilling. Men hvordan man så ser på det, så var det faktiske forhold det, at borgmester Jensen var finansborgmester og som sådan den ledende borgmester. Og det var hans stilling, der nu skulle besættes.

Den forsamling, der skulle vælge efterfølgeren, var den socialdemokratiske gruppe i borgerrepræsentationen. Dens forhandlinger var naturligvis hemmelige, men der sivede adskilligt ud; særlig gennem Kommunalt Arbejderforbund fik jeg forskelligt at høre. Gruppen var ikke enig; nogle holdt på P. J. Pedersen, der tidligere havde været socialdemokratiets budgetordfører og nu var borgerrepræsentationens formand, andre på den nuværende budgetordfører Peder Hedebol. Jeg kendte dem begge godt fra fællesudvalg, hvor de havde været medlemmer og jeg sekretær. P. J. Pedersen havde både i udvalg og i salen taget livlig del i behandlingen af regnskabs- og personalesager og vist megen indsigt deri; men Kommunalt Arbejderforbunds ledelse havde noget imod ham; der blev også talt om, at det ikke måtte gå arbejderne, som det var gået bønderne, der havde fået lærere til deres egentlige politiske førere. Hedebol var en god taler og skrev godt for sig, og han havde i modsætning til P. J. Pedersen Staunings tillid. Regnskabs- og personalevæsen havde han næppe beskæftiget sig med i samme omfang som P. J. Pedersen, men han havde udfyldt hvervet som budgetordfører upåklageligt. Han var endvidere en sprogbegevelse; engang senere fortalte han mig, at det havde han arvet fra sin mor. Hun talte til fuldkommenhed tre sprog: fynsk, der var hendes modersmål; hedejysk, fra den tid, familien boede i Givskud; og købstadsjysk fra tiden i Vejle. Hun løb aldrig sur i det, men valgte sprog

efter hvem hun talte med. Hedebol selv talte både engelsk, tysk og fransk.

Borgmester Jensen plejede ellers aldrig at tale med mig om partisager; men en af dagene før afgørelsen spurgte han mig, hvem jeg ønskede valgt. Jeg svarede, at jeg antog P. J. Pedersen for den saglig bedst kvalificerede, men mente, at Hedebol var mere rodfast i partiet og derfor ville have lettere ved at få sagerne gennemført; hver havde således sine fordele, og vi ville formentlig kunne være vel tjent med hvem af dem, der blev valgt. Hertil sagde borgmester Jensen, at det glædede ham at høre, at jeg ikke havde noget imod at få P. J. Pedersen til borgmester; det var der så mange andre i magistratens 2. afdeling, der havde. Jeg forstod heraf, at P. J. Pedersen var borgmester Jensens mand; at han satte pris på ham, vidste jeg for øvrigt i forvejen, bl. a. fordi P. J. Pedersen var med blandt gæsterne på 20-årsdagen for borgmester Jensens valg.

Men det var hverken borgmester Jensen eller Kommunalt Arbejderforbund, endsig mig, der havde stemme ved det valg, der nu skulle finde sted; det var alene gruppen i borgerrepræsentationen. Og den valgte Peder Hedebol. Det betød ikke, at P. J. Pedersen ikke ville blive borgmester i nær fremtid; ved valgperiodens udløb i foråret 1925 kunne socialdemokratiet regne med at skulle besætte en borgmesterpost foruden de hidtidige, og den post ville P. J. Pedersen så få. Men valget i 1924 gjaldt stillingen som finansborgmester, som den ledende borgmester, og det faldt altså ud til fordel for Hedebol. Det vidstes imidlertid, at han ikke var valgt af en enig gruppe.

Det er særlig ved de årlige budgetforhandlinger i borgerrepræsentationens møder, at politiske og personlige divergenser kommer offentlig frem. Ved budgetforhandlingen for 1925/26 forefaldt der ikke noget særlig bemærkelsesværdigt. Borgmester Hedebol tog spørgsmålet København-Frederiksberg, som borgmester Jensen tidligere havde rejst, op på ny. Det førte til, at der blev nedsat et fællesudvalg til forhandling med Frederiksberg, og for dette blev Henning Koch og jeg sekretærer. Det var klart, at de forskellige partier i København ikke så med de samme øjne på spørgsmålet; men det lå ikke hårdt, i alt fald ikke til at begynde med. Skarpe divergenser kom der først ved budgetforhandlingerne for 1926/27.

Det var i de tider, da kronen var ved at blive »en ærlig krone«, og da alle priser og indtægter faldt. Rundt omkring fra rejstes krav om, at også de kommunale priser og skatteprocenter skulle nedsættes. Men for kommunens budget spillede det en stor rolle, at når borgernes indtægter gik ned, så gik skatten automatisk ned, ikke blot i samme forhold, men yderligere derved, at folk som følge af indtægtsnedgangen kom ned på lavere satser i den progressive skala. Det blev derfor vanskeligt at opstille et budget med balance på grundlag af den hidtidige skatteprocent, endsige når man nedsatte den. På borgmester Hedebol måtte dette nødvendigvis hvile tungt, både i kraft af hans stilling som finansborgmester, og yderligere fordi hans natur var sådan indstillet.

Normalt kunne man regne med, at socialdemokraterne ikke ville være bange for udgifter, men til gengæld ikke vægre sig ved at tilvejebringe de dertil svarende indtægter, særlig når man tog dem på indkomstskatten. Fra de konservative kunne man vente modstand mod udgifter, fordi også de erkendte nødvendigheden af, at indtægt og udgift fulgtes ad; men hvis der skulle røres ved indtægterne, var det priserne på ydelserne fra kommunens erhvervsvirksomheder, der først skulle forhøjes og sidst nedsættes. For de radikale var nedsættelse af kommunens priser et gammelt programpunkt, og for deres vedkommende måtte man regne med en udbredt tilbøjelighed til at håbe, at regnskabet nok ville blive meget bedre, end borgmesteren skønnede, og at man i modsat fald kunne klare sig ved at formindske afskrivninger og henlæggelser. Set fra finansborgmesterstolen var det altså hovedsagelig fra de radikale, man måtte frygte vanskeligheder, medens man kunne håbe på de andre partiers forståelse af, at en finansborgmester må have balance, og helst en margin derudover. Men nu var det, som om dette mønster ikke gjaldt mere. De konservative gik i spidsen med at kræve nedsættelse af priserne på erhvervsvirksomhedernes ydelser, og socialdemokraterne begyndte at vise tegn på forståelse af kravet om skatteprocentens nedsættelse. Smitten fra de radikale var ved at brede sig.

Under disse omstændigheder blev borgmester Hedebols forelæggelse af budgetforslaget for 1926/27 ikke den sindige, neutrale og undertiden lidt søvndyssende redegørelse, man var vant til fra borgmester Jensens tid, men en tale med kraftige angreb, der i formen udelukkende var rettet imod de andre partier, men som også kunne

have bud til partifæller, der ikke var enige med borgmesteren. Talens clou var, at skulle der flere nedsættelser til, ville borgmesteren anbefale at overveje en yderligere nedsættelse af gasprisen med 5 øre. Skatteprocenten kunne derimod ikke nedsættes, man måtte snarere imødesee en forhøjelse på 10 à 20 %.

Denne tale vakte en storm af modstand. Blidest i formen var socialdemokratiets ordfører O. Andersen, men i realiteten gik selv han imod borgmesteren. Han mente, at man kunne bringe udgiftsansættelserne ned og derved undgå skatteforhøjelse; dermed faldt også spørgsmålet om gasprisens yderligere nedsættelse bort. Hårde i formen og meget personlige var både Fritze Teisen, der forrige år var bleven de konservatives ordfører, og den radikale V. Koppel. Allerhårdest var borgmester Kaper; i en forud fikseret form – jeg tror med papir i hånd – fremsatte han en meget skarp udtalelse, som sluttede således: »Det er udelukket, at nogen ansvarlig person kan give sig til at lege politik med kommunens finanser og dens deraf afhængige næringsliv, som en kattekillling leger med et nøgle garn.« Borgmester Hedebol havde angrebet det konservative parti, men ikke borgmester Kaper personligt. Man kunne derfor undres over, at borgmester Kaper ville benytte en så personlig fornærmende form. Men det var fuldt overlagt; det fremgik af hans egne ord ved fremsættelsen, og til mig privat sagde han, at han havde ligget vågen det meste af en nat og overvejet, og var kommen til det resultat, at han burde. Var det måske, fordi overpræsident Jensen var bortrejst for længere tid, at han syntes, at borgmesteren for magistratens I. afdeling burde gribe ind? Jeg ved det ikke; i alle tilfælde begyndte de momenter i dr. Kapers person, der havde fået Gentoftefolkene til at tale om Napoleon, nu at træde frem også i København.

Budgettet for 1926/27 blev vedtaget uden nedsættelse af gasprisen og uden hverken forhøjelse eller nedsættelse af skatteprocenten. Men striden fortsattes i 1926/27 både om det løbende år og om budgettet for 1927/28, og angrebene på borgmester Hedebol blev skarpere og skarpere. En finansborgmesters udtalelser om udsigterne for det løbende år og forventningerne for det kommende er et meget lønnende emne for uvillig kritik, fordi skønnet nødvendigvis må være usikkert og kan ændres i årets løb. Borgmester Hedebols angribere lagde ikke bånd på sig, og rent galt blev det, da det henimod afslutningen af bud-

getforhandlingen for 1927/28 viste sig, at socialdemokratiet heller ikke for dette år ville gå med til nedsættelse af skatteprocenten. Så brød der en ny storm løs fra de konservative; førende var her Nationaltidende, Fritze Teisen og borgmester Kaper, og angrebene rettedes mod borgmester Hedebol personligt. Nationaltidende sammenlignede ham med Herman von Bremenfelt. Frk. Teisen ville ikke sigte borgmester Hedebol for at tale imod bedre vidende, men sagen var den, at han »ærlig og redelig ikke ved, hvad han taler om.« Borgmester Kaper beklagede, at den ærede kollega desværre »ikke har det, jeg kalder forstand på penge«, osv. Der krævedes fra den side ekstraordinært valg til borgerrepræsentationen, for at man kunne få at vide, om København ville finde sig i en så uduelig finansledelse.

Man måtte spørge, hvor de konservative med borgmester Kaper og frk. Teisen i spidsen ville hen med alt dette. Svaret var ikke vanskeligt. De ville have skatten ned, det var klart; men desuden ville de have, at socialdemokratiet skulle bytte om på borgmestrene P. J. Pedersen og Hedebol; P. J. Pedersen med den særlige regnskabsindsigt skulle være finansborgmester, og Hedebol, der efter de konservatives mening beklageligvis manglede denne indsigt, men foruden andre gode evner havde et klart praktisk blik, skulle have magistratens 4. afdeling med de praktiske opgaver hos stadsingeniør og stadsarkitekt. Måske blev det ikke direkte udtalt offentligt, men alle vidste, at det var meningen. Jeg overværede den afsluttende budgetdebat den 24/3 1927 og sad i embedsmandslogen lige over for magistratens 1. og 4. afdelings pladser i salen. Det gik hårdt til. Borgmester Hedebol var ikke rask, men havde alligevel givet møde; han skønnede formodentlig, at hans politiske liv var i fare. Derfor veg han heller intet øjeblik fra sin plads – heller ikke for at spise og drikke, eller det modsatte – han ville være sikker på at høre alt, der kunne trænge til svar. Og han gav svar, skarpe svar; han sagde rent ud, at borgmester Kaper og frk. Teisen byggede deres angreb op på en bevidst, en håndgribelig usandhed, og det fastholdt han uanset formandens påtale. En enkelt socialdemokrat kom borgmester Hedebol til undsætning, men alligevel følte det som en rent personlig kamp, hvor det var Hedebol og ham alene, det gjaldt. Og når Hedebol talte, sad Kaper og P. J. Pedersen og vekslede meget talende blikke.

Jeg var i de 2½ år, der var gået siden borgmesterskiftet, kommet til

at holde af borgmester Hedebol. Denne aftens debat var pinlig at overvære. Men det lykkedes ikke borgmester Kaper at få borgmester Hedebol styrtet. Budgettet blev vedtaget i overensstemmelse med det socialdemokratiske flertals forslag, og der kom intet ekstraordinært valg. Det eneste, der kom ud af det, var bitterhed.

Endnu en kontrovers må jeg omtale, selv om den ikke kom frem i offentlighedens lys. Det drejede sig om revisionen.

Om statens regnskabsvæsen og revision havde der været nedsat en kommission, af hvilken Schaarup havde været et virksomt medlem. Kommissionens arbejde var resulteret i vedtagelsen af en lov af 31/3 1926 om disse forhold. I meget nær tilslutning til denne lovs bestemmelser udarbejdede Schaarup et forslag til regulativ for kommunens regnskabsvæsen og revision, og da det også berørte den af borgerrepræsentationen valgte revision, den såkaldte kommunale revision, blev denne revisions formand C. Georg anmodet om at deltage i sagens forberedelse. Det viste sig så, at der ikke var enighed imellem de to herrer.

I staten havde den under ministeriet henhørende revision alle en almindelig revisions forpligtelser og rettigheder, og de af rigsdagen valgte statsrevisorers opgave bestod i at supplere denne revision med en parlamentarisk revision. I kommunen havde der oprindeligt ikke været anden revision end den, der udførtes af de af borgerrepræsentationen valgte kommunale revisorer; disse skulle både foretage almindelig fuldstændig revision og parlamentarisk revision. Da kommunen i 1907 gav de forskellige institutioner ret til at trække direkte på stadens hovedkasse, uden at anvisningerne længere skulle passere magistratens 2. afdelings sekretariat, blev der samtidig etableret en under magistratens 2. afdeling sorterende og til hovedbogholderiet knyttet revision, der fik benævnelsen Den administrative Revision. De to revisioners opgaver blev karakteriseret således, at den administrative revision skulle være talrevision, og den kommunale revision skulle være kritisk og parlamentarisk revision. Det af Schaarup udarbejdede forslag indførte den ændring heri, at den administrative revision fik de samme opgaver som den under ministeriet hørende revision og altså blev både talrevision og kritisk revision. Herimod gjorde Georg indsigelse, fordi man derved greb ind i den kommunale revisions kompetenceområde. Ganske vist havde Georg – ligesom Schaarup – den op-

fattelse, at den bedste ordning af kommunens revisionsforhold ville opnås, hvis man atter samlede talrevisionen og den kritiske revision i et enkelt organ; men dette måtte da efter hans mening naturligt henhøre under borgerrepræsentationen, ikke under magistraten. I øvrigt udtalte Georg, at det formentlig ville være forfatningsmæssigt og administrativt uheldigt at tillægge den under magistratens 2. afdeling sorterende revision vidtgående realkritiske beføjelser over for de under magistratens øvrige afdelinger sorterende institutioner.

Borgmester Hedebo tog sagen for i et af de møder mellem borgmestre og institutionschefer, som ellers kun beskæftigede sig med lønsager og lignende. Her viste det sig, at borgmester Kaper helt igennem stod på Georgs side med hensyn til den administrative revisions forhold til magistratens andre afdelinger. Han fandt Schaarups forslag forfatningsstridigt. Sekretariatschefen i magistratens 1. afdeling, som var fulgt med borgmester Kaper til mødet, uddybede dette nærmere i et foredrag om paragraf 8 i loven af 4/3 1857, hvorefter hver borgmester selvstændigt og på sit eget ansvar bestyrer de til hans afdeling henlagte sager, og ingen af vedkommende borgmester indbragt sag kan indbringes for den samlede magistrat. I tilslutning til sekretariatschefens foredrag afviste borgmester Kaper fuldstændig enhver tale om, at en under magistratens 2. afdeling sorterende revision skulle kunne have beføjelse til at udøve kritik over for hans afdeling. I denne forbindelse gjorde han for øvrigt opmærksom på – eller var det måske sekretariatschefen, der gjorde det? – at loven og vedtægten slet ikke kender begrebet finansborgmesteren; borgmesteren for magistratens 2. afdeling havde lige så lidt som nogen af de andre borgmestre nogen særbetegnelse.

Dette sidste var rigtigt, og som foran omtalt var væsentlige dele af det, der faktisk må høre ind under en finansborgmesters område, efter bestemmelseernes ordlyd henlagt under overpræsidenten, og kun ifølge praksis overdraget til borgmesteren for magistratens 2. afdeling. Men med urette undlod de to herrer – såvidt jeg husker, undlod de det fuldstændigt – at omtale, at paragraf 8 indledes med et begrænsende »For øvrigt«, og den heri liggende begrænsning tog sigte på de to foregående paragraffer, hvoraf paragraf 6 fastslog, at magistraten bestyrer alle kommunens anliggender dels i forening og dels gennem afdelinger, der forestås af hver sin borgmester, og paragraf 7 opregnede for-

skellige sager, der skal behandles af magistraten i forening og angiver, hvorledes flere sager kan blive henført hertil. På det daværende tidspunkt havde imidlertid hverken Schaarup eller jeg en sådan indsigt i forfatningsbestemmelserne, at nogen af os kunne tage en diskussion op. Under borgmester Jensen havde der ikke været anledning til at fundere over, om han var finansborgmester, og om hvor vidt en finansborgmesters beføjelser går.

Som sagen nu lå, var det i øvrigt ikke i første række et paragrafspørgsmål, men et magtspørgsmål. At Georg ville finde støtte i borgerrepræsentationen, hvis sagen blev ført frem dertil, kunne der dengang ikke være tvivl om. Når nu tilmed borgmester Kaper stillede sig, som han gjorde – hvilket jo var i god samklang med hans øvrige stillingtagen over for borgmester Hedebol, – var det indlysende, at man på dette punkt måtte opgive at få Schaarups forslag gennemført. Enden på det blev da, at afsnittet om den kommunale revision blev taget ud af Schaarups forslag, og at forslaget om den administrative revisions opgaver blev ændret således, at der skulle aftales mellem borgmesteren for magistratens 2. afdeling og vedkommende borgmester, for at den administrative revision kunne »foretage de for en forsvarlig revision af kommunens kasse- og regnskabsvæsen fornødne undersøgelser«. Efter disse ændringer blev forslaget vedtaget af den samlede magistrat og udsendt som regulativ af 2/1 1928. Aftaler af den angivne art blev – så vidt mig bekendt – ikke truffet; alt blev i den gamle gænge.

Borgmester Hedebol brugte ofte ordet mentalitet. Man kunne med sandhed sige, at efter borgmesterskiftet var der kommet en ny mentalitet i magistraten med de tre stridende borgmestre. Og denne stridsmentalitet bredte sig til videre kredse. Særlig modsætningsforholdet mellem borgmester Hedebol og borgmester P. J. Pedersen, der ikke kom offentlig frem i samme omfang som modsætningen mellem borgmester Kaper og borgmester Hedebol, men i virkeligheden var endnu dybere og bitrere, fik følger for forholdet mellem institutioner under magistratens 2. og 4. afdelinger. Det gjorde arbejdet større og glæden ved arbejdet mindre.

Direktør for lønningsvæsenet

Al denne borgmesterstrid gik dog i mærkelig grad udenom mig og mit arbejde. Lønkontoret stod fremdeles til rådighed for alle magistratens afdelinger og blev brugt af dem alle, også af den nye borgmester for magistratens 4. afdeling. En opringning: »P. J. Pedersen. Har De tid at se over til mig?« var et ofte forekommende fænomen. Borgmester Kaper lod sin rådhusbetjent ringe til mig; men ellers var der ingen forskel, jeg blev tilkaldt lige så tit til 1. afdelings borgmesterværelse som til 4. afdelings, og lige så tit som i borgmester Jensens tid. Fra borgmester Hedebols side blev der ikke lagt mig den mindste hindring i vejen; han var tilfreds med, at hele det arbejdsområde, som var mit, lå uden for striden. Ja, ikke alene fik jeg lov at leve og arbejde i fred, men borgmesterskiftet førte endogså til, at min stilling blev ophøjet til at være en direktørstilling.

Det var ikke på mit eget initiativ, at dette skete. For kontorchefsudnævnelser havde jeg i sin tid – som jeg foran har fortalt – selv været virksom; den var en betingelse for arbejdsro, og jeg mente at have et retfærdighedskrav på den. Anderledes lå det med stillingens ændring til direktør. En sådan ændring havde gentagne gange været på tale i borgmester Jensens sidste tid; der var nogle af institutionscheferne, som ventede, at lønningsvæsenet ville få en fastere placering på denne måde, og nogle af borgmestrene havde samme mening. Borgmester Jensen var imidlertid ikke stemt for det; jeg tror, at det også denne gang var på grund af betænkelighed ved at få det slået alt for fast, at det var magistratens 2. afdeling, der havde ansvaret for alt vedrørende disse sager. Jeg selv ville naturligvis gerne være direktør, men jeg syntes, at det kunne omtvistes, om min stilling helt berettigede til så høj en placering. Jeg forholdt mig derfor ganske passiv.

Da borgmester Hedebol var kommen i borgmester Jensens sted, begyndte de samme, som før havde talt om sagen, igen at røre ved spørgsmålet. Jeg husker navnlig, at sporvejsdirektør Nørregaard tog til orde, og at borgmester Kaper kom med et betydningsfuldt nik. Og nu viste det sig, at borgmester Hedebol ikke havde de samme betænkeligheder som borgmester Jensen, men gerne tog sagen op, og det lykkedes ham også at gennemføre den. I den socialdemokratiske gruppe støttede O. Andersen forslaget, og det mødte vist i det hele ingen mod-

stand. Fra 1/4 1926 blev lønkontoret da skilt ud fra hovedbogholderi-direktoratet og etableret som et selvstændigt direktorat for kommunens lønnings- og pensionsvæsen, og jeg blev af borgerrepræsentationen valgt til direktør for dette.

Lønkontoret faldt naturligt i to afdelinger. Svarende hertil måtte man forvente, at hvis forholdene udviklede sig videre i samme retning som hidtil, måtte der fremtidig blive to kontorer i løndirektoratet. Selv om der endnu ikke behøvedes to kontorchefstillinger, ville jeg dog gerne have forholdene tilrettelagt således, at hver af de to afdelinger fik en ekspeditionssekretær i spidsen; hidtil havde der kun været en ekspeditionssekretær. Men det lykkedes mig ikke. O. Andersen sagde lige ud til mig, at jeg måtte opfatte direktoratets oprettelse som en personlig anerkendelse til mig fra kommunalbestyrelsen, men ikke som grundlag for andre stillingsændringer. Det var mig en skuffelse. Ændringen til direktorat måtte nemlig nødvendigvis medføre forøget ansvar og arbejde også for andre end mig, og det kunne under de omstændigheder føles noget uretfærdigt, at jeg var den eneste, der fik fordel deraf. Fra mine medarbejderes side mærkede jeg imidlertid ikke nogen uvilje i den anledning, og jeg selv var naturligvis glad og taknemmelig mod alle dem, der havde været medvirkende i denne sag, og først og fremmest mod borgmester Hedebo.

Helt uberørt af striden mellem borgmester Hedebo og hans modstandere forblev jeg dog ikke. Da frk. Teisen lod piskeslagene regne ned, var der også snerter, der ramte mig.

I personaleafsnittet i betænkningen fra sparekommissionen af 1921 blev der, som foran omtalt, fremsat en række mindretalsforslag med angivelse af, hvor store beløb hvert af dem drejede sig om; disse beløb havde jeg beregnet. Et af mindretalsforslagene gik ud på, at kommunen, så hurtigt de gældende overenskomster tillod det, skulle gennemføre en fuldt nøjagtig efterligning af det private arbejdes satser; til oplysning om de beløb, det angik, havde jeg beregnet merudgiften ved nogle afvigelser fra det private erhvervs overenskomsters reguleringer opad og nedad, som flertallet imod indsigelse fra mindretal havde foretaget, og jeg havde derved fundet, at det beløb sig til ca. 400.000 kr. årlig i alt. – Alle disse mindretalsforslag lå på rad i betænkningen, man kan måske også sige: de stod som heste i en række spiltove og

kunne til enhver tid føres frem og tages i brug. Det gjorde det konservative parti også år efter år. Men efterhånden var slagkraften gået noget tabt; der blev smilet, når de gamle travere blev trukket ud af stalden; der trængtes til noget nyt. Det mente frk. Teisen at kunne finde i en uddybning af spørgsmålet om lønarbejderlønningerne. De 400.000 kr. angik merudgiften ved nogle bestemte afvigelser; men var der ikke flere? og hvordan lå i det hele forholdet mellem kommunens lønarbejderlønninger og lønningerne i det private erhverv? Kunne hun ikke få det tal beregnet?

Hvordan frk. Teisen har indledet denne spørgekampagne, husker jeg ikke; jeg mener dog at vide, at hun i hvert fald ikke er kommen til mig med spørgsmål. Men nu i budgetdebatten i december 1926 tog hun sagen frem for alvor. Det tal, som løndirektoratet ikke kunne oplyse for hende, havde hun så måttet søge andet steds, og det var lykkedes. Det havde vist sig, at det ikke var 400.000 kr., men 2 millioner kroner. Så meget andrager – sagde hun – kommunens merudgift, fordi den lønner alle sine lønarbejdere, ligegyldigt hvad de bestiller, med 7 øre mere pr. time end man i det private erhverv lønner den højst lønnede arbejdsmand, jord- og betonarbejderen, med. Og samtidig ankede hun over, at løndirektoratet var ophørt at give oplysninger om størrelsen af forskellige tillægsydelse, som de konservative havde kritiseret. Alt dette blev afleveret med stor suffisance og sådan, at tilhørerne måtte forstå, at det stod meget ringe til i det under borgmester Hedebo henhørende løndirektorat med hensyn til evnen eller viljen til at opfylde en selvfølgelig oplysningspligt.

Det var mærkeligt med frk. Teisen. Hun var ansat som ekspeditionssekretær i overpræsidiets og var en elskværdig og hyggelig kollega. Man måtte undre sig over, at netop hun som politiker skulle falde for fristelsen til propagandamæssigt at bruge tal, hun fik fra andre og selv kun delvis kunne bedømme betydningen af, til at kaste i hovedet på modparten og dennes embedsmæssige medhjælp. Netop hvad lønstatistik angår stod vi meget fint i løndirektoratet; både mine cand. polit.-uddannede medhjælpere og jeg selv havde interesseret os meget derfor, og jeg tror, jeg med rette kan sige, at det materiale, vi tilvejebragte, var godt, og at vi var villige og i stand til at give alle faktiske oplysninger, som med rimelighed kunne kræves. Men det, frk. Teisen ville have, var ikke noget faktisk, men noget hypotetisk; vi skulle an-

give, hvad kommunens lønudgift ville have været, hvis kommunen havde været en privat institution. Herom måtte vi selvsagt være meget forbeholdne i vore udtalelser, tilmed når tallene skulle bruges i politisk kamp.

Klagen over mangel i de sædvanlige offentliggørelser besvarede borgmester Hedebol i salen; den opløste sig i intet, idet frk. Teisen ikke kunne forklare, hvad det var, hun manglede, og vi kunne påvise, at vi havde udsendt alle de sædvanlige hæfter. Men de 2 millioner kroner måtte der udarbejdes et svar på, og det blev løndirektoratets sag. Vi skrev så et indlæg, hvori frk. Teisen blev imødegået, både med hensyn til påstanden om 7 øre mere end den højst lønnede arbejdsmand og med hensyn til de 2 millioner kroner, og dette indlæg blev sendt til budgetudvalget. Ved borgmestrenes mundtlige forhandling med udvalget viste det sig, at frk. Teisen havde fået sit materiale fra et andet konservativt udvalgsmedlem, ingeniør Julius Madsen, og han var vred over løndirektoratets svar. Han fandt tonen i udarbejdelsen upassende. Navnlig følte han sig pikeret over en sætning, hvori der ankedes over, at der i den af frk. Teisen benyttede beregning kun var taget hensyn til de tilfælde, hvor kommunens lønninger var højere, »skønt det rigtige og loyale måtte være, at man ikke alene beregnede plusserne, men også minusserne, og derefter uddrog slutresultatet«. Om denne forståelse af, hvad loyalitet kræver, kunne der vel vanskelig tvistes. Men måske var der det rigtige i, hvad ingeniør Madsen anførte, at svarets form var noget påvirket af frk. Teisens tone; andet og mere kunne jeg ikke erkende. Jeg ville imidlertid nødig have noget udestående med en borgerrepræsentant, tilmed et fremtrædende medlem som Julius Madsen, der var formand for den konservative gruppe. Da jeg ikke havde nogen personlig forbindelse med ham, gik jeg til borgmester Kaper og bad ham være mellemmand. Ved den lejlighed fik jeg en samtale med borgmester Kaper om frk. Teisen. Han sagde rent ud til mig, at han mente, at min bedømmelse af hende udsprang af misundelse; det var lykkedes hende fra en embedsmands tilbagetrukne stilling at komme ud i offentlighedens lys og blive en kendt person, hvis ord der lyttedes til; dette – mente han – var mere, end jeg kunne tåle at se på. Borgmester Kaper sagde dette på en sådan måde, at der ikke var noget fornærmende deri, og det blev heller ikke af mig opfattet som andet end en venlig henstilling til selvprøvelse. Men jeg måtte

undres over, hvor forskellige vi mennesker kan være, og hvor let man kan tage fejl af hinandens motiver. Misundelse over for dem, der kommer frem i det politiske liv, ved jeg mig fri for; jeg har aldrig ønsket andet end at være embedsmand.

Det, jeg kom til borgmester Kaper om, var imidlertid ikke frk. Teisen, men Julius Madsen, og det var han meget vilig til at ordne for mig. Der kom så en forhandling i gang mellem Julius Madsen og mig; først et skriftlig indlæg fra hver side, og dernæst en mundtlig forhandling på hans kontor, hvor han til slut bød mig til frokost. Det hele resulterede i en – efter min opfattelse – nydelig tryksag, som blev optaget i borgerrepræsentationens forhandlinger. Den indeholdt 1) løndirektoratets redegørelse for hvad vi mente, der kunne siges om forholdet mellem kommunens og det private erhvervs arbejderlønninger, 2) Julius Madsens tilsvarende, 3) min i den urbaneste tone fremsatte, men i realiteten meget faste kritik af nr. 2; til sidst 4) borgmester Hedeboles fremsendelsesskrivelse, hvori oplystes, at Julius Madsen ved sagens forhandling i salen mundtlig ville gøre bemærkninger til den under nr. 3 fremsatte kritik. Dette gjorde han dog ikke, da sagen kom for; denne blev uomtalt taget til efterretning.

Julius Madsen var et virksomt medlem af Arbejdsgiverforeningen; han blev senere dens formand. At hans forhånds-indstilling var præget heraf, er naturligt; men han ønskede absolut at være loyal. Jeg tror, at han forstod, at mit ønske var ganske det samme. Vor mundtlige forhandling forløb derfor på bedste måde, og af den omstændighed, at sagen passerede borgerrepræsentationen, uden at han – som bebudet – tog ordet, mener jeg med rette at kunne slutte, at han ikke var upåvirket af mine modbemærkninger. Han var ikke deltager i hetzen mod borgmester Hedebol; det betød også noget i forholdet over for borgmesterens embedsmæssige medhjælp.

Jeg var glad ved at få denne sag klaret. Under borgmester Jensen var jeg bleven vant til, at der ikke skulle være og ikke behøvede at være noget modsætningsforhold imellem mindretalspartierne og lønkontoret, fordi der var lønpolitiske uenigheder imellem mindretal og flertal. Det var ikke blot mig, men også borgmester Hedebol, der ønskede denne tingenes tilstand fortsat. En opdukkende hindring herfor var bragt ud af verden.

Dette foregik i 1927. Den 1. maj samme år var det 25 år siden, jeg var indtrådt i kommunens tjeneste. Jeg havde en formodning om, at mine medarbejdere ville vise mig venlighed på denne dag, og jeg havde den glæde, at denne formodning viste sig at være rigtig. Men de var ikke ene om det; til min store overraskelse bragte »Politiken« en jubilæums-hilsen, underskrevet af »Gratulanten«, dvs. V. Koppel. Den var både meget venlig og meget morsom; den blev senere optaget i den samling af artikler af V. Koppel, der udkom på hans 80-års dag under titlen Medmennesker. Det kan ikke bestrides, at der kom en dag ud af det, og at dette hovedsagelig skyldtes »Politiken«s omtale, og jeg skal heller ikke benægte, at jeg var glad ved det og taknemmelig imod Koppel. Jeg skrev da også og takkede ham. Det sagde min svoger Gunnar Helweg-Larsen, at jeg skulle gøre; selv havde jeg ikke tænkt derpå, men det var jo min fejl.

I samme forår afgav det fællesudvalg, der var blevet nedsat til forhandling med Frederiksberg, og for hvilket Henning Koch og jeg var sekretærer, betænkning og indstilling. Der var ikke kommet meget ud af sagen. Nogle tekniske forhold, som lige så godt kunne være blevet ordnede uden fællesudvalgs nedsættelse, var der blevet enighed om. Men hvad det finansielle angik, var Frederiksberg hverken til at hugge eller prikke i. Flertallet i det københavnske fællesudvalg indstillede derfor, at magistraten skulle opfordres til at foretage de fornødne forarbejder til udformningen af en henvendelse til staten om en sammenslutning af København og Frederiksberg til en kommune og, når tidspunktet var belejligt, fremsætte forslag til kommunalbestyrelsen om en sådan henvendelse. Hvilket også blev vedtaget.

Arbejdet som sekretær for dette udvalg var meget belærende, fordi det medførte undersøgelser på en mængde vidt forskellige områder. Men det var også meget træls og derhos meget utilfredsstillende, fordi det efterhånden blev indlysende, at meningene og viljerne var så kontrære, at der ikke kunne komme noget positivt resultat ud af det hele. En enkelt opgave var det mig dog en stor fornøjelse at arbejde med. Til brug for fællesudvalget var der blevet indsamlet et omfattende materiale angående forholdene i udlandet mellem hovedstæderne og deres nabokommuner; det blev overdraget mig at gennemgå dette materiale og på grundlag deraf at give en kortfattet fremstilling. Jeg

fik her lejlighed til at undersøge forholdene i Stockholm, Oslo, Berlin, Paris og London. Problemet var overalt det samme. Den oprindelige by vokser så stærkt, at grænserne sprænges, og bebyggelsen trænger ind i nabokommunerne. Men udviklingen foregår uensartet; den mere velhavende del af befolkningen samler sig i en eller nogle enkelte af de omliggende kommuner, medens arbejderbefolkningen dels flytter til andre kommuner end dem, der foretrækkes af de velhavende, dels bliver boende i den oprindelige. Efter nogen tids forløb er på denne måde det hele bysamfund blevet fordelt på en række kommuner, hvoraf nogle er rige, og andre er fattige. Når der så rejses krav om at imødegå denne urimelighed ved at samle det fælles bysamfund til en kommune eller subsidiært at tilvejebringe en fyldestgørende skatteudligning, gøres der fra de velhavende kommuner en masse forskellige indvendinger herimod, medens det hovedsagelige motiv til modstanden – at det er dejligt at have fordelene ved at leve i et hovedstadsområde uden at skulle betale sin fulde andel af udgiften derved – søges tilsløret mest muligt. Så langt har bevægelsen nogenlunde været ens overalt. Men med hensyn til, hvorledes man har søgt at bryde denne modstand, og i hvilket omfang dette er lykkedes, var der store forskelle. – Det interesserede mig i høj grad at studere dette, og det morede mig at skrive derom. Mit lille opus kom da også med som et bilag til betænkningen. Men jeg kan ikke smigre mig med, at det vakte opmærksomhed; sandt at sige tror jeg ikke, der var mange, der læste det. Og der er det kedelige ved sådan et arbejde, at det forældes hurtigt; i løbet af få år kan der være foregået væsentlige forandringer. Men på den anden side er selve tovtrækningen imellem de modstående interesser af en forunderlig stabilitet; det er, som om der ikke kan komme nogen endelig løsning af problemet. Havde måske kun meget få andre noget udbytte af dette mit arbejde, så havde jeg selv megen glæde af udarbejdelsen, fordi det er en stor forfriskelse at se lidt nærmere på, hvorledes man andetsteds stiller sig over for de samme spørgsmål, som man selv tumler med.

På mit egentlige felt – personalevæsenet – havde jeg i al beskedenhed søgt at orientere mig lidt i forholdene i udlandet. I efteråret 1923 havde magistraten ladet belysningsdirektør Børresen og mig deltage i et – kortvarigt – kommunalt kursus i Berlin på det derværende universitet. Der var kommet indbydelse fra Tyskland, og der var vist fra den

danske regerings side udtalt ønske om, at København skulle sende nogle deltagere. Dette kursus blev afholdt netop på det tidspunkt, hvor marken styrtede mod bunden. Os danske gjorde det for så vidt ikke noget; vi havde rejsepenge med i dollars, hvoraf vi hver morgen vekslede det til dagens forbrug fornødne beløb til voldsomt stigende kurser. Kun den sidste morgen var det lige ved at gå galt; jeg havde ment at kunne klare mig med 4½ milliard mark, men da taxachaufføren, som kørte mig til Stettiner Bahnhof, forlangte 3 milliarder for køreturen, blev beholdningen, som jeg skulle nøjes med til Warnemünde, jo stærkt reduceret. Det gik dog, og jeg kom endda hjem med en milliard-seddel, som jeg kunne give borgmester Jensen til støtte for kommunens finanser. Men de stakkels tyskere, og ikke mindst de stakkels tyske tjenestemænd på fast gage! Der blev i de dage lagt et forsvareligt grundlag, som Hitler senere kunne opføre sin bygning på.

Dette optog naturligvis alles sind over al måde. Men mærkværdigvis kom der alligevel ikke så lidt belæring ud af foredragene på universitetet, samvær med tyske kolleger, besøg på kontorer og institutioner og indsamling af trykt materiale. Trods alt fik jeg saledes en lille smule kendskab til tysk personalevæsen ud af det. I de nærmest følgende år fik jeg magistraten til at tilstå nogle af mine medarbejdere nogle (meget beskedne) rejsetilskud, så vi også blev noget orienteret i svenske og franske forhold. Men England kendte jeg slet ikke noget til; jeg foreslog derfor borgmester Hedebo, at magistraten i stedet for at give mig honorar for min virksomhed for Frederiksberg-fællesudvalget skulle sende mig på en tjenesterejse til England. Formelt kunne dette imidlertid ikke lade sig ordne, men i realiteten fik jeg mit ønske opfyldt, idet jeg foruden mit honorar fik nogle ugers tjenestefrihed og de fornødne introduktionsskrivelser.

Således udrustet tog jeg afsted i oktober 1927. Det viste sig, at introduktionerne var i høj grad fornødne; men med dem i hænderne gik det meget let med at komme i forbindelse med de mennesker, der kunne give mig de oplysninger, jeg søgte. I øvrigt havde jeg den fornøjelse at opleve, at mit gode danske, men yderst beskedne sen-navn, takket være professor Otto Jespersen, i sig selv havde noget af en anbefalings karakter i England. Allerede ved mit første besøg på et engelsk kontor hændte det, at da den tjenstlige samtale var til ende, tog den embedsmand, jeg besøgte, mit visitkort op og spurgte, om jeg var i

familie med den mand, der var forfatter til de bedste bøger, der var skrevet om det engelske sprog, dr. Otto Jespersen. Det måtte jeg svare bekræftende på. Noget personligt kendskab til ham havde jeg ikke, bortset fra at jeg en enkelt gang i min pure ungdom havde været sammen med ham – vor familie er meget stor. Men min fars kødelige fætter var han, og nogle af hans søskende havde jeg været mere sammen med, hvad jeg fortalte den pågældende embedsmand. Jeg forstod, at det gjorde et gunstigt indtryk på ham, og jeg kom mig lidt af den følelse som den fuldkomne Mr. nobody, der havde generet mig lidt til at begynde med. Et par dage senere gentog det samme sig på et andet kontor, og efter yderligere et par dages forløb ser jeg den herre, jeg talte med, ved samtalens slutning tage mit kort frem og begynde: Mr. Jespersen, your name osv. ganske det samme om igen. Så forstod jeg, at det var min pligt, da jeg kom tilbage til mit hotel, at skrive til min onkel Otto og takke ham for den støtte, hans navn havde givet mig – endogså i en kreds af mennesker, der ikke af fag var filologer.

Jeg var rundt på mange kontorer, både stats- og kommunale i London, og jeg var også nogle dage i Manchester, der omtrent er på størrelse med København. I The Treasury havde jeg introduktion til en Mr. Bridges, som blandt andet forklarede mig, hvordan de andre ministerier måtte søge The Treasurys billigelse af deres personale-dispositioner, og hvordan dette normalt ordnedes ved forhandling mellem de forskellige kontorer; men hvis der ikke kunne opnås enighed, måtte sagen gå til ministermøde. Det afveg ikke så meget, som han måske troede, fra det jeg kendte hjemmefra. Men da jeg så spurgte ham, hvordan det sædvanlig gik i ministermøderne: det bliver vel så The Chancellor (finansministeren), der går af med sejren?, antog hans ansigt et ubeskriveligt udtryk, midt mellem latter og irritation, og han gjorde en stor pause, inden svaret faldt: it ought to be! Mr. Bridges var en meget levende og meget indtagende yngre embedsmand, og den halve eller hele time, hvori han forklarede mig om engelske personaleforhold, var både belærende og særdeles fornøjelig. Da jeg 20 år senere læste Churchills *The Second World War*, gik det op for mig, at den Sir Edward Bridges, der sammen med General Ismay var Churchills nærmeste medarbejdere under krigen, måtte være netop den Mr. Bridges, jeg havde truffet; jeg syntes, jeg kunne forstå, at han måtte passe udmærket til det ansvarsfulde hverv.

Tjenestemandsvilkårene i de forskellige lande ligner i vore dage hverandre meget. Emnerne og argumenterne i de diskussioner, der foregik i England, var mig i den grad gode kendinge, at det undertiden kunne forekomme mig, at hvis det ikke var for de sproglige vanskeligheders skyld, kunne jeg såmænd godt overtage en stilling i personaleadministrationen der. Men det var naturligvis en misforståelse. Der var også mange og store forskelle. Blandt disse forskelle var der en, som jeg med personlig interesse bemærkede mig, nemlig den, at det ikke er en særlig juridisk eller nationaløkonomisk eksamen, der normalt kræves som adgangsbetingelse til de højere administrative stillinger, men at aspiranterne til disse stillinger underkastes konkurrence-eksaminer ved The Civil Service Commission dels i visse tvungne fag af almindelig kulturel karakter og dels i specielle fag efter eget valg inden for a) historie, b) sprog, c) eksakte videnskaber eller d) økonomi, politik, jura og filosofi. Den specielle indsigt, som udkræves til de forskellige administrative hverv, regnede man med måtte erhverves under selve arbejdet, og hvis der under dette forekom udpræget juridiske problemer, måtte man tilkalde sagkyndig bistand udefra. I forbindelse hermed stod det, at antallet af hvad vi ville kalde akademisk uddannede administrationstjenestemænd – sekretærer, fuldmægtige osv. – var forholdsvis meget mindre end hos os, men til gengæld var de rigtignok også meget højere lønnede. Ordningen med konkurrenceeksaminer og i det hele med ansøgernes prøvelse gennem The Civil Service Commission er for øvrigt i sin oprindelse bevidst rettet imod parlamentsmedlemmers indflydelse på besættelsen af tjenestemandstillingerne. Denne indflydelse – den såkaldte patronage – var i den første halvdel af det 19de århundrede blevet overvældende, indtil regeringen i midten af århundredet ved et rask kup indførte The Civil Service Commission og dermed afskaffede patronage. Dette fik også følger i kommunerne; i London var blanketter til ansøgning om ansættelse i kommunale stillinger forsynede med en fodnote, hvori det oplystes, at hvis en ansøger til en stilling henvendte sig til et medlem af stadens råd eller mødte med en introduktions- eller anbefalingskrivelse fra ham eller hende, ville det blive anset for at diskvalificere den pågældende!

Alt dette og meget mere fandt jeg så interessant, at jeg skrev en artikel om det og sendte den til og fik den optaget i *Nordisk Administrativt*

Tidsskrift. Dettes redaktør, daværende fuldmægtig og senere dommer Aage Sachs, gjorde mig for øvrigt ved den lejlighed en stor tjeneste. I mit manuskript havde jeg stærkt fremhævet den store forskel mellem lønnen for administrative embedsmænd i England og i Danmark og stillet en tabel op herom; men den anden side af sagen: det langt lavere antal i England af denne gruppe overordnede tjenestemænd og den forskellige rekruttering havde jeg kun meget overfladisk fået frem, allerede fordi jeg ikke havde tilstrækkeligt materiale til at give en nærmere redegørelse herfor. Mit manuskript havde jeg afgivet kort før sommerferien 1928, og først efter at jeg var taget af sted, begyndte det at gå op for mig, at sådan som jeg havde skrevet artiklen, måtte man få det indtryk, at det, som jeg egentlig tilsigtede, var at slå et slag for en forhøjelse af den overordnede tjenestemandstands lønninger herhjemme. At det dårlig passede sig for min stilling som løndirektør i kommunen at propagandere herfor, var indlysende. Men det var heller ikke på nogen måde min personlige mening, at de engelske lønsatser uden videre kunne tages til forbillede for danske forhold. Vel mente jeg, at lønnen for danske overordnede burde være højere, men det var rigtignok også min mening, at skulle lønsatserne ændres i retning henimod det engelske, måtte man også tage lære af England med hensyn til antal og rekruttering af de pågældende stillinger. Dette sidste var imidlertid ikke kommet frem i mit manuskript. – Som jeg foran har omtalt, plejede jeg i sommerferien at lade alle tanker om kommunen hvile. Men denne gang lykkedes det mig ikke; navnlig den famøse sammenstillings-tabel, der var som skabt til at gå rundt i pressen, syntes jeg, at jeg måtte få strøget. Straks efter at jeg var kommen hjem, gik jeg da op til Sachs. Han var til at begynde med meget uvillig; arbejdet i trykkeriet med det pågældende nummer var ret langt fremme, så det ville blive både besværligt og bekosteligt at rette, og dertil kom, at han som redaktør på det bestemteste måtte modsætte sig, at bidragyderne bøjede sig for pres udefra. Jeg søgte at forklare ham, at der ikke var noget menneske, der havde søgt at påvirke mig, men at det udelukkende var gennem mine egne overvejelser, at jeg var kommen til det resultat, at mit manuskript gav udtryk for en mening, som i virkeligheden ikke var min. Jeg tror ikke det lykkedes mig at overbevise ham om dette sidste; han blev vistnok ved at tro, at borgmester Hedebo eller andre havde advaret mig. Men han forstod, at

det var mig magtpåliggende at få de ønskede rettelser gennemført. Sa blev vi enige om, at det kunne jeg få lov til, når jeg gav afkald på honorar. Og så viste det sig – som det vist ofte er gået andre, der sysler med pen og papir, – at det var forholdsvis få rettelser, der skulle til for at ændre karakteren. Selve min beskrivelse af de engelske forhold skulle jo ikke rettes. Jeg var glad, da jeg så artiklen i rentrykt stand og fandt, at den, så godt jeg nu kunne gøre det, gav en beskrivelse af engelske forhold uden misvisning med hensyn til, hvad jeg mente, vi skulle lære deraf.

I det følgende år – 1929 – havde jeg en oplevelse, som gjorde mig ondt. Det var afskedigelsen af direktøren for kommunens ejendomme, Simon Koch.

En dag fik jeg besøg af Koch på mit kontor; han ville tale med mig om en for ham vanskelig sag. Der var en af hans underordnede, hvis tjenesteforhold var af en sådan art, at Koch måtte skride alvorligt ind over for ham. Men pågældende truede med, at hvis Koch rørte ham, så ville han gøre magistraten bekendt med den brug, Koch privat gjorde af sin tjenestevogn. Koch kunne ikke benægte, at han i et vist omfang havde brugt vognen privat, og han ville nu gerne høre min mening om sagen. Rent tjenstlig lå dette ikke inden for mit område således, at jeg i påkommende tilfælde ville få med sagen at gøre. Jeg havde som direktør for lønnings- og pensionsvæsenet ikke – således som personalecheferne i de store private forretningsinstitutioner – noget at gøre med antagelse og afskedigelse af de enkelte tjenestemænd; jeg havde kun med reglerne at gøre. Men som kollega ville jeg gerne sige ham, hvordan jeg så på sagen.

Hvad først forholdet til den truende tjenestemand angik, syntes jeg, det måtte være udelukket, at Koch kunne lade sig skræmme af truslerne. Sagen måtte gå sin gang, uanset dem; fremtiden ville være ødelagt for Koch, hvis han lod sig intimidere af trusler om angivelse. Hvad dernæst angik spørgsmålet om, hvad der ville ske, hvis den pågældende gjorde alvor af sine trusler, kunne jeg naturligvis ikke sige noget med sikkerhed, men jeg troede ikke, at Koch løb nogen større risiko. Det var mig bekendt, at sporvejsdirektør Nørregaard i sin tid skriftlig havde anmodet magistraten om tilladelse til at bruge sin tjenestevogn også til privat kørsel imod at betale et beløb pr. km efter en

nærmere angivet beregningsmåde, og at han havde fået den ansøgte tilladelse. Det ville jeg for min del anse for den rigtige fremgangsmåde. Men sandt at sige troede jeg ikke, at det var de fleste, der havde båret sig sådan ad. Det var vistnok en udbredt opfattelse både hos dem, der bevilgede chefsbiler, og hos dem, der fik rådighed over sådanne biler, at meningen hermed ikke var, at bilerne kun skulle kunne bruges i tilfælde, hvor den pågældende chef ellers kunne have taget en taxa på kommunens regning. Meningen var snarere, at bilen skulle tjene til hvad man kunne kalde: at forlænge hans aktionsradius. Der var for øvrigt ikke noget, der bedre viste, hvor uklart sagen lå, end den omstændighed, at kommunen i denne regulativrige tid aldrig havde udfærdiget noget regulativ eller anden vejledning for brugen af tjenestebiler. Denne uklarhed måtte i påkommende tilfælde komme Koch til gode, og desuden tænkte jeg, at magistraten af principielle grunde ville være tilbageholdende med at lægge vægt på anklagen fra en underordnet, der med rette blev draget til ansvar for sine forseelser.

Dette svar var vistnok omtrent hvad Koch havde ventet sig, og han gjorde nu indberetning til magistraten om den pågældende tjenestemand med det resultat, at denne blev afskediget på gråt papir, uden pension. Men også Koch blev afskediget, ganske vist med 3 måneders varsel og med fuld pension, men dog afskediget. På pressens forespørgsel om, hvorvidt grunden til afskedigelsen måtte søges i overtrædelser eller misligheder under nogen form, svarede borgmester Hedebo uforbeholdent nej. Grunden måtte søges i, at borgmesteren havde fundet, at han under hensyn til det omfang og den betydning, som ejendomsdirektoratet var vokset til, ikke kunne ønske, at Koch fremdeles skulle lede dette. Mere fik man ikke at vide, og da både Koch selv og andre forlangte nærmere besked, førte det ikke til andet, end at ordføreren for borgerrepræsentationens udvalg udtalte, at der ikke over for borgerrepræsentationen var fremført nogen anklage mod Koch for tjenesteforseelse, men at sagen angående den afskedigede tjenestemand havde vist, at Koch var uskikket til at lede ejendomsdirektoratet, så omfattende som dette embede var blevet.

Tjenstlig havde jeg, som allerede nævnt, ikke med sagen at gøre, og jeg har ikke set sagens akter. Men jeg talte naturligvis med borgmester Hedebo om den, og jeg fremhævede over for ham, hvor betænkeligt det var, når en chef gjorde indstilling om en notorisk strafskyldig

underordnet, da at skride ind imod chefen på grundlag af eller dog i anledning af sigtelser fra den strafskyldiges side. Jeg forstod på borgmesteren, at han gerne ville have skærmet Koch, men at der var andre, der ville fælde ham, og at disse var bleven de stærkeste.

At borgmester Kaper på forhånd har været imod Koch, vidste jeg allerede fra mit første møde med borgmester Kaper, således som jeg foran har fortalt om det. Men der var også andre i kommunalbestyrelsen, der havde modvilje imod Koch, også inden for borgmester Hedebols eget parti. Koch var af naturen ganske uimponeret af magthavere og overordnede som sådanne. I sin pure ungdom lod han sig opstille som socialdemokratiets modkandidat imod den dengang almægtige Alberti. Da Københavns kommunalbestyrelse nogle år senere indførte boligtvang for tjenestemænd, gav han den en ordentlig salut i »Politiken«, som jeg tidligere har omtalt. Engang senere var han på ny ude med en artikel, så vidt jeg husker også i »Politiken«, hvori han ret utilsløret beklagede sig over de besværligheder, som kommunens ejendomsadministration havde af, at der var kommunalbestyrelsesmedlemmer, som under behandlingen af kommunens ejendomshandler ønskede at tilgodese privatinteresser. Jeg hørte engang Koch sige, halvt beundrende, halvt drillende, til en anden tjenestemand: »De har store gaver til at omgås overordnede!« Det havde Koch ikke; han er nok kommet til at træde forskellige over tærne, og dette kom ham nu til skade.

Efter udtalelserne fra borgmester Hedebol og ordføreren i borgerrepræsentationens udvalg var det ikke brugen af tjenestevognen, der var grunden til hans afskedigelse. Formelt er dette selvfølgelig rigtigt; ellers måtte der også have været anvendt en hel anden fremgangsmåde, og Koch kunne i så fald rimeligvis have indbragt sagen for domstolene. Men jeg har vanskeligt ved at tro andet, end at dette forhold i realiteten har været i alt fald medvirkende, og at jeg for så vidt skønnede fejl i min samtale med Koch, inden han bestemte sig til at indgive klage over sin underordnede.

Koch forlod rådhuset uden at sige farvel til os andre, og da jeg nogen tid efter mødte ham på gaden, vendte han sit hoved bort og ville ikke modtage min hilsen. Det bedrøvede mig. Vi havde kendt hinanden og haft tjenstlig forbindelse i mere end et kvart århundrede, og uden at der bestod noget intimt forhold imellem os, kunne jeg ganske afgjort

godt lide ham. Havde han grund til ikke at ville hilse mig?, det syntes jeg ikke. Kochs nærmeste medarbejder, kontorchef Gunnar Clausen, forlod kommunens tjeneste i protest i anledning af Kochs afskedigelse. Clausen sagde til mig, at den bestyrelse af ejendomsdirektoratets sager, som havde vakt uvilje mod Koch, havde han – Clausen – været fuldstændig enig i og haft sit væsentlige medansvar for; når kommunalbestyrelsen nu skilte sig af med Koch, ville Clausen ikke sidde tilbage. At Clausen ikke blot følte lyst til at gå, men virkelig også gjorde det uanset tabet af pensionsretten, stod vel nok i forbindelse med, at han var ugift, var formuende og desuden – i modsætning til så mange andre tjenestemænd – gennem sin tjenestegering havde erhvervet sig en indsigt og færdighed, som kunne finde umiddelbar anvendelse i ikke-offentlig virksomhed. Alligevel måtte hans handling fremkalde beundring. Men at følge hans eksempel havde jeg hverken lyst eller evne til, og det kunne Koch heller ikke med rimelighed vente af mig. Jeg havde svaret ham efter bedste skøn, og jeg havde gjort, hvad jeg kunne over for borgmester Hedebo. Og havde jeg end skønnet galt med hensyn til de mulige følger for Koch, så havde jeg dog haft fuldt ret i, at Koch umulig kunne lade trusler afholde sig fra at skride ind imod en underordnetes forseelser.

Tilbage til hovedbogholderiet

Jeg var glad ved mit arbejde, der havde min fulde interesse. Og jeg var tilfreds med min stilling, jeg var jo nået op i kommunens topklasse. Men i længden virkede arbejdet med personalevilkårene trættende. Dette arbejdsområde er en slagmark, hvor kampen ustandselig bølger frem og tilbage. Så snart et resultat er nået, og man tror, at der nu er blevet ro om et forhold, dukker der straks nye krav op; det viser sig, at man ikke er nået til vejs ende; det var kun til en station på vejen. Og så snart man er bleven godt samarbejdet med en kreds af organisationsfolk, kan man let risikere, at der kommer personskifte – nye koste, der forventes at feje bedre, og som man nu skal til at begynde forfra med. Jeg har tidligere brugt et udtryk fra fysikken som betegnende for mit arbejde: jeg skulle finde diagonalen i kræfternes parallelogram. Efterhånden var der en anden reminiscens fra skoletidens fysiktimer, der

trængte sig stærkere frem i bevidstheden. Vi lærte om stadig og ustadig ligevægt. En kugle, der ligger i en hul skål, er i stadig ligevægt; puffer man til den, kommer den ganske vist til at trille, men den ender med at falde tilbage i sit gamle leje. Vender man derimod skålen om og lægger kuglen på dens top, kan man nok få den til at ligge stille, men den er kun i ustadig ligevægt. Puffer man til den, så den triller, kommer den ikke tilbage af sig selv; man får besvær med at indfange den og på ny få den placeret. Mit arbejde var i permanent ustadig ligevægt, for så vidt man overhovedet kunne tale om ligevægt. Det var trættende.

Jeg havde engang i borgmester Jensens tid, mens jeg endnu var kontorchef, forsøgt at echappere. Stillingen som inspektør (senere direktør) for sygekassevæsenet var bleven ledig, og venlige mennesker henvendte min opmærksomhed på den og tilføjede, at der ikke på forhånd var nogen, der var designeret til at skulle have den, hverken i eller uden for ministeriet. Jeg forhørte mig nærmere hos P. J. Pedersen, som allerede dengang var en stor sygekassemand; han havde også den opfattelse, at der ikke var nogen, som på forhånd var udset til at overtage stillingen, og jeg forstod på ham, at han ville støtte min kandidatur. Derefter gik jeg til departementschef Vedel og bad ham sige mig, om stillingen reelt var ledig for ansøgere udefra, eller om den skulle besættes fra ministeriet. Som embedsmand vidste jeg godt, at sådan et spørgsmål kan man ikke vente at få uforbeholdent besvaret af rette vedkommende, men også at rette vedkommende, når han vil, godt kan give et embedsmæssig korrekt svar og dog gennem sin stemmeføring eller på anden måde lade spørgeren få den ønskede oplysning. Jeg forstod på departementschefen, både på hans ord og på hans stemmeføring, at der var fri bane for udenforstående. Så indgav jeg min ansøgning og gik til torsdagmodtagelsen hos ministeren, som dengang var dr. Krag. Han ikke blot tog venligt imod mig og hørte interesseret på mig, men han afsluttede audiensen med – ganske uprovokeret fra min side – at sige, at han anså mig for at have særlig gode kvalifikationer til den ansøgte stilling. Jeg forlod ham med det indtryk, at det var højst sandsynligt, at jeg ville få stillingen. Det var derfor unægtelig en overraskelse for mig, da jeg et par dage efter blev ringet op af min fætter Fr. Zeuthen, som dengang var nationaløkonomisk konsulent i ministeriet, og af ham fik at vide, at jeg overhovedet slet ingen

chancer havde, og at stillingen sikkert ville blive besat med en af ministeriets egne folk. Hvad den også blev.

Jeg har aldrig fået opklaret, om det var mig, der hele tiden havde været naiv, eller om der er passeret et eller andet, som fik ministeriet til at ændre standpunkt. Det kan også være ligegyldigt. Sygekassevæsenet har, efter hvad jeg har forstået, fået en udmærket leder i den embedsmand, der blev udnævnt, og jeg havde det godt i kommunen og var vel tilfreds med at blive der, indtil begivenheder, som jeg senere skal omtale, indtraf.

Det var i 1923, at dette foregik. Nu i 1930 frembød der sig igen en mulighed for mig til at gå over i anden stilling, denne gang i kommunens egen tjeneste.

I juni 1930 blev Schaarup udnævnt til departementschef i finansministeriet fra 1. august at regne, og dermed blev stillingen som direktør for stadens hovedbogholderi og revision ledig. Det havde i nogen tid trukket op til dette, og jeg havde derfor haft tid til at overveje, hvad jeg i så fald ville gøre. Jeg var kommen til det resultat, at jeg gerne ville ombytte løndirektoratet med hovedbogholderiet, og samme dag som også andre fik at høre om den forestående departementschefs-udnævnelse, gik jeg ind til borgmester Hedebo og meldte mig som eventuel ansøger til Schaarups hidtidige stilling.

Hovedgrunden til dette skridt var, at jeg var ved at blive træt af personalesagerne. Da borgmester Jensen i sin tid forlod finansborgmesterstillingen og blev overpræsident, sagde man, at det navnlig var, fordi han var bleven træt af den ustandselige strøm af lønsager og andre personalesager; han søgte ud til en stilling, hvori han vel stadig ville være midt i begivenhederne, men dog kunne vente sig lidt mere ro. Det var et tilsvarende ønske, der gjorde sig gældende hos mig, og det blev accentueret ved, at efter at først Aksel Andersen i 1926 havde forladt løndirektoratet for at overtage ledelsen af magistratens 2. afdelings sekretariat, gik Ejnar Nielsen nu i 1930 over til sporvejene for at bryde sig en bane der. Det er trættende gang på gang at miste medarbejdere, som man sætter særlig pris på.

Hovedbogholderidirektoratet bød på interessante opgaver, langt ud over det, som navnet angav. Det ville have været mere betegnende, om man allerede dengang havde kaldt det for det, som senere blev dets

navn, nemlig Økonomidirektoratet, eller måske endnu bedre: Finansdirektoratet. Arbejdet i dette direktorat var mig ikke ukendt; jeg havde jo i en årrække været fuldmægtig og ekspeditionssekretær der, inden personalevæsenet blev udskilt til et selvstændigt kontor, og jeg blev chef for dette. Også efter at dette var sket, vedblev jeg at have føling med, hvad der foregik i hovedbogholderiet, fordi Schaarup og jeg hver dag drak eftermiddagsthe sammen og som gode venner talte om alt forefaldende. Jeg vidste, at Schaarup havde lagt kommunens regnskabsvæsen godt til rette efter linier, som jeg kunne være enig i, og jeg tænkte at dette lå fast, således at det var en nogenlunde rolig tilværelse, jeg ville gå ind til. Det ville blive et arbejde, som i høj grad drejede sig om tal, og tal har alle dage virket tiltrækkende på mig.

Endnu et havde betydning for mig under disse overvejelser. Hvis jeg blev Schaarups efterfølger som direktør for stadens hovedbogholderi og revision, ville jeg også kunne påregne at få overdraget to bivirksomheder, som han havde haft, nemlig som administrator af kommunens brandforsikringsfond og som revisor i Københavns havnevæsen. Derved ville jeg blive i stand til uden tab, og endda med en mindre fordel, at kunne opgive mit hidtidige bierhverv som kritisk revisor for skole- og ungdomshjem. Det var min virksomhed som borgmester Jensens sekretær i bestyrelsen for Flakkebjerg og Landerupgaard, der havde ført til, at jeg i sin tid af det pågældende ministerium fik tilbudt stillingen som kritisk revisor, ved hvis overtagelse jeg opgav sekretærhvervet for Flakkebjerg og Landerupgaard. Oprindeligt lagde det nye hverv ikke stærkt beslag på mig. Men det gik her som i så mange andre forhold således, at tingene efterhånden blev mere indviklede, og jeg var nu lidt besværet af hvervet og ville gerne afgive det. Det ville altså kunne lade sig gøre, hvis jeg blev Schaarups efterfølger.

Borgmester Hedebol tog godt imod min henvendelse; det var åbenbart, at han gerne ville have, at jeg skulle søge stillingen. Men han ville ikke give slip på mig ved personalevæsenet; han ville have, at jeg indtil videre skulle forene stillingen som direktør for hovedbogholderiet med ledelsen af personalevæsenet. Vi skulle så se at finde en dygtig mand, der kunne blive kontorchef og som sådan aflaste mig. Om alt gik vel, kunne han efterhånden gøre min deltagelse i arbejdet med personalesagerne overflødig og – ligesom jeg i sin tid – få kontorchef-

stillingen ændret til en direktørstilling. At borgmester Hedebol gerne ville have mig til direktør for hovedbogholderiet, lagde han ikke skjul på, men det blev på den anden side klart, at jeg ikke kunne få ham rokket fra sit forlangende om, at jeg i alt fald foreløbig skulle beholde ledelsen af personalevæsenet. Derved blev det unægtelig noget tvivlsomt, om jeg ville opnå nogen arbejdslettelse ved at gå over til hovedbogholderiet. Jeg var derfor meget i tvivl og ventede længst mulig med at træffe bestemmelse. Men borgmester Hedebol insisterede, og til sidst accepterede jeg og indgav min ansøgning den dag, ansøgningsfristen udløb. Jeg blev så valgt til direktør for stadens hovedbogholderi og revision fra 1/10 1930. I magistratens indstillingsskrivelse til borgerrepræsentationen udtaltes det, at jeg havde erklæret mig villig til indtil videre i forbindelse med mine nye forretninger at varetage ledelsen af løndirektoratet. I tilslutning hertil blev stillingen som direktør for lønningsvæsenet nedlagt og i stedet blev der oprettet en kontorchefstilling. Men direktoratet som sådant vedblev at bestå; det blev ikke på ny reduceret til et kontor under hovedbogholderidirektoratet.

Min første opgave var at få den nyoprettede kontorchefstilling besat med en, der i hovedsagen kunne overtage mit hidtidige arbejde som direktør og selv senere blive direktør. Efter de udvandringer, der havde fundet sted fra løndirektoratet, mente jeg ikke at have manden inden for dettes egen stab. Men jeg ville nødig slå stillingen op uden at være sikker på, at der blandt ansøgerne ville være i alt fald en, som jeg mente ville kunne gøre fyldest. For at vinde klarhed tog jeg kommunens tjenestemandsfortegnelse frem og gik de pågældende klasser igennem navn for navn. Under denne gennemgang standsede jeg ved et navn, hvis indehaver – fuldmægtig i kommunens statistiske kontor, cand. polit. Knud Dalgaard – jeg ganske vist ikke kendte personlig, men som jeg havde hørt godt omtalt. Uden at han vidste noget om det, søgte jeg yderligere oplysninger om ham, – blandt andet hos hans tidligere kontorchef, Dahlgaard, der nu var indenrigsminister, men som over for en forhenværende kollega i kommunens tjeneste var så uforandret og ligetil, som sad han endnu i sit gamle embede, – og alt hvad jeg hørte, bekræftede mig i troen på, at Dalgaard måtte være manden. Så fik jeg underhånden henledt hans opmærksomhed på denne

nye stilling, som måske ellers havde ligget uden for hans interesse-sfære, og da stillingen derefter blev slået op, søgte han den og fik den. Dermed fik jeg den bedste medarbejder og afløser, jeg kunne ønske mig. Som et udtryk for den særlige stilling, Dalgaard indtog, blev det straks fra første færd ordnet således, at han – i modsætning til kontorcheferne i hovedbogholderidirektoratet – for sine sagers vedkommende skulle deltage i de ugentlige referater hos borgmesteren og rådmanden.

I forbavsende kort tid kom Dalgaard ind i sagerne og forholdene, og efter et par års forløb, måske knap nok det, havde han faktisk remplaceret mig som den, der førte alle forhandlinger og havde alle tråde i sin hånd, medens min opgave nærmest blev den at være den erfarne rådgiver. For så vidt var forholdet mellem Dalgaard og mig ved at blive det samme, som det havde været mellem mig og Schaarup, mens jeg var kontorchef. Men der var alligevel en forskel; mit direktøransvar for personalesagerne havde mere realitet i sig end Schaarups i sin tid. Dette viste sig, når Dalgaard havde ferie eller var syg; så ventede borgmester Hedebol af mig – i modsætning til hvad der havde været tilfældet med Schaarup – at jeg faktisk tog kontorchefens arbejde; og for at være i stand til det måtte jeg fuldstændig holde mine kundskaber i det omfattende stof à jour.

Dette ville jeg gerne snart befries for. Men da Dalgaard var kommet så godt ind i tingene, at det kunne være rimeligt at tage spørgsmålet op, viste det sig, at der ikke var nogen mulighed for at få den nedlagte stilling som direktør for lønnings- og pensionsvæsenet genoprettet. Det var gået så uheldigt, at man i den socialdemokratiske gruppe i kommunalbestyrelsen havde fæstnet sig meget stærkt og med megen tilfredsstillelse ved den besparelse, der fremkom ved direktørstillingens nedlæggelse og erstatning med en kontorchefstilling (uden ydelse af noget ekstravederlag til mig for overtagelse af dobbeltdirektoratet). Ganske særlig gjaldt dette borgmester Anthon Andersen, som var en af de partifæller, der stod borgmester Hedebol nærmest, og uden hvis tilslutning han ikke ret vel kunne få noget gennemført i gruppen. Til borgmester Hedebols beklagelse kom Anthon Andersen gang på gang tilbage til den fordel, som kommunen havde haft ved denne ordning, og som han mente kommunen burde holde fast ved. Når sagen kom på tale mellem borgmester Hedebol og mig, fik jeg derfor det svar, at en

adskillelse mellem direktoraterne ikke var gennemførlig i øjeblikket, vi måtte se tiden an. Jeg måtte så trøste mig med, at det store slid blev taget af Dalgaard, og at samarbejdet mellem ham og mig var fortrinligt, både i saglig og personlig henseende.

Det nye direktorat, som jeg overtog, bestod af tre afdelinger: hovedbogholderiet (omfattende budgettet, regnskabet samt administration af forskellige fond m. m.), kommunens lån og den administrative revision. De første to afdelinger var organiserede som kontorer, hvert med sin kontorchef i spidsen. Den administrative revision lå derimod meget uklart i organisatorisk henseende. Mens Jessen var direktør og Schaarup kontorchef, var Schaarup leder af revisionen, men det kunne næppe siges om den nuværende kontorchef for hovedbogholderiet, og det ville være principielt betænkeligt, fordi revisionen også skulle revidere hovedbogholderiet. Noget af det første jeg gjorde, var derfor at få slået fast, at den administrative revision var en selvstændig afdeling under direktoratet, og at den havde samme revisionspligt over for direktoratets to andre afdelinger som over for kommunens øvrige administration.

Men så var der spørgsmålet om revisionens ledelse. Som forholdene var ved direktørskiftet, måtte de 5 administrative revisorer, der alle havde direkte referat til direktøren, siges at være selvstændige uden anden ledelse end den, som direktørens øvrige forretninger kunne levne ham tid til. Det var indlysende, at dette var en utilfredsstillende ordning, og Schaarup havde da også været inde på tanken om at få en særlig chef for revisionen. Men der var personlige vanskeligheder. De 5 revisorer var normerede som fuldmægtige, hvilket var en meget lav normering, både i sig selv og i sammenligning med normeringen af borgerrepræsentationens revisorer, der benævnedes de kommunale revisorer. Det var derfor et almindeligt og forståeligt ønske, at de alle 5 skulle rykkes op i en højere lønklasse; men dette ønske kunne ikke ventes opfyldt, hvis der oprettedes en særlig ledelse. Hvis man alligevel ville oprette en sådan ledelse, var der den vanskelighed, at når en skulle være chef, måtte denne stilling besættes med den yngste af revisorerne som den bedst kvalificerede, og dette ville være meget hårdt, navnlig for den ældste af dem. Schaarup tumlede derfor også med den tanke at undlade at oprette en chefpøst, men i stedet for få to over-

revisorstillinger. Men færdig med sine overvejelser var han ikke bleven, og det hele lå meget ømfindtligt, da jeg tiltrådte. Jeg måtte naturligvis tage mig den fornødne tid til at komme ind i forholdene. Men da jeg var kommen det, var jeg ikke længere i tvivl om, hvad jeg skulle gøre; jeg måtte erkende, at det var nødvendigt, at revisionen fik en kontorchef, der kunne forestå og lede revisorerens arbejde. Den tid, direktørstillingens øvrige arbejde levnede mig til at beskæftige mig med revisionen, var alt for lille til, at jeg kunne holde ledelsen effektivt i min hånd, og det var på den anden side for risikabelt at overlade det hele til de enkelte revisorer. Jeg gik så til borgmester Hedebo og fik hans tilslutning til, at vi på næste normeringsforslag optog en ny stilling som kontorchef for den administrative revision; forslaget blev gennemført på budgettet for 1933/34, og stillingen blev fra 1/4 1933 besat med den yngste revisor, Rudolf Nielsen.

Da England gik fra guld

Kommunens store kapitalforbrug havde ængstet Schaarup i hans sidste direktørtid, og han havde talt med mig om det. Noget af det første, jeg efter min tiltræden gav mig i kast med, var at undersøge dette forhold nærmere.

Kommunens almindelige årlige udgifter, herunder vedligeholdelsesudgifter, afholdes af de løbende driftsindtægter. Det er det, som driftsbudgettet – budgettet som vi ofte simpelt hen kaldte det – handler om. Men pengene til udvidelser, nyerehvervelser og nyanlæg må skaffes på anden måde, hvilket i praksis for størstedelen betyder gennem lån. Hidtil havde det årlige kapitalforbrug gennemsnitlig kunnet anlås til ca. 25 millioner kroner. Men nu var antallet og størrelsen af bevillinger på kapitalbudgettet steget; i 1929/30 var der forbrugt 38 millioner kroner, og ved årets udgang resterede der bevillinger på 41 millioner kroner, som endnu ikke var kommen til anvendelse. I det nye år fortsatte og forstærkedes bevægelsen; nye bevillingsforslag fulgte slag i slag på praktisk talt alle områder: skoler, hospitaler, kommunale beboelseshuse, gasværker, elektricitetsværker, sporveje, torveanlæg; alt skulle gøres, det skulle være stort, og det skulle være straks. I halvåret 1/4–30/9 1930 bevilgedes 27 millioner kroner; den 9/10 1930 fulgte 20 millioner kroner til H. C. Ørstedsværket efter; i udvalg be-

handlede et forslag til en ny slagtehal, den såkaldte Kødby, som skulle koste noget lignende, og meget andet var på vej til bevilling.

For finansledelsen måtte dette give anledning til bekymring på dobbelt måde. Man måtte være betænkelig ved de store udgifter til renter og afdrag, som påbyrdedes fremtiden, og man måtte spørge, om det virkelig ville være muligt for kommunen at låne alle de mange penge, som bevilgedes. Da det sidste spørgsmål angik nutiden, måtte det siges at være det mest presserende. Dertil knyttede sig yderligere den ubehagelige omstændighed, at man ikke kunne sige med bestemthed, hvor meget der skulle bruges til enhver tid. Til alle arbejder blev bevillingen givet straks med sit fulde beløb, uanset om arbejdet skulle strække sig gennem flere år; tempoet bestemte den pågældende institution eller magistratsafdeling selv. Finansborgmesterens mulighed for at bremse farten lå alene i, at han i den samlede magistrat kunne modsætte sig bevillingsforslagene; men det var ikke let.

Jeg talte med borgmester Hedebol om det. I alt væsentligt var han selvfølgelig fuldt på det rene med, hvorledes sagen lå. Men hans position var ikke stærk. Da jeg i sin tid sagde til borgmester Jensen, at jeg anså Peder Hedebol for mere rodfast i partiet end P. J. Pedersen, havde jeg nok ret i øjeblikket, ellers var Hedebol vel ikke bleven valgt til finansborgmester. Men i min konklusion: at Hedebol som borgmester ville få forholdsvis let ved at få sagerne gennemført efter sin vilje i partiet, havde jeg afgjort taget fejl. Således som forholdene udviklede sig, var O. Andersen mere og mere blevet hans modstander, og når O. Andersen og P. J. Pedersen stod sammen, var de stærkere end Hedebol. Dette gjaldt fremfor alt, når spørgsmålet var om bevillinger, der kunne lette arbejdsløsheden. Heller ikke fra de konservative fik borgmester Hedebol nogen støtte for sine bestræbelser for at holde igen; bortset fra de sager, hvor de konservative havde modgående partiinteresser (boligbyggeri m. m.), stemte de altid for bevillingerne; det var jo også i de erhvervsdrivendes interesse.

Borgmester Hedebols stilling var således vanskelig. Men han var glad ved, at jeg bragte spørgsmålet på bane, og han bad mig skrive om det. Det gjorde jeg i to betænkninger af 21. januar og 4. marts 1931, hvori jeg gav en talmæssig fremstilling af sagen og henledte opmærksomheden på, at det kunne blive vanskeligt at skaffe de fornødne midler gennem lån. Borgmesteren modtog disse betænkninger med stor

interesse og takkede mig for dem. Men den første blev dog ikke forelagt den samlede magistrat; borgmesteren har vel følt, at den i det øjeblik kun ville berede ham besvær. Den anden betænkning blev derimod forelagt den samlede magistrat og fik der påtegningen: forhandles. Men noget hensyn til den blev der ikke taget. Nye bevillinger vedtoges fortsat; den 5. marts 1931 var der blevet bevilget 16 millioner kroner til Kødbyen, og ved udløbet af regnskabsåret 1930/31 var der i dette givet nye bevillinger til et samlet beløb af 92 millioner kroner. Og det nye regnskabsår begyndte, som det gamle sluttede; der blev fremdeles givet den ene store bevilling efter den anden.

Med hensyn til de ved bevillingerne nødvendiggjorte lånoptagelser gik det til at begynde med rigtig godt. I Schaarups allersidste tid var der blevet optaget et indenlandsk lån på 25 millioner kroner af en ny type; kun de 6 millioner kroner blev overtagne af det pågældende konsortium; resten måtte kommunen selv afhænde efterhånden, ligesom låntagerne i kreditforeningerne selv måtte sælge de obligationer, hvori deres lån ydes dem. Det gik fortræffeligt med salget af disse obligationer; ved udgangen af 1930 var de næsten alle afhændede. Umiddelbart efter min tiltræden den 1/10 1930 optog vi – efter udskreven konkurrence, i hvilken et af Landmandsbanken dannet konsortium blev sejrende – et udenlandsk lån på 30 millioner kroner på vilkår, der blev anset for meget gunstige. Samtidig blev der truffet bestemmelse om optagelse på et passende tidspunkt af et indenlandsk lån på 30 millioner kroner af samme type som det, vi nylig havde haft så meget held med; dette nye lån blev startet i maj 1931. Det var så tanken at fortsætte med et udenlandsk lån af lignende størrelse i løbet af sommeren eller eftersommeren.

Men nu vendte bladet sig. Der var bankkrak i Tyskland i sommeren 1931, og forholdene på pengemarkedet blev vanskeligere og vanskeligere. Med afsætningen af det nye indenlandske lån gik det trægt, og i penge kredse var det den almindelige mening, at man i alt fald i den nærmeste fremtid ikke ville kunne optage lån i udlandet. For at komme igennem den øjeblikkelige situation optog kommunen en kassekredit for $\frac{1}{2}$ år på 10 millioner kroner i Privatbanken; beslutning herom blev taget den 17. september. Et par dage senere skete det afgø-

rende: England gik fra guldet den 21/9 1931, og dermed indledtes en international valuta- og likviditetskrise af et mægtigt omfang.

For Københavns kommune kom denne krise på et så ubelejligt tidspunkt som muligt, fordi man netop stod for at skulle optage meget store lån til den overvældende bevillingsmasse. Som pengeforholdene nu kom til at ligge, var det egentlig indlysende straks i slutningen af september, 1) at det indtil videre ville være umuligt for kommunen at få lån i udlandet, 2) at salget af de nys udstedte obligationer af lånet af 1931 ville gå helt i stå, 3) at den eneste mulighed for kommunen var den at få et nyt indenlandsk lån, som alle de store private banker støttede, og som både Nationalbanken og regeringen gav sin velsignelse, samt 4) at der for opnåelsen af et sådant lån ville blive stillet betingelser om, at kapitalforbruget indskrænkedes meget kraftigt.

Borgmester Hedebol havde hele tiden villet holde igen, men havde ikke fået tilstrækkelig støtte. Han kunne med rette gøre gældende, at det, der nu skete, var en bekræftelse på, hvad han bestandig havde sagt, nemlig at det ville ende med at gå galt. Midt i al bedrøveligheden var der altså et moment af personlig sejr for ham; svarende hertil var det noget af et personligt nederlag for hans modparter. De pågældende ville imidlertid ikke have været mennesker, hvis de ikke havde forsøgt længst mulig at bestride, at det virkelig forholdt sig sådan. Først og fremmest hævdede de, at vi godt kunne få lån i udlandet, når vi blot fulgte andre veje end de traditionelle, og de påstod endvidere, at vi også godt kunne sælge obligationer af lånet af 1931, når vi blot udbød dem til en lavere kurs. Vore sagkyndige rådgivere, nemlig Privatbanken, der var kommunens bankforbindelse, og vekselerer Carl Otto Henriques, der var kommunens vekselerer, sagde imidlertid afgjort nej, og det mente borgmester Hedebol og jeg, at vi måtte holde os til. Rundt omkring lukkede landene af for deres beholdninger; i overgangstiden indtil nettet var helt strammet, kunne der måske hist og her være en åben maske at smutte igennem, og der blev fra forskellig side rettet henvendelser til os om lånemuligheder. Men det skulle altid foregå i dulghed, og vi skulle give de pågældende bemyndigelse til at forhandle på Københavns kommunes vegne, hvad vi ikke kunne gøre af flere grunde. Desuden var udsigten til, at outsiders skulle kunne vise udvej til at overvinde den modstand, som fra udenlandske

myndigheders side blev gjort mod at låne ud af landet, og som vore regulære forbindelser ikke kunne bryde, minimal. Det eneste efter vort skøn reelle tilbud, der blev givet os i disse første måneder, brød sammen, da vi – inden vi kunne gøre indstilling til kommunalbestyrelsen – udbad os sikkerhed for, at det pågældende lands centralbanks tilladelse ville blive givet; det havde nemlig været meningen at prøve på at gå uden om centralbanken. – Lige så umuligt var det at få solgt obligationer af lånet af 1931; det private indenlandske marked var blevet mættet året forinden, og bankerne havde ingen disponible midler, der skulle anbringes. Vi prøvede at sætte kursen noget ned, men det fremkaldte ikke forøget efterspørgsel; de få, der kunne tænkes at ville købe, ventede yderligere nedsættelse. Om vi mulig kunne have fremkaldt køb ved at sætte kursen ned til det helt urimelige, må naturligvis stå hen; højst sandsynligt ville det ikke have hjulpet; et katastrofetilbud ville kun have ødelagt enhver tillid til Københavns kommune.

At borgmester Hedebols modstandere inden for hans eget parti længst muligt vægrede sig ved at acceptere dette, var vel som foran nævnt menneskelig forståeligt. Derimod forbavsede det mig i høj grad, at også konservative medlemmer af det siddende låneudvalg, hvori forhandlingerne foregik, kunne tro, at der her var muligheder, som vi ikke udnyttede. Navnlig undrede det mig, at en mand som dr. polit. Pio vedholdende kunne gå i brechen for, at vi skulle og kunne sælge af lånet af 1931. Jeg syntes, at sund sans måtte sige en, at Privatbanken og Henriques havde ret, når de sagde, at vi ikke kunne.

Nogen rolle spillede det måske, at Privatbanken netop i disse år havde modvind i kommunen. Landmandsbanken var efter sin rekonstruktion i 1920'erne kommet i nært forhold til staten, og den havde gode forbindelser blandt socialdemokratiske og radikale politikere og vistnok også blandt konservative; jeg havde i hvert fald det indtryk, at borgmester Kaper blev informeret derfra. På et eller andet tidspunkt må tanken om, at Landmandsbanken kunne remplacere Privatbanken som kommunens bankforbindelse, være opstået, og Schaarup fortalte mig, at der blev øvet et vist pres på borgmester Hedebol fra Landmandsbankens politiske forbindelser, hvilket irriterede Schaarup meget. Men borgmester Hedebol var ganske enig med ham i, at der

ikke var grund til at skifte bank. Forholdet mellem kommunen og Privatbanken var gammelt; kommunen havde altid fået god betjening af den, og kommunen havde støttet Privatbanken i den krise, som også den var ude i i 1920'erne, således at banken stod i en vis taknemmelighedsgæld til kommunen. Til Schaarups glæde lod borgmester Hedebol sig derfor ikke overtale til at forlade Privatbanken. Men nu, da forholdene havde udviklet sig således, at kommunen havde brug for at trække på denne taknemmelighedsgæld, var Privatbanken ikke i stand til at hjælpe os med meget andet end venlige ord og gode råd. Kontanter havde den ikke disponible, den blev selv klemmt af Nationalbanken, så den end ikke kunne forlænge fristen for den kassekredit for $\frac{1}{2}$ år på 10 millioner kroner, der var blevet tilstået os i september 1931. At spørgsmålet om at skifte bank kunne dukke op på ny under disse omstændigheder, var vel ikke andet end hvad man måtte vente.

Imellem borgmester Hedebol og statsminister Stauning bestod der et ret nært forhold, og det var derfor naturligt, at borgmesteren, når lejlighed gaves, talte med statsministeren om, hvad der trykkede ham. En dag fortalte borgmesteren mig, at ministeren under en sådan samtale havde peget på Landmandsbanken som en mulig hjælp for os, og for at give Hedebol lejlighed til at prøve sig frem ad den vej, indbød Stauning ham til en privat middag, hvor han kom til at sidde mellem Landmandsbankens førstedirektør Oluf Nielsen og medlem af dens bankråd, direktør Vilhelm Nielsen, der også var medlem af bestyrelsen for »Politiken«. Dette blads forhold til borgmester Hedebol var i almindelighed lidet venligt, men borgmesterens samvær med de to herrer forløb nu meget behageligt, dog uden at han fik noget tilbud om hjælp, og på den anden side også uden at han blev opfordret til at skifte bank. Derimod fik han til sin store forbavselse at høre, at kommunens gode forhold til Landmandsbanken vanskeliggjordes ved min uhøflighed mod banken; da jeg var bleven valgt til direktør for hovedbogholderiet, havde direktør Ingholt aflagt mig et besøg, men jeg havde ikke gjort genbesøg! Jeg blev ikke mindre forbavset end borgmester Hedebol over at høre om denne min forseelse. Ved min tiltræden havde jeg aflagt besøg i Nationalbanken og i kommunens egen bank, Privatbanken, og videre forpligtelse mente jeg ikke at have. At en af Landmandsbankens direktører på et tidspunkt, hvor banken gerne ville entrere med os og også virkelig vandt i konkurrencen om

vort lån af 1/11 1930, gjorde mig et besøg i den forbindelse, kunne efter mit skøn ikke ændre noget heri. Men selvfølgelig, hvis mangelen på en genvisit virkelig beredte kommunen vanskelighed, kunne det da nemt blive repareret. Jeg fandt et påskud og gik en af de følgende dage ned i Landmandsbanken og blev vist ind til de to herrer, der udgjorde bankens direktion. De tog venligt imod mig, og alt forløb godt; ja lige da jeg gik, antydede direktør Oluf Nielsen, at den undskyldning, som de ventede, havde de egentlig ikke fået af mig; men det kunne nu være det samme; nu havde jeg været der, vi var on speaking terms, og alt var godt. Det kunne jeg jo kun være tilfreds med, og jeg var også tilfreds med intet at høre om, at Landmandsbanken ønskede at træde i Privatbankens sted som kommunens bank. Til gengæld hørte jeg lige så lidt som borgmester Hedebol nogen antydning af, at Landmandsbanken kunne hjælpe os. Sandsynligvis havde både det ene og det andet sin grund i, at forholdene ved den indtrufne krise var blevne så forandrede, at Landmandsbanken lige så lidt som Privatbanken magtede ret meget alene; der måtte en fællesaktion til fra alle storbankerne.

Men jeg anser det for utvivlsomt, at tanken om Landmandsbanken har været medvirkende til, at låneudvalget i sin helhed tog så overlegent på den information, som Privatbanken gav borgmester Hedebol og mig.

Tiden skred. Borgmester Hedebols standpunkt var lige fra begyndelsen, at når forholdene er vanskelige, må kommunen indskrænke sig. Hans modparts standpunkt var det stik modsatte, nemlig at i vanskelige tider skal kommunen udfolde sig ganske særlig for at modvirke arbejdsløshed og erhvervsløshed. Det lyder rigtig og smukt, men det forudsætter, at kommunen har de fornødne penge. Og vi havde kun til en kort tid, og beholdningen sank. Borgmesterens modstandere holdt imidlertid fast ved troen på, at kommunen foreløbig havde penge nok. Til at begynde med var disse de stærkeste; parolen lød: bliv ved at arbejde som sædvanlig, og skræm ikke med at tale om vanskelighederne ved at skaffe kapital. Men da vi var nået til 1. december 1931, var stillingen den, at vi havde 9 millioner kroner i kassen; det foregående år havde kapitalforbruget i december været 7 millioner kroner, og nu var tempoet i forbruget steget; vi løb altså stor fare for ikke

at kunne klare lønudbetalingerne pr. 31. december. Det blev derfor nødvendigt at søge Privatbankens tilladelse til eventuelt at overtrække vor konto med 2 à 3 millioner kroner, hvad vi også fik på vilkår, at de blev tilbagebetalt i midten af januar, hvilket ordinære skatteindbetalinger m. m. formentlig ville muliggøre.

Det kom vi til låneudvalget med. Selve tilladelsen til overtræk mødte naturligvis ingen modstand. Derimod var der i udvalget betydelig utilfredshed med, at borgmester Hedebøl efter min tilskyndelse ville behandle denne tilladelse til overtræk som et lån og derfor søge borgerrepræsentationens samtykke, som loven krævede det. Derved ville det jo blive kendt i hele borgerrepræsentationen, at kommunen skrabe bunden. For dem, hvis parole var: ikke at skræmme, var dette i høj grad imod deres ønske. For borgmester Hedebøl – og også for mig – var det tværtimod i høj grad ønskeligt, at videre kredse fik besked om, hvordan situationen virkelig var. Men det var rigtignok også rent juridisk min mening, at vi var forpligtet til at betragte overtræk som lån og derfor indhente borgerrepræsentationens samtykke, og den omstændighed, at finansministre ikke har søgt lovhjemmel til at overtrække statens konto i Nationalbanken, har ikke ændret min mening herom. Skønt borgmesterens modstandere inden for hans eget parti fik støtte fra den konservative dr. Pio i, at henvendelse til borgerrepræsentationen var overflødig, holdt han – i overensstemmelse med mit råd – fast ved, at udvalgets tilslutning ikke var tilstrækkelig, og skrev derfor til borgerrepræsentationen om tilladelse. Den fik han, selvfølgelig. Men det lykkedes borgmesterens modstandere at få sagen til at glide i stor stilhed. Efter kutyme behandlede en sådan sag i lukket møde i borgerrepræsentationen, men der plejer altid at sive noget ud. Denne gang kom der imidlertid intet ud om, at kommunen nu var på bunden, og i det trykte referat af borgerepræsentationens forhandlinger i det pågældende møde blev sagen ikke medtaget; den blev først optaget i tillægget, da regnskabsåret var omme.

Men nu vidste alligevel hele kommunalbestyrelsen besked, og da det ved nytårstid viste sig, at det faktisk blev nødvendigt at benytte tilladelsen til at overtrække vor konto, var sindene blevne modnede – for at bruge borgmester Hedebøls udtryk – til, at man kunne gå i gang med reelle forhandlinger om det, som var fornødent. Der skulle for-

handles med ministre og med Nationalbankens direktion, og da det på grund af den indbyrdes mistillid ikke ønskedes, at borgmester Hedebol skulle være alene om det, blev det ofte 5 borgmestre på rad, der drog ud. I Nationalbanken var der heller ingen enkelt mand, der kunne og måtte føre forhandlingen alene; den skulle alle 5 Nationalbankdirektører være fælles om. Desuden ville indenrigsministeren følge med i, hvad der foregik, og sendte derfor en kontorchef som observatør. Når så yderligere borgmester Hedebol tog mig og kontorchefen for kommunens lånekontor med, blev det til en anelig forsamling, der på grund af de særlige lokaleforhold i Nationalbanken vandrede i procession, hver gang i samme orden, for at nå frem til det sted, hvor sådanne forhandlinger skulle foregå. Trods sagens alvor kunne det til tider virke bundkomisk. Igennem forhandlingerne blev det imidlertid klart, at for at kommunen kunne få lån, var det nødvendigt, at lånebehovet begrænsedes ved nedskæring i mængden af bevilgede arbejder og ved, at kommunen selv gennem tilvejebringelsen af overskud på driftsbudgettet ydede et bidrag til kapitalfrebringelsen. Der udtaltes tillige ønske om, at der herom skulle være enighed i den lånsøgende kommune, hvilket betød, at der ikke blot skulle være enighed inden for det socialdemokratiske flertal, men at også det konservative og det radikale mindretal skulle give sin tilslutning.

De forhandlinger mellem partierne, som herved nødvendiggjordes, førtes uden embedsmæssig deltagelse, så jeg har ikke været med til dem. Forhandlingerne endte, efter drøftelser både ved dag og ved nat, med et forlig af 14/1 1932, der den 21. samme måned bekræftedes officielt ved et møde i borgerrepræsentationen. Man enedes om en nedskåret plan for arbejdet i henhold til kapitalbevillinger i tiden indtil 31/3 1933, og om at der fremtidig hvert år skulle fastsættes en bestemt arbejdsplan med angivelse af, hvorledes midlerne til dens udførelse skulle fremskaffes. Tillige enedes man om forskellige forhøjelser af skatter og takster samt om, at der også skulle søges skaffet penge ved at sælge af kommunens beboelsesejendomme.

De stillede betingelser var således opfyldt, og kommunen fik nu tilladelse af ministeriet og tilsagn om støtte fra bankerne til at optage et lån, hvis størrelse blev sat til 30 millioner kroner. Det blev udbudt i begyndelsen af februar 1932, og det blev en enorm succes. Lånet blev meget stærkt overtegnet, tegningen nåede helt op på 52 millioner kro-

ner. En væsentlig grund til dette gode resultat var, at vi fik lov til at udbyde lånet på meget gunstige betingelser for långiverne. Men det var ikke den eneste grund. Lånet fik navnet Borgerlånet, og for at det kunne svare hertil, blev udbuddet formet således, at også folk, der kun havde små beløb til rådighed, kunne tage del i tegningen. Der blev udfærdiget obligationer af størrelse helt ned til 50 kr., og der blev oprettet tegningssteder også uden for bankerne, således på selve rådhuset. Det var tydeligt at mærke på dem, der mødte frem, at der var stemning. Jeg fik det bestemte indtryk, at der var mange, som syntes, at de herrer, som var ledere i finansverdenen, havde været for strenge imod kommunen; men nu skulle københavnere nok selv hjælpe deres egen kommune. Denne stemning var formodentlig medvirkende til, at indenrigsministeriet gav det fornødne samtykke til, at lånesummen forhøjedes ud over de 30 millioner kroner. Fuldstændig at udnytte tegningen på 52 millioner kroner fik vi ikke lov til, men ministeriet gik helt op til 50 millioner kroner.

Dermed var kommunens øjeblikkelige nød til ende. Ved forliget af 14. januar var kapitalforbruget for den nærmeste tid begrænset, og ved Borgerlånet havde vi fået penge både til dette forbrug og til at afvikle kassekrediten i Privatbanken. Dermed havde vi også fået tid og ro til at grundlægge en fast fremtidig ordning med årlige arbejdsplaner, hvorved det tillige blev muligt ved regnskabsårets begyndelse at afkræve institutionerne kalkule over pengeforbrugets fordeling på de enkelte måneder.

Tilbage stod kun fordelingen af ansvaret for, at kommunen var kommen i nød, og af æren for, at kommunen kom ud af nøden.

Denne fordeling søgte man at få fastlagt i borgerrepræsentationens møde den 29/3 1932, efter at man allerede i mødet den 21/1 havde gjort tilløb dertil. Det var ikke opbyggeligt at høre på. For mine neutrale øjne at se var der ikke store forskelle i partiernes andel i ansvaret. Bevillingerne på kapitalbudgettet havde de med få og partibestemte undtagelser været enige om, og hvad driftsbudgettet angik var de konservative krav om skattenedsættelse lige så betænkelige for kommunens økonomi som kravene fra modsat side om udgiftsforøgelser. Forsøgene på at vaske sig selv hvid og gøre modparten sort forekom mig derfor at mislykkes for alle parter, og noget lignende gjaldt med hen-

syn til ærens fordeling. Som situationen havde foreligget, og særlig fordi der som betingelse for, at kommunen kunne få lån, var forlangt enighed inden for kommunen, havde borgmester Kaper som leder af de konservative fået en fremtrædende stilling. At han brugte denne ikke blot med dygtighed, men også ud fra et oprigtigt ønske om at varetage kommunens tarv, tvivler jeg ikke om. Men lige så utvivlsomt forekommer det mig at være, at situationen, som borgmester Hedebol sagde i mødet den 29. marts, også blev udnyttet kraftigt til fordel for konservative interesser. Det fremgik af selve bestemmelserne i overenskomsten af 14. januar, og det mærkedes også på anden måde.

Jeg blev ikke glad ved en dag at få besøg af en forsikringsdirektør, der ville have, at kommunen skulle ophøre at være selvforsikret med hensyn til brandrisiko og i stedet for tegne forsikring i det pågældende selskab, som til gengæld ville afkøbe os den af kommunen opsamlede fonds værdipapirer og derved skaffe os kontante midler. Det lød jo meget smukt. Men bagsiden af forslaget var den, at kommunens selvforsikring var en meget fin forretning for kommunen, fordi brandrisikoen af flere grunde er relativ lav, og selskaberne ikke ville give os tilstrækkeligt afslag i den anledning; denne præmiebesparelse skulle vi altså give afkald på. Det ærgrede mig så meget mere, som det var mig selv, der i sin tid havde rejst spørgsmålet om at gå over til selvforsikring. Det ærgrede mig også, at forsikringsdirektøren ved besøget var ledsaget af en i selskabet ansat slægtning af borgmester Kaper, hvis nærværelse var ganske uden saglig betydning. Lidt svækket i forsvaret var jeg ved den omstændighed, at jeg havde et honorar for ledelsen af brandforsikringsfonden, så det kunne se ud, som om mit standpunkt var dikteret af egeninteresse. Det fik nu ingen betydning; der kom ikke noget ud af sagen, og for så vidt kunne jeg have sparet mig min ærgrelse. Men henvendelsen mindskede naturligvis ikke min fornemmelse af, at her også var erhvervsinteresser, som gjorde sig gældende.

Den virksomhed, borgmester Kaper udfoldede på det finansielle område under denne krise, var så omfattende, at det tenderede i retning af, at han overtog en ledelse, som rettelig tilkom finansborgmesteren. Men en mindretalsborgmester kan ikke være finansborgmester; det kan kun en borgmester, der tilhører flertallet. Ellers kan der let gå noget i stykker, og det gjorde der også her. Det skete blandt an-

det i forbindelse med spørgsmålet om bevillingen til Kødbyen. Efter borgmester Kapers plan skulle den udskydes til senere udførelse, men borgmester P. J. Pedersen ville have den med straks, og han havde flertallet bag sig. Det gav anledning til et sammenstød mellem de to borgmestre. Jeg overværede det ikke selv, men efter hvad der forlød, var det ualmindeligt voldsomt, og jeg har ingen grund til at tvivle om forlydendets rigtighed. Det efterlod et varigt fjendskab mellem borgmester Kaper og borgmester P. J. Pedersen med alle de besværligheder for kommunens administration, som nødvendigvis måtte følge heraf. Det var meget beklageligt.

Under den første rigtig store sag, jeg havde været helt med til – sagen om kommunens nye vedtægt af 31/3 1920 med det hele kompleks af personalebestemmelser – havde jeg dannet mig en meget høj mening om kommunens styre, dens ledende personer både i magistrat og i borgerrepræsentation, og deres evne til samarbejde under bibeholdelse af deres partistandpunkter. Denne høje mening blev bestyrket under mit arbejde i den næsten lige så omfattende sag om spare- og regnskabskommissionen 1921–23. Det kan ikke nægtes, at borgmesterstriden i tiden efter borgmesterskiftet i 1924 og endnu mere forløbet af hele krisen efter den 21/9 1931 havde gjort skår i denne min høje vurdering.

Men den ændrede indstilling var gensidig; under krisen foregik der også en svingning i den måde, hvorpå i alt fald nogle af kommunalbestyrelsens medlemmer vurderede mig. Medens jeg indtil da igennem hele mit liv havde været forvænt med at få mit arbejde påskønnet snarest over fortjeneste, mødte der mig nu fra forskellig side en mærkbar kritik. Den første, som direkte udtalte den over for mig, var borgmester Kaper, der en dag meddelte mig, at han ville blive nødt til offentlig at angribe borgmester Hedebo for hans forhold under krisen, og at han ikke ville kunne undgå i den forbindelse også at måtte kritisere mig. Den således bebudede aktion kom imidlertid ikke rigtig til udførelse; i alt fald vendte borgmesteren sig ikke offentlig direkte mod mig. Det gjorde derimod det radikale medlem af låneudvalget, materialforvalter Lillie. I borgerrepræsentationens møde den 21/1 1932 tog han til orde for, at der ved finansborgmesterens side skulle ansættes »en mand, der har forstand på de finansielle forhold og på,

hvorledes forholdene i fremtiden kommer til at ligge«, og han begrundede dette med, at »borgmesteren er i øjeblikket slet kørende med hensyn til at have embedsmænd ved sin side, der ved, hvorledes de økonomiske og de banktekniske forhold og låneforholdene ligger«. I en ledende artikel et par dage senere søgte »Politiken« at udglatte noget: »Direktør Jespersen er en særdeles dygtig embedsmand, der navnlig ved sit forbløffende kendskab til lønningslovenes labyrint . . . har været kommunen særdeles nyttig. Et hurtigt hovede, en forstandig mand, men finansmand . . . han har aldrig selv givet sig ud for at være det, har ej heller en sådans uddannelse. Ingen fornærmer herr Jespersen ved at sige: hvis herr Hedebo skal være finansdiktator, må vi så ikke bede om en finanskyndig kommitteret ved hans side.«

Det forstås umiddelbart, at det først og fremmest var borgmester Hedebo, angrebet tog sigte på. At give ham en kommitteret betød i virkeligheden at sætte ham fra bestillingen som leder af kommunens finanspolitik, og således forstod han det også selv. Men begrundelsen måtte nødvendigvis ramme hans medhjælper, dvs. mig som den pågældende embedsmand og Privatbanken som vor sagkyndige bistand og rådgiver. Om den afvisende holdning over for Privatbanken inden for dele af kommunalbestyrelsen har jeg foran fortalt. At jeg, når man kasserede den information, jeg fik fra vor bank, ved egne iagttagelser og undersøgelser skulle kunne præstere det manglende, var der vel ingen, der med rette kunne vente sig; men der var utvivlsomt dem, der alligevel gjorde det og derfor følte sig skuffede. Der var også utilfredshed med, at jeg ikke med større sikkerhed kunne forudangive kapitalforbrugets størrelse i de kommende måneder. Man kunne eller ville ikke forstå, at når kommunalbestyrelsen bevilger penge i et hidtil ukendt omfang og ingen begrænsning sætter med hensyn til tempoet i forbruget, slår erfaringerne fra de foregående år ikke til, og nye oplysninger kan kun fremskaffes ved at spørge institutionerne, og disses svar kan være behæftet med betydelige mangler. Det konservative mindretal gav i budgetbetænkningen udtryk for sin misfornøjelse med dette sidste forhold ved at beklage »manglen på sikkerhed i angivelsen af hovedkassens forpligtelser«. For mine ører lød og lyder dette, som om der var mangler i vor bogføring eller i vor fortegnelse over givne bevillinger. Men sådanne mangler var der ikke; de konservative havde

altså foretaget et vildførende ordvalg, og det var vanskeligt for mig at tro, at dette skyldtes et rent tilfælde.

Jeg var meget ked af det, det skal jeg ikke nægte, og jeg var også ærgerlig over det. Ikke så meget på herr Lillie, som jeg kendte meget lidt til, men derimod på de konservative. I det foregående år havde en konservativ borgerrepræsentant fremsat ærefornærmende udtalelser imod belysningsdirektør Børresen. Han havde gjort det i en til dels camoufleret form; det hjalp ham imidlertid ikke; Børresen anlagde sag mod ham, og Østre Landsret idømte ham en bøde og mortificerede udtalelserne. Da hele gruppen med undtagelse af dr. Pio havde stillet sig bag ved angrebet, ramte dommen i virkeligheden også gruppen. Kritikken af mig kunne vel ikke sammenlignes hermed, og sagsanlæg eller anden protest fra min side var udelukket. Men jeg syntes alligevel, at der var noget, der mindede, og min tillid til de pågældende daledede.

Jeg havde imidlertid den tilfredsstillende og glæde, at min borgmesters tillid til mig var og blev ganske uberørt af kritikken. Under hele krisen havde samarbejdet og det personlige forhold mellem borgmester Hedebo og mig været det bedst mulige. Jeg gav ham al den bistand, jeg kunne, og han takkede mig derfor. Krisens resultat var i virkeligheden overordentlig tilfredsstillende for borgmester Hedebo; at begrænse kapitalforbruget havde bestandig været hans ønske, nu blev ikke alene det umiddelbart forestående kapitalforbrug nedskåret, men der blev også givet garantier for fremtiden gennem bestemmelsen om årlige arbejdsplaner. Og det fornødne lån havde vi fået; det var ganske vist dyrt, men til gengæld kun toårigt, så vi, om alt gik vel, snart kunne få det konverteret til billigere penge.

Ja, borgmester Hedebo havde grund til at være tilfreds. Han var det også, og han viste det blandt andet ved at indbyde dem, der på en eller anden måde havde støttet ham i denne vanskelige tid, til en privat middag i hans og hans frues hjem. Blandt de indbudte var også min kone og jeg. Alle de andre indbudte var politikere med deres fruer, hovedsagelig socialdemokratiske, men også den radikale indenrigsminister Dahlgård; af kommunens embedsmænd var kun indbudt skattedirektør Buhl, der imidlertid allerede dengang var politiker, og jeg. Havde jeg fra anden side mødt kritik, så kunne jeg trøste mig med, at jeg havde min borgmesters tillid og fik hans tak.

Nogle større sager fra tiden 1930-35

I de godt fem år, der hengik fra min overtagelse af embedet som direktør for stadens hovedbogholderi og revision og indtil begyndelsen af den store bedrageriaffære, som jeg i et følgende afsnit skal fortælle om, var der ved siden af det daglige arbejde særlig fire store sager eller grupper af sager, som lagde beslag på min tid og min interesse. Dem vil jeg her fortælle lidt nærmere om. Det drejer sig om en i 1929 nedsat regnskabskommission, om et forslag vedrørende assistentklassens rekruttering og uddannelse, om forholdet til Frederiksberg og endelig om programmet for arbejder på kapitalbevillinger og deres finansiering. Jeg vil tage dem i den her angivne rækkefølge.

Kapitalforbruget var ikke det eneste spørgsmål, der fremkaldte modsætning mellem borgmester Hedebol som vogter af kommunens finanser og andre, der ønskede at disponere flottere eller mindre forsigtigt, hvad man nu vil kalde det. Denne modsætning gjorde sig i lige så høj grad gældende ved behandlingen af det årlige driftsbudget. Som foran omtalt trådte modsætningen stærkt frem allerede i borgmester Hedebols andet funktionsår, og striden fik sin særlige karakter derved, at det var tydeligt, at borgmesteren havde modstandere også inden for sit eget parti. Alligevel endte sagen dengang med, at borgmester Hedebol ikke alene beholdt sin stilling, men også i et ikke helt ringe omfang fik sin vilje. Men det er ikke nemt for et socialdemokratisk flertal at skulle holde stærkt igen, og det var for så vidt ikke mærkeligt, at man mere og mere beskæftigede sig med tanken om at skaffe sig lidt friere rådighed på driftsbudgettet ved at overføre udgifter derfra til kapitalbudgettet og ved at formindske afskrivninger, pensionshenlæggelser, henlæggelser til udvidelsesfond og andet, hvorved driftsbudgettet belastedes til fordel for kapitalbudgettet. O. Andersens sympati for sådanne henlæggelser havde alle dage været tempereret, det havde jeg ofte mærket i samtaler med ham.

Det første, der blev taget sigte på, var afholdelsen af de såkaldte ekstraordinære vedligeholdelsesarbejder på driftsbudgettet. Kunne man ikke overføre dem til kapitalbudgettet? Budgetudvalget for 1928/29 henstillede til magistraten at tage spørgsmålet om ændringer i reglerne, hvorefter udgifter afholdes henholdsvis af driftsbudgettet og kapitalbudgettet op til drøftelse. Da magistraten ikke reagerede her-

overfor, gentog budgetudvalget for 1929/30 henstillingen og foreslog magistraten at nedsætte en kommission til undersøgelse af forholdet, og at denne kommission tillige skulle tage spørgsmålet om ændring i afskrivningsreglerne op. Det var borgmester Hedebol inderlig imod. Det stod ham fuldkommen klart, at meningen med det hele, når den skulle udtrykkes uden omsvøb, var, at vi skulle afholde flere udgifter ved lån, og lånene havde vi i forvejen mere end besvær nok med. Borgmesterens standpunkt var, at spørgsmålene havde fået deres udtømmende besvarelse og rigtige løsning i betænkningen af 1923 fra borgmester Jensens regnskabs- og sparekommission og de dengang med tilslutning fra alle sider – også fra de koservative og de radikale, og også fra O. Andersen – vedtagne bestemmelser.

Men der var ingen vej udenom; borgmesteren blev nødt til at nedsætte en kommission, og den blev nedsat den 29/5 1929. Det var hans tanke, at det skulle være en embedsmandskommission, alene med borgmester Hedebol og rådmanden for magistratens 2. afdeling Fr. Andersen som ledelse. Men da der skulle udpeges et medlem, som kunne repræsentere de tekniske institutioner i magistratens 4. afdeling, valgte borgmester P. J. Pedersen, der var stærkt interesseret i at få flyttet en del gadeudgifter over fra driftsbudgettet til kapitalbudgettet, ikke en af sine embedsmænd, men sig selv. Den modstand, som borgmester Hedebol håbede at få kommissionens bistand til at overvinde, fik således en meget kraftig repræsentant ind i selve kommissionen. Og det var ikke den eneste modgang, borgmester Hedebol mødte. Det viste sig, at Schaarup og borgmesteren ikke lå på linie i denne sag. Schaarup havde en række forslag nærmest af teknisk bogholderimæssig art, som han gerne ville have fremmet gennem kommissionen. Det passede dårligt med borgmesterens standpunkt, at alt var såre godt og ikke trængte til ændringer; det var desuden et område, hvor ikke alene Schaarup, men også borgmester P. J. Pedersen bevægede sig som fisk i vandet, men som for en del lå uden for borgmester Hedebols interessesfære. Hertil kom yderligere, at heller ikke borgmester Hedebol og udvalgets sekretær – borgmesterens sekretariatschef Aksel Andersen – lå på linie med hinanden her. Aksel Andersen ville have indført nye afskrivningsregler, hvorved afskrivningen, der hidtil var foregået med en fælles procent for hver enkelt institutions samlede aktivmasse, blev differentieret med forskellige procenter

for de forskellige arter af aktiver, såsom bygninger, maskiner osv. Men dette passede jo ikke med borgmesterens standpunkt.

Under disse omstændigheder gik arbejdet i kommissionen ikke godt. En dag, inden der var blevet spørgsmål om Schaarups overflytning til finansministeriet, kom borgmester Hedebol og bad mig hjælpe ham ved at tiltræde som medlem af kommissionen. Jeg havde jo været sekretær for borgmester Jensens kommission og var derfor kendt med stoffet. Det måtte jeg dog sige nej til. Schaarup var i denne sag den embedsmand, der var rette vedkommende, og han var min gode ven; allerede derfor var det udelukket, at jeg kunne hjælpe borgmesteren ved at blande mig i denne sag. Men nu i efteråret 1930 var Schaarup gået, og jeg var bleven rette vedkommende; nu kunne jeg ikke vægre mig, nu måtte jeg indtræde i kommissionen i Schaarups sted. Og jeg måtte være klar over, at det var en sag, der havde nogen hast; borgerrepræsentationen ventede snarlige resultater.

Jeg lå mere på linie med borgmester Hedebol i denne sag end de fleste andre i kommissionen. Jeg var ligesom borgmesteren af den mening, at det farlige i sagen var det finanspolitiske, der lå bagved, og jeg var enig i, at de konsoliderende regler, der var indført i 1923, skulle der ikke gerne slækkes på. Jeg havde desuden ikke rigtig sympati for Aksel Andersens forslag om differentiering af afskrivningsprocenterne; jeg var bange for det meget forøgede administrationsarbejde, som jeg mente det ville give. Men jeg var ikke enig med borgmester Hedebol i, at kommissionens eneste gerning skulle være at sige, at alt var godt, som det var, og at ændringer ikke tiltrængtes. Selv om det regnskabstekniske kun var af sekundær betydning, måtte det tages op til virkelig drøftelse; der kunne være og var virkelig også efter min mening ting, der kunne trænge til ændring; man kunne ikke skyde disse spørgsmål helt bort.

Først måtte jeg sætte mig ind i, hvad der forelå. Jeg havde, som borgmester Hedebol havde peget på, førstehåndskendskab til en del af stoffet fra min virksomhed som sekretær for den tidligere spare- og regnskabskommission. Men der var andet stof, som var mig ganske nyt, og der var gammelkendt stof, som havde fået nye sider frem. Hvis jeg skulle øve nogen virksom indflydelse i kommissionen, måtte jeg derfor foretage et indgående arbejde med sagen. Det tog jeg fat på, så snart behandlingen af budgettet for 1931/32 var overstået; i hele for-

året og forsommeren 1931 brugte jeg al den tid, jeg på nogen måde kunne afse, hertil. Jeg arbejdede med pen i hånd, og efterhånden fik det form som et første udkast til betænkning, hvori jeg begrundede mit standpunkt, som var en hovedsagelig fastholden ved det hidtidige.

Dette arbejde havde jeg ingen glæde af; det vakte kun utilfredshed fra alle sider. Borgmester Hedebo syntes, jeg var for imødekommende, borgmester P. J. Pedersen syntes det modsatte; Aksel Andersen og jeg var uenige om afskrivningsreglerne, og han syntes – vistnok med rette –, at jeg havde grebet ind på hans område som sekretær ved at skrive et betænkingsudkast. Det hele lå meget hårdt; vi kom ikke af stedet. Og vi var efterhånden nået frem i september 1931 og nærmede os den nye budgetbehandling, hvor borgmesteren måtte vente at stå til rette, hvis han ikke mødte op med et resultat af kommissionens arbejde.

Men så indtraf den 21/9 1931, hvor England gik fra guldet. De store og nye spørgsmål, som kommunen nu blev nødt til at samle interessen om, medførte, at regnskabskommissionen gled i baggrunden, og da interessen for den vågnede på ny efter en rum tids forløb, var der adskilligt, som i mellemtiden var kommet til at ligge anderledes. Først og fremmest havde den nye ordning med en arbejdsplan for kapitalbudgettet og det stramme lånemarked medført, at interessen for at overføre udgifter fra driftsbudget til kapitalbudget var svundet stærkt ind. Endvidere var afskrivningernes værdi for kapitalbudgettet som modpost til afdragene på kommunens gæld bleven mere almindelig anerkendt; desuden fremkom der netop på det tidspunkt efter de hidtidige regler en væsentlig formindskelse af belyningsvæsenets afskrivningsbeløb, fordi en række gamle anlæg nu var fuldt afskrevet; heller ikke dette spørgsmål lå derfor så skarpt mere. Med hensyn til afskrivningsprocenterne havde Aksel Andersen og jeg fundet sammen om en moderat differentiering, som først skulle anvendes på fremtidige anlæg, ikke på de bestående. Endelig var borgmester Hedebo's uvilje imod optagelse af drøftelse af regnskabstekniske spørgsmål faldet bort, efter at det var blevet klart, at der nu ikke længere lå finanspolitiske trusler bagved.

Det var ganske ejendommeligt at opleve forskellen fra før og nu, da møderne blev genoptaget efter den lange pause. Nu gled alting; det som i 1931 var udelukket, blev muligt i 1935. Kommissionen afsluttede

sit arbejde i fuld enighed om en betænkning og en række forslag, der på en god og naturlig måde supplerede og udbyggede spare- og regnskabskommissionen af 1921–23, uden at bryde med dens principper. Betænkningen blev afgivet den 5/11 1935 og forelagt borgerrepræsentationen sammen med budgetforslaget for 1936/37; dens forslag blev vedtaget af kommunalbestyrelsen sammen med budgettet for 1936/37.

Også dette arbejde sluttede efter dansk skik med en middag. Denne gang var det ikke borgmester Hedebøl privat, der gav den, men kommunen, og den holdtes på Langelinie-Pavillon. Det havde været et træls arbejde, men nu var det forbi, og resultatet var godt. Det var en velfortjent og fornøjelig middag.

Rekrutteringen af assistentstillingerne og assistenternes uddannelse var et ømt punkt og havde været det længe. Vedtægten af 31/3 1920 gjorde det til betingelse for at blive kontorassistent, at man havde bestået præliminæreksamen, var fyldt 23 år og havde gjort tjeneste som kontorist i 3 år, og til betingelse for at blive kontorist, at man var fyldt 20 år og havde gjort tjeneste i 3 år som kontorelev i 16. lønklasse eller som månedslønnet medhjælper uden for lønklasserne. Vejen til assistentstillingen gik altså gennem kontoriststillingen, og vejen til kontoriststillingen gik normalt gennem en 3 årig elevtid.

Følgen af denne ordning var, at alle kontorister med præliminæreksamen havde aspirationer til at blive assistenter. Fyldestgørelsen af disse aspirationer ville kræve en sådan ændring af talforholdet mellem de dyre assistentstillinger og de billigere kontoriststillinger, at kommunen ville komme ud i det sagligt urimelige og få en i forhold til private institutioner overordentlig dyr administration. Dette skulle jo gerne undgås, men kontoristernes mere eller mindre berettigede aspirationer skulle alligevel gerne tilgodeses, og resultatet blev da noget, der lå et sted midt imellem, hvilket var utilfredsstillende for begge parter. Set fra personalets side var antallet af assistentstillinger alt for lille, og organisationen pressede stadig på for at få flere; set fra kommunens side var der i forejen for mange.

Under disse omstændigheder måtte uddannelsesspørgsmålet forblive uløst. At de, der skulle være assistenter, burde have den praktiske belæring, man får gennem at deltage i arbejdet, suppleret med en teoretisk undervisning, var et velbegrundet krav. Jeg havde selv i sin

tid som fattigassistent følt savnet af undervisning, så jeg vidste af egen erfaring, hvor skoen trykkede. Men at etablere en sådan undervisning, som passede for de vordende assistenter, for alle de unge kontorfolk, hvoraf en stor mængde aldrig kunne nå ud over kontoriststillingen, ville ikke blot være dyrt for kommunen, men det ville være at binde et ris til sin egen bag; for jo mere undervist personalet som helhed var, des stærkere begrundet ville krav om oprykning til assistentstilling være uanset arbejdets beskedne art.

Endelig var der det meget slemme, at ordningen ikke var skikket til at fremkalde god tilgang af virkelig dygtige unge mennesker. Efter talforholdet mellem kontorister og assistenter måtte den unge, der trådte ind i kommunens kontortjeneste, regne med, at der i hvert fald ved ordinært avancement ville gå en meget lang årrække, inden han eller hun nåede at blive assistent, hvis de overhovedet nåede det. Skulle det gå hurtigere, måtte der ekstraordinært avancement til, dvs. det avancement, hvor den ansættende myndighed vælger ikke den ældste blandt de kvalificerede, men den bedst kvalificerede uden hensyn til alderen. Det var ingen hemmelighed, at sådant avancement, når bortses fra overordnede stillinger, af mange grunde er sjældent inden for offentlig administration, og at det modarbejdes på det kraftigste af organisationerne. Den forstandige og vel underrettede unge måtte vide, at det var farligt at regne for meget med sådant avancement. Så hellere søge ind andetsteds end i kommunen.

Til trods for, at kommunens lønninger så vel for assistenter som for kontorister særdeles vel kunne hævde sig i sammenligning med lønnen andetsteds for tilsvarende arbejde, måtte tilgangen under disse omstændigheder lade adskilligt tilbage at ønske. Tilfældet kom til at spille for stor en rolle, forbindelser af forskellig art bl. a. med kommunalbestyrelsesmedlemmer også i et vist omfang. Jeg fik en dag besøg af en forholdsvis nylig tilkommen borgerrepræsentant, der ønskede lidt oplysning om, hvor han bedst kunne henvende sig, når han ønskede at give unge en handsrækning til at komme ind på kommunens kontorbane. Samtidig fik jeg et hjertesuk at høre fra ham: »Her bliver man borgerrepræsentant og venter at skulle i kast med store og for vor by betydningsfulde spørgsmål« - sagde han - »og hvad er det så, man bliver brugt til? man må løbe her og der for at skaffe folk lejligheder i kommunens ejendomme og deres døtre ansættelse på kommunens kon-

torer!« – Nogen stor skade for kommunen tror jeg ikke der skete ved sådan »patronage«, for så vidt den alene angik vordende kontorister. Men når kontoriststillingen var gennemgangsstilling til assistentstillingen, kunne man nok betvivle, at det var en god måde at rekruttere på.

I statsbanerne og postvæsenet havde de en ordning, der i et vist omfang kunne tages til forbillede. Og på min Englandsrejse i 1927 fik jeg også impulser til at tage den opgave, der her forelå, op. Hvor langt jeg var kommen med det, inden Dalgaard i november 1930 blev chef for lønningskontoret, husker jeg ikke mere. Men det kan også være ligegyldigt; den sags gennemførelse har været vort fælles arbejde, vel nok således, at det til at begynde med mest var mig, og til slut mest ham, der trak læsset.

I foråret 1931 var vi kommet så vidt, at magistraten over for borgerrepræsentationen havde bebudet, at der ville komme et forslag vedrørende forholdet mellem antallet af stillinger i assistentklassen og i kontoristklassen m. m., og der blev nedsat en embedsmandskommission til udarbejdelse af et sådant forslag. Denne kommission fik til medlemmer Dalgaard og mig og derhos en tjenestemand fra hver af magistratens andre fire afdelinger. Det var udmærkede kræfter, vi således fik til at hjælpe os med at gennemdrøfte sagen og derefter at udarbejde forslaget. Og forslaget fik en let gang gennem den samlede magistrat, lønningsfællesudvalg, budgetudvalg og borgerrepræsentation. Med nogle få og forholdsvis lidet betydende ændringer blev det vedtaget af kommunalbestyrelsen inden et år efter kommissionens nedsættelse.

Den nyordning, der blev gennemført, gik ud på at foretage en adskillelse mellem faguddannet kontorpersonele og den almindelige kontormedhjælp. Assistenten skulle have realeksamen og være faguddannet, og faguddannelsen skulle erhverves igennem 3 års tjeneste som elev og 4 år som underassistent og gennem en systematisk undervisning med afsluttende prøver. Når sådan tjeneste var gennemført med tilfredsstillende resultat og prøverne bestået, sikredes der de pågældende ansættelse som assistent inden udløbet af et år. Til gengæld skulle hver magistratsafdeling have indseende med institutionernes antagelse af elever, bl. a. for at overvåge, at der ikke blev antaget flere end der svarede til assistentstillingernes antal. Ansættelse i ledige stillinger som kontorist skulle derimod kun være betinget af, at pågældende

havde mellemskoleeksamen, ikke var fyldt 30 år og havde gjort tjeneste som kontormedhjælper i mindst 3 år, hvoraf mindst 2 år i kommunen. Men stillingen skulle besættes efter opslag, og ingen havde krav på at få kontoristansættelse.

For assistenter var der mulighed for overgang til overordnede stillinger. For kontorister skulle overgang til assistentstilling kun være mulig, hvis de forfra gennemgik den 7-årige elev- og underassistenttjeneste og den foreskrevne teoretiske uddannelse med tilhørende prøver. Disse vilkår ville de, der fremtidig fik kontoristansættelse, på forhånd være bekendt med; blandt de hidtil ansatte måtte det derimod erkendes, at der kunne være en del, som havde berettiget forventning om at kunne blive assistenter uden ny praktisk og teoretisk uddannelse, og der blev derfor truffet passende overgangsbestemmelser med oprettelse af et antal nye stillinger.

Den nye undervisningsordning og tilsagnet om, at alle assistent-elever, der gennemgik uddannelsesstiden og dens prøver med tilfredsstillende resultat, fremtidig skulle være sikre på i rimelig tid at få assistentansættelse, var i høj grad efter kommunalforeningens ønske, og da også de foreslåede overgangsregler var ret large, mødte forslaget ikke alene ikke modstand, men fik positiv støtte af organisationen. Dette bidrog naturligvis til at lette forslagets gang gennem kommunalbestyrelsen.

Helt uden modstand skulle det dog ikke forløbe. I det afgørende møde i borgerrepræsentationen rejste frk. Fritze Teisen sig imod det i al sin vælde. Hun karakteriserede forslaget som dødbringende for kvindernes fremtid i kommunens tjeneste og påstod, at forslagets hensigt var at hindre kvinder i at avancere; hun søgte at provokere kvinderne i det socialdemokratiske og det radikale parti til at stemme imod. Påstanden om den angivne hensigt var ikke rigtig. Vi embedsmænd i kommissionen, der udarbejdede forslaget, havde ikke den hensigt. Et af kommissionens medlemmer var en kvindelig ekspeditionssekretær (senere kontorchef), med hvem jeg mangen gang har debatteret kvindesag, men ikke i kommissionen; der var vi ganske enige. Det, som det gjaldt for os, var at skaffe kommunen en virkelig god tilgang til assistentklassen og befri kommunen for et stadigt voksende krav om oprettelse af urimelig mange assistentstillinger. Denne hensigt havde alle kommissionens medlemmer, og da forslaget kom til

behandling i kommunalbestyrelsen, blev det forstået, at dette var hensigten, og derfor fik det tilslutning. Havde frk. Teisen nøjedes med at sige, at det faktiske resultat af den nye ordning ville blive, at der kom flere mænd end kvinder i assistentklassen og omvendt i kontoristklassen, ville hun nok have haft ret. I den unge alder, hvor elevantagelsen foregår, ville der – i alt fald dengang – vistnok være større tilbud af kvalificerede unge mænd end unge piger at vælge imellem for de ansættende myndigheder. Omvendt derimod for kontoriststillingernes vedkommende. Men dette er noget helt andet end at den foreslåede ordning med hensigt var vendt imod kvinderne.

Frk. Teisen fik da heller ikke tilslutning. Det blev almindelig forstået, at det for kommunens skyld var tiltrængt at få et sådant forslag gennemført, og alle partier i borgerrepræsentationen støttede det, også det radikale parti og også de radikale og de socialdemokratiske kvinder.

Der er senere åbnet noget lettere adgang til overflytning fra kontoriststilling til assistentstilling. Muligvis havde vi gjort spærringen for stærk; om man nu er gået for langt til den anden side, ved jeg ikke. Men når jeg tænker tilbage på mit arbejde i kommunen, er denne sag iblandt dem, jeg mindes med særlig tilfredshed. Dens gennemførelse foregik uventet let, og da den nye ordning var indført, var det en glæde at høre om og selv opleve, at gode unge kræfter nu i stort antal søgte ind i assistentelevstillingerne og fik en fyldig og god uddannelse.

Sagen København-Frederiksberg var ikke kommen et skridt videre ved den fællesudvalgsbehandling, som jeg foran har omtalt. Da heller ikke nogle i 1929 optagne forhandlinger imellem de to kommuner om en regulering af erhvervsbeskatningen havde ført til noget resultat, henvendte København sig til regeringen, og indenrigsminister Dahlgaard besluttede så at nedsætte en embedsmandskommission med den opgave »at undersøge betingelserne for etableringen af et til Københavns og Frederiksbergs bymæssige forbindelse svarende fællesskab i kommunal henseende og at tilvejebringe det fornødne grundlag for en eventuel fremsættelse af lovforslag om et sådant fællesskab«. Kommissionen kom til at bestå af to af ministeren udpegede medlemmer, hvoraf den ene formand, og 4 medlemmer fra hver af de to kommuner. Jeg blev et af de københavnske medlemmer; skattedirektør Buhl

blev den københavnske delegations leder og Aksel Andersen dens sekretær. Kommissionen sad i 5 år og sled bravt i det.

Af kommissionen forventedes det, at vi nu endegyldigt fik klaret det spørgsmål, om Frederiksbergs bedre økonomiske stilling beroede på billigere administration eller på befolkningens større velhavenhed. Man kunne med rette mene, at vi havde gode betingelser for det; når embedsmænd fra begge kommuner samledes i samme stue med to statseembedsmænd som henholdsvis ordstyrer og referent, måtte det kunne føre til sagens fulde opklaring. Det gjorde det også, men det holdt hårdt. De herrer fra Frederiksberg mødte til opgaven ikke blot med en fast vilje til at forsvare deres kommunes interesser, men også med en indgroet overbevisning om, at der virkelig var noget rigtigt i påstanden om den billigere administration. Vi måtte gennemløbe stoffet på kryds og tværs, og gang på gang skete det, at når vi andre mente, at sagen nu var oplyst til bunds, og at det var uimodsigelig godtgjort, at Frederiksberg ikke var billigere, kom man fra Frederiksberg med nye synspunkter og nye opstillinger, der medførte nyt og stort arbejde. Det var ganske samme fremgangsmåde som i 1913-14. Man kunne virkelig undertiden blive helt mistrøstig og få lyst til at lade det hele sejle sin egen sø og i stedet for kaste sig over studiet af det filosofisk-psykologiske problem: hvilke begrænsninger sætter den omstændighed, at en sandhed er uønsket, for den menneskelige evne til at erkende den som sandhed? Det er måske for meget sagt, at disse begrænsninger er så store, at man i praksis må regne med, at sådan erkendelse er næsten udelukket. Men man kunne fristes til at mene det, når man gang på gang oplever, at mennesker, hvis dygtighed og retsindighed er uden for diskussion, vægrer sig ved at drage den eneste mulige konklusion af fuldt oplyste kendsgerninger. Engang blev jeg utålmodig i kommissionen og gav ondt af mig, hvad der omgående medførte ikke blot en ripost fra den anden side, men også en næse fra formanden. Men i øvrigt forløb forhandlingerne på den mest kollegiale måde og – tror jeg at kunne sige – med gensidig personlig sympati mellem medlemmerne på bordets to sider. Det endelige resultat blev en afgjort sejr for København. Selv om der ikke kom nogen egentlig erkendelse fra de frederiksbergske medlemmer, viste den digre kommissionsbetænkning af 12/7 1935 på en måde, som ikke var til at komme udenom, at det var den større velhavenhed hos den frederiks-

bergske befolkning, der var årsag til, at indkomstskatten kunne udskrives med en lavere procent, og at den opfattelse, at skatteforskellen hovedsagelig eller dog for en stor del skyldtes et mere økonomisk styre på Frederiksberg, var ganske ubegrundet, idet forholdet tværtimod var det, at de kommunale opgaver i alt fald på en række områder forvaltedes dyrere på Frederiksberg. Efter påvisningen heraf kunne der ikke være nogen tvivl om, at der nu måtte forelægges et lovforslag, hvorved Frederiksberg i alt fald kom til at yde et bidrag til København, og også de frederiksbergske medlemmer af kommissionen viste deres forståelse heraf ved at tage del – om end med forbehold – i udarbejdelsen af udkast til et sådant lovforslag.

Ved denne betænkning blev den offentlige mening, også langt ind i konservative kredse, retvendt. Det var sandheden, der sejrede i kraft af sine gode grunde på trods af de politiske og økonomiske interesser, der for den mere velsituerede del af befolkningen trak til den anden side. Det var overordentlig tilfredsstillende, ikke mindst når man som foran omtalt havde været inde i tvivl om muligheden heraf. Men varigheden var kun sørgelig kort. Der gik ikke lang tid, inden man på ny mødte den gamle påstand om, at det var det mere økonomiske styre på Frederiksberg, som var udslagsgivende for den lavere skat. Og man møder den stadig, i privatlivet, i pressen, i politiske diskussioner. Gang på gang fremføres det: lavere skat, altså bedre administration – som om det ikke blot var den rigtige, men den eneste mulige konklusion. Det kunne unægtelig friste en til at sige »skønne spildte kræfter«, når man tænker tilbage på det store femårige kommissionsarbejde.

Spildt var det nu ikke, for der kom en lov ud af det, og denne lov gav dog København noget. Socialdemokraterne i København havde tidligere stillet sig på det standpunkt, at de to samhørende kommuner skulle forenes til en, altså at Frederiksberg skulle indlemmes, som modstanderne foretrak at kalde det. Heri var jeg personlig enig. Men det ville det radikale parti inden for og uden for Københavns kommune ikke være med til; de ville have en ordening med tilskud og samarbejde. Efter min mening kan en sådan ordening aldrig blive tilfredsstillende. Tilskudet bliver ikke så stort, som det skulle være, og den mindre kommunes borgere får enten slet ingen indflydelse på det, de skal yde tilskud til, eller som ligeberettiget overenskomstpartner altfor stor indflydelse, medens den berettigede indflydelse er den, de som

stemmeberettigede borgere i det fælles samfund kan udøve på lige fod med samfundets øvrige borgere. Men disse synspunkter blev der ikke lejlighed til at føre frem; med en radikal indenrigsminister og en radikal kommissionsformand var det på forhånd givet, at vi ikke kunne komme den vej frem. Der måtte udarbejdes et tilskudsforslag. Den af kommissionens medlemmer, der blev den ledende på dette område, var Buhl. Jeg havde megen glæde af at komme ham på nærmeste hold gennem arbejdet i kommissionen. Det var ikke blot forslaget udformning, som beskæftigede ham; han tog del i alt arbejde i kommissionen og indlagde sig stor fortjeneste ved at få draget netop det frem, der skulle frem, og få det udtrykt på en sådan måde, at det kunne blive forstået og slå an. Han forbandt embedsmandens evne og vilje til at trænge til bunds i stoffet med politikerens sans for, at serveringen bliver en sådan, at den brede offentlighed kan forstå. Jeg formoder, at hans virksomhed i denne sag, først i kommissionen og dernæst under den videre forhandling i regering og rigsdag, hvor resultatet blev en lov af 31/3 1937 om økonomisk udligning mellem de tre hovedstadskommuner, var medvirkende til at skabe ham den position, hvoraf hans udnævnelse til finansminister blev en naturlig følge.

Borgmester Hedebo var meget glad over sagens udfald. I Biografisk Leksikons omtale af ham hedder det: »Men sagen over alle sager har for H. været skattelyproblemet, bortfjernelsen af misforholdet mellem Kbhv. og Frbg., at få orden i vor by, så lys og skygge fordeles retfærdigt. Og ved sin udholdenhed har han ført sine synspunkter til sejr.« Helt til sejr var de nu ikke ført. Men der var nået et stykke frem, og det fejrede borgmester Hedebo ved at sætte projektørlys på Københavns rådhus' tårn.

Ved begivenhederne i januar-marts 1932 havde Københavns kommune fået fastlagt omfanget af arbejder på kapitalbudgettet indtil 31/3 1933 og tilvejebragt de dertil fornødne pengemidler. Men dermed var kun den akutte krise afværget; der skulle yderligere grundlægges en fast ordning med en årlig arbejdsplan og med løbende kontrol med pengeforbrugets størrelse, og der skulle skaffes nye lån til finansiering af de følgende års arbejdsplaner og til at muliggøre tilbagebetalingen af Borgerlånet, som havde været dejligt men dyrt, og som kun var toårigt.

Hverken det ene eller det andet var nu mere så vanskeligt. Det var en given sag, at den normale måde for Københavns kommune at få lån på nu måtte være den, at der dannedes et konsortium af de store københavnske banker med Nationalbanken i spidsen, og at lån fra udlandet kun kunne opnås ganske undtagelsesvis og kun efter aftale med Nationalbanken. Privatbanken med direktør Poul Andersen som ledende mand ydede os god service. Men som forholdene lå, blev det af fundamental betydning, hvorledes Nationalbanken stillede sig, og efter at den tidligere finansminister Bramsnæs i sommeren 1933 var blevet Nationalbankdirektør, var det ham, kommunen måtte henvende sig til. Det var nu ikke mere 5 Nationalbankdirektører, kommunen stedtes overfor, men kun direktør Bramsnæs. Samtidig var man i kommunen kommet bort fra at forlange, at alle borgmestrene skulle følges til forhandlingerne; det var nu borgmester Hedebol alene, der som finansborgmester gik til forhandlingerne i Nationalbanken, og han tog mig med.

Man rammer ikke meget ved siden af ved at karakterisere stillingen således, at kommunen faktisk ikke kunne optage lån uden Nationalbankdirektør Bramsnæs' billigelse, og at den på den anden side måtte tage lånene, når han fandt tidspunktet passende, og på de vilkår, som han godkendte. At dette forholdt sig således, var der selvfølgelig mange, der var på det rene med. Men offentlig bekendt som en kendsgerning, man åbent kunne tale om, var det ikke, blandt andet af den grund, at Bramsnæs i almindelighed ikke tillod borgmester Hedebol at referere til ham. Han ville gerne råde borgmesteren og hjælpe kommunen, men de førte forhandlinger måtte betragtes som fortrolige. Set fra Nationalbankdirektørens side var dette meget forståeligt; for borgmester Hedebol og mig var det derimod ikke behageligt. Når medlemmer af låneudvalget regnede med, at kommunen med hensyn til låneoptagelser havde en frihed, som den ikke havde, og derudfra spurgte og kritiserede, måtte borgmesteren ofte være forbeholden i sit svar, og jeg som bisidder kunne naturligvis ikke sige mere end borgmesteren. Det var ikke just egnet til at stille en i flatterende belysning. De konservative luftede da også fremdeles fra tid til anden tanken om en finansekspert som kommitteret. Men alt i alt gik det alligevel meget godt. Kommunen fik, hvad den behøvede til et rimeligt forbrug, og den fik det på nogenlunde rimelige vilkår. Og det dyre toårige Borger-

lån blev dels i februar 1934 og dels i februar 1936 erstattet af langfristede lån. Hermed var lånekrisen af 1931 endelig og fuldstændig afviklet.

Også den anden side af sagen, kapitalbehovets begrænsning ved årlig forud-fastlæggelse af en arbejdsplan, fandt sin form og gled ind i et fast leje. Her var det i borgmestermøder, hvori jeg deltog sammen med chefen for hovedbogholderikontoret, at det afgørende foregik. Til en vis grad mindede forhandlingerne i disse møder om forhandlingerne om de årlige normeringsforslag. Her som der var de foreløbige forslag fra hver af de 5 borgmestres områder så omfattende, at det var uomgængelig nødvendigt at skære ned. Men hver borgmester syntes naturligvis, at det var rimeligere at skære ned på de andres end på hans, og hertil kom de personlige modsætninger. Striden mellem borgmestrene P. J. Pedersen og Hedebol var kronisk. Forholdet mellem borgmestrene Kaper og Hedebol havde i tidens løb bedret sig. I 1929 rejste de to herrer og fru Kaper sammen til udstillingen i Barcelona, og ved hjemkomsten fortalte borgmester Kaper mig, at det var gået udmærket. Ved guldkrisen i 1931-32 kom det, som foran fortalt, til brud mellem Kaper og P. J. Pedersen, og dette nærmede naturligvis Kaper og Hedebol. Men godt var det hele ikke. Under disse omstændigheder måtte jeg både med hensyn til normeringsforslag og med hensyn til arbejdsplan prøve på at være forligsmand; jeg gjorde det så godt jeg kunne, og jeg tror, at jeg havde den forudsætning for at kunne løse opgaven, at jeg er af et fredeligt gemyt og har nogen sans for kompromiser. Ja måske overvurderer jeg min indsats; men jeg havde nu megen glæde af disse møder, ikke mindst når det kunne ske, at borgmester Hedebol takkede mig, når vi sad alene tilbage efter et langt eftermiddagsmøde, og at jeg efter at være kommet hjem, om aftenen blev ringet op af borgmester P. J. Pedersen og også takket af ham.

Den 7. november 1934 fyldte borgmester Hedebol 60 år. Kollegerne havde overdraget mig at være ordfører for os på denne dag, og jeg holdt da følgende tale:

»Kære hr. borgmester! Direktørerne under magistratens 2. afdeling og de kontorchefer, som sorterer direkte under borgmesteren, vil gerne bringe Dem vor lykønskning på denne festdag.

De fylder i dag 60 år. For ganske nylig var det 10 år siden, at De

tiltrådte stillingen som borgmester for magistratens 2. afdeling. De kunne jo have fejret et jubilæum den 1. november; men det gik stille af, det bliver ligesom opslugt af denne større fest. Men for os har nu også den 1. november en betydning, fordi det er gennem den, at vi er komne til at stå i et så nært forhold til Dem, at Deres 60-årige fødselsdag er en festdag, som også vi har del i.

Igennem 10 år har De levet en meget stor del af Deres liv sammen med os. Det er de samme opgaver, vi har tumlet med, De som var øverste chef, vi som Deres medarbejdere. Vi har været fælles om glæden, når vi har syntes det gik godt; og har vinden undertiden været lidt kontrær, så har vi også været fælles om det. Gennem et sådant fællesskab kan der knyttes et stærkt bånd. Der er blevet knyttet et sådant bånd, og for hvert år, der er gået, har det vokset sig fastere.

Jeg vil gerne på denne dag bringe Dem en tak fra Deres institutionschefer; takke Dem for ledelsen af afdelingen, takke Dem for Deres personlige måde at være på over for os, og give udtryk for den hengivenhed, vi nærer over for Dem.

Jeg tror, man kan sige, at hver af de runde fødselsdage, som forekommer i et menneskeliv, har sit særpræg. Det er lige som med årstidene; hver har sin særlige charme. Når man vil sammenligne 60-års fødselsdagen med en årstid, tænker jeg, at det må være den tid, hvor høsten begynder, som man skal sammenstille den med. Borgmesteren bruger i Deres daglige tale mellem os så ofte visse billeder fra naturens liv. De taler om frø, der lægges, om planter, som skal plejes, og De taler navnlig så tit om, at tingene skal modnes. Jeg vil på denne 60-års fødselsdag ønske for Dem, at den må blive indledningen til et tiår, i hvilket mange gode frø, som De har lagt, mange værdifulde planter, som De har plejet, må nå frem til modning, således at det må blive en rig høsttid, til gavn for den by, hvis finansborgmester De er, til glæde for Dem selv, og også til glæde for Deres medarbejdere.«

I den nærmeste tid efter denne fødselsdag syntes det, som om mine her udtalte ønsker var ved at gå i opfyldelse. Som det fremgår af hvad jeg har fortalt i dette afsnit, var der i den nærmeste tid her omkring adskillige sager, der nåede frem til en afslutning, som både borgmester Hedebol og jeg var tilfreds med, og som vi mente kommunen kunne være tjent med. Det bind af Biografisk Leksikon, hvori borgmester Hedebol omtales, udkom i 1936; i artiklen om ham står bl. a. føl-

gende: »Som finansborgmester har H. . . . haft vanskeligere økonomiske vilkår at arbejde under end nogen af sine forgængere, men kritikken af hans styre er efterhånden bleven mere og mere afdæmpet.« Dette passede, da det blev skrevet.

Borgmester Hedebol og jeg var i samme båd, og også jeg nød godt af disse lysere og fredeligere tilstande.

Fortsættes

Københavns Stadsarkiv i 1986

Stadsarkivet kunne i 1986 tage et nyt stort konserveringsværksted i brug. Værkstedet er indrettet, så man dels kan påtage sig arbejde for andre kommunale institutioner mod betaling, dels kan give plads for konserveringsarbejde udført af personale fra andre institutioner.

Første etape af en større udvidelse af fjernmagasinerne er blevet færdig. Det har givet 3 km ekstra hyldeplads. Stadsarkivet har derfor kunnet modtage en del afleveringer, som længe har ventet, og er begyndt at opstille arkivalier, som hidtil har ligget nedpakket, og ikke har kunnet bruges. Udvidelsen bliver først og fremmest til nytte for den kommunale administration, der i disse år viser stor interesse for at aflevere arkivalier, fordi det kan bidrage lidt til de nødvendige besparelser.

Egentlig skulle de nye forvaltnings- og offentlighedslove ikke have væsentlig betydning for Stadsarkivet. Da man imidlertid af erfaring ved, at der kommer henvendelser om adgang til sager i henhold til offentlighedslovgivningen, ville man gerne kunne give publikum en korrekt vejledning. Adskillige af personalet har derfor været på kursus for at blive orienteret om lovgivningen. Stadsarkivet har også udarbejdet en duplikeret vejledning om adgangen til at benytte utilgængelige arkivalier, som opbevares i Stadsarkivet. Stadsarkivet kan ikke give adgang til sager ifølge offentlighedslovgivningen. Ønsker nogen at se en sådan sag, skal vedkommende henvende sig til den forvaltning, der har afgjort sagen, og som kan rekvirere den fra Stadsarkivet. Drejer det sig om benyttelse af nyere arkivalier til forskningsformål, er det dog mest praktisk at indsende en ansøgning herom til Stadsarkivet, som i alle tilfælde skal udtale sig om den.

Af særlige afleveringer kan nævnes: Boligkommissionens arkiv, bl. a. med sager fra før kommissionens oprettelse 1939, Emdrupborg forsøgsskoles arkiv, Københavns slagterlavs arkiv 1658–1955, Getreuers Stiftelses arkiv, afleveret af Københavns Malerlaug, borgmester Wassards erindringer og optegnelser vedr. slægten Meyn.

Registraturen over Københavns magistrats arkiv 1275–1805 er blevet duplikeret og sælges for 40 kr. pr. stk.

Der er blevet udarbejdet en mere detaljeret fortegnelse over accise-

skriverens protokoller 1717-70 og registraturer over bibliotekernes arkiver 1885 ff, Huset i Magstrædes arkiv til 1981 og Caroline Amalies asyls arkiv.

Navneregistret til folketællingen 1787, der var opstillet efter kvarterer er blevet samordnet til ét alfabetisk register. Husregistret til vejviseren 1825, udarbejdet af Severin Nielsen, er kopieret i et mindre antal eksemplarer, som er fordelt til andre arkiver og biblioteker.

Stadsarkivet har duplikeret en lille folder, hvori de mest almindelige slægtshistoriske arkivgrupper i Stadsarkivet kort beskrives. Folderen er fremlagt på læsesalen og kan fås gratis ved henvendelse til Stadsarkivet. Der er også udarbejdet en duplikeret vejledning i, hvordan man finder rundt i borgmestersekretariaternes journalsager 1857 ff.

I tal ser Stadsarkivets aktiviteter således ud (i parentes tallene fra 1985):

Læsesalsbesøg	3.185	(3.179)
Skriftlige forespørgsler fra publikum	93	(44)
Udlån til forskningsformål	34	(18)
Forespørgsler fra administrationen	1.575	(1.173)
Udlån til administrationen	9.026	(9.021)
Fremtagne arkivalier	14.393	(16.048)
Afleveringer i hyldemeter	1.115	(757)
Fotografiske optagelser	48.500	(77.000)

Selskabet for Københavns Historie i 1986

Tirsdag den 11. marts afholdt Selskabet ordinær generalforsamling på Det kgl. Vajsenhus skole. Helle Linde og Helge Gamrath genvalgtes, mens Poul Strømstad og Ole Brage fratrådte efter eget ønske. I deres sted valgtes udstillingsleder Lise Funder og museumschef John Erichsen. Da sidstnævnte efter kort tids forløb udtrådte af bestyrelsen, indtrådte den nyvalgte suppleant arkivar Allan Tønnesen. Efter general-

forsamlingen fortalte cand. mag. Ning de Coninck-Smith om det Københavnske skolebyggeri 1875–1900. (Ca. 90 deltagere).

Lørdagene den 10. maj og 7. juni var der rundvandring på Assistens kirkegård med cand. mag. Karin Kryger og overgartner Axel Andersen. Ved begge rundgange deltog ca. 40 medlemmer.

Lørdag den 6. september fortalte arkæolog Bi Skaarup i Nikolaj kirke om tilblivelsen af Bymuseets udstilling i Pistolstræde »Køb & salg«. Derefter var der rundgang på udstillingen, hvor Bi Skaarup besvarede yderligere spørgsmål fra medlemmerne. (Ca. 100 deltagere).

Tirsdag den 7. oktober holdt lektor Erik Skov Jensen på Geologisk museum foredrag om Københavns undergrund. (Ca. 75 deltagere).

I anledning af Stadsarkitektens direktorats 100-års jubilæum afholdtes 5. november et møde i Nikolaj kirke, hvor arkitekt Jørgen Sestoft holdt foredrag om direktoratets historie, og stadsarkitekt Eivind Lorenzen fortalte om direktoratets arbejde i dag. (Ca. 60 deltagere).

Den 8. december forelæste professor F. J. Billeskov Jansen om København set med digternes øjne. Som indledning til mødet, der foregik i Universitetets festsal, fortalte Lise Funder om bygningens arkitektur og udsmykning. (Ca. 150 deltagere).

Mødet i januar om Københavns arkæologi med Bi Skaarup måtte desværre aflyses p. g. a. vejret. Mødet gennemføres i næste sæson.

Tirsdag den 10. februar afholdt Selskabet spørgeaften i Rådhusets festsal. Der var indkommet 18 spørgsmål, som besvaredes af medlemmer af bestyrelsen.

Der blev i 1986 udsendt et spørgeskema til Selskabets medlemmer for at kortlægge medlemsskarens sammensætning og interesser. Spørgeskemaet blev besvaret af 20% af medlemmerne.

Selskabets blad Københavns Kronik udsendtes tre gange i 1986.

Ved sæsonens slutning havde Selskabet 1.047 medlemmer. Kontingentet er på 90,- kr. om året, og medlemmerne modtager gratis årbogen Historiske meddelelser om København. Indmeldelse sker ved henvendelse til kassereren, ekspeditionssekretær Hans Kofoed, Stadsarkivet, Københavns Rådhus, 1599 V. Tlf. 01 15 38 00, lokal 2375.

Anmeldelser

Alfred Wassard: Det søde og det sure. 35 år på Københavns Rådhus. Gad 1986. 166 s. 135 kr.

I denne lille bog har den fremtrædende konservative kommunalpolitiker fortalt erindringer fra sit virke i Københavns borgerrepræsentation fra 1943 til 1962 og som borgmester for magistratens 4. afdeling 1962–78. Selv om det allerede af titlen fremgår, at forfatterens minder ikke alle er lige positive, er det dog i sin grundtone en elskværdig bog. Borgmester Wassard er tydeligvis ikke en mand, der har ladet tilspidsede standpunkter besværliggøre sin politiske tilværelse eller som nu lader gammelt nag forpeste sit otium. Kun i omtalen af borgerrepræsentationens radikale gruppe, der jo i størstedelen af perioden var de konservatives medbejlere til de politisk dominerende socialdemokraters gunst, bliver tonen undertiden skarp.

Alfred Wassard synes i det hele at have befundet sig vel i det egenartede politiske miljø i Københavns kommune. Hans virke var forankret i den doktrin, hvis tilblivelse han beskriver indledningsvis: at samarbejde med Socialdemokratiet var en nødvendighed for Det konservative Folkeparti. I realiteten var det jo også nødvendigt af hensyn til byens styre. En magistratsforfatnings tilfredsstillende funktion forudsætter mere eller mindre en grundlæggende konsensus mellem de betydende grupper i borgerrepræsentationen.

Men det blev først rigtig klart, da borgmester Wassard gik af.

Der går gennem de 35 år, Wassard levede med i Københavns bystyre, en klar udviklingslinje – fra stor aktivitet og optimistisk planlægning til en begyndende lammelse. I 1950 toppede byens indbyggertal, man talte da endnu om nye indlemmelser, i de følgende år planlagde man City-Vest, Søring og nye boligkvarterer. Langsomt, men ubønhørligt gik næsten alting derefter i stå.

Wassard peger på de underliggende økonomiske og politiske årsager – byens gradvise forarmelse og folketingets svigtende vilje og evne til at deltage i en konsistent og langsigtet planlægning.

Men han berører også de mere ideologisk betingede modsætninger, der i stigende grad vanskeliggjorde byplanmæssige beslutninger. I bogens måske mest interessante afsnit beskriver Wassard, hvordan han som borgmester for magistratens 4. afdeling kom til at forestå den proces, hvorved et generalplandirektorat i perioden 1962–68 gradvist udskiltes af Stadsingeniørens Direktorat. I en vis forstand var der tale om arkitekternes sejr over ingeniørerne i byplanlægningen – selvom generalplanchefen blev en økonom. Samtidig med denne rent administrative reform blev byplanlægning i og omkring København for alvor godt debatstof i medierne og i særligt interesserede kredse. Det blev stadig tydeligere, at der om hver eneste disposition kunne fremføres og med varme og overbevisning blev fremført en række synspunkter, der hver for sig ofte var velbegrundede, men i reglen var indbyrdes fuldkommen modstridende. Byplanlægningsfunktionen i Køben-

Anmeldelser

havn blev efterhånden underkastet den lov, der siger, at når antallet af synspunkter, der med effekt gøres gældende i en beslutningsproces, tenderer mod uendelig, tenderer antallet af effektive beslutninger mod 0.

I dette vakuum opstod det fænomen, man kunne betegne som byplanlægning ved selv-tægt. Dets fornemste monument er Fristaden Christiania. Alfred Wassard argumenterer fyldigt for sit standpunkt i denne sag: at Christiania burde have været ryddet – senest i 1976. Men pointen er jo, at Københavns kommune reelt var uden indflydelse – fordi grundejeren var staten. *Det* må have været surt for byplanborgmesteren.

Sødt – både for Alfred Wassard og for borgerne – var til gengæld det store arbejde for restaurering af byen indenfor voldene, der udførtes i årene 1962–78. Her havde borgmesteren at gøre med mindre genstridige grundejere og nåede resultater, som han har lov at være stolt af.

Når vi i dag går i de gamle gader med de smukke huse, kan vi for et øjeblik glemme, at København er en by i forfald.

Erik Stig Jørgensen

»Thorvaldsen« af Dyveke Helsted, Eva Henschen og Bjarne Jørnæs. Udg. af Thorvaldsens Museum, København 1986. 113 s. 150 kr.

Nutidens museumsinteresse stiller i stigende grad krav til aktiv formidling. De senere års store særudstillingsaktiviteter har tiltrukket et stadigt større publikum, og folk strømmer ind i udstillingsrummene, medens der kan være lovlig stille i salene, hvor de permanente samlinger vises.

De traditionelle håndkataloger med nummerfortegnelse og spartanske oplysninger er lidet meddelsomme eller inspirerende, og det er naturligt, at museumsfolk belært af erfaringer fra udstillingsformidling tilsvarende kaster lyset på de grundlæggende samlinger. I 1986 har to af vore markante »enmandsmuseer«, Thorvaldsens Museum og J. F. Willumsen Museet, hver udgivet en bog, der giver baggrundsviden for besøg i deres samlinger.

På Thorvaldsens Museum har Dyveke Helsted, Eva Henschen og Bjarne Jørnæs skrevet en bog, der koncentrerer sig om billedhuggerens liv og arbejde, medens Thorvaldsens forskellige samlinger af anden kunst berøres mere perifert. Efter en interessant indledning, som mere generelt behandler skulpturens væsen og vilkår, følger en gennemgang i syv afsnit af Thorvaldsens liv, og derefter som en tekstet billedbog et udvalg på 75 arbejder fra museet. Desuden findes en kronologisk oversigt over billedhuggerens levned samt navneregister og litteraturfortegnelse.

Thorvaldsens liv hører til de gode skæbnehistorier. Tvunget af økonomiske omstændigheder stod Thorvaldsen på nippet til efter 6 studieår i Rom at vende hjem til København, hvor hans evner uundgåeligt ville være druknet i det herværende kunstnerisk meget trange milieu. En engelsk bestilling på hans første store skulptur, »Jason«, indløb ved et lykketræf i den 11. time, og fra dette tidspunkt udfoldede han på internationalt plan sit talent i flyvende fart.

Beskrivelsen af Thorvaldsens liv og hans kunstneriske udvikling er velskrevet, præcis og fuld af oplysninger. Forfatterne øser af et indgående kendskab til samtidige kilder, og

formår således at lægge en smuk og nuanceret mosaik, der giver en levende karakteristik af hovedpersonen. Der er således samlet spændende stof til beskrivelse af både ungdomsårene i København og de tidlige romerår præget af arbejdsomhed, skiftende kærlighedsforhold og usikkerhed, der ind imellem fører til depressive perioder. Samtidig følger man hans kunstneriske udvikling frem til de store og monumentale bestillingsarbejder, der morsomt sættes i politisk og historisk perspektiv. I et af kapitlerne får man et godt indblik i Thorvaldsens arbejdsform og det store værksted med 30–40 medhjælpere. Der gives en klar redegørelse for hele det tekniske grundlag for skulpturernes tilblivelse, ligesom der i øvrigt er opsamlet et interessant stof om billedhuggerens ihærdighed som kunstsamler. De sidste afsnit behandler Thorvaldsens tilbagevenden til København, den megen virak, der blev ham til del, og forholdet til familien Stampe på Nysø. Gennemgangen afsluttes med Thorvaldsens eftermæle i et kapitel, der bl. a. behandler senere tiders reproduktioner af hans arbejder. Nok så væsentligt havde det måske været at give et samlet signalement af hans kunstneriske temperament og hans betydning i internationalt lys.

I bogens andet afsnit præsenteres de udvalgte statuer, buster og relieffer enkeltvis. De ledsagende tekster fortæller varieret om arbejderne tilblivelseshistorie, mytologiske indhold, forbilleder og tolkningsmuligheder. Teksterne er suppleret med gengivelser af skitser og tegninger, og gennem de mange detailoptagelser af statuer og relieffer gives en meget nærværende oplevelse af materialevirkningen, lysspil, linjer og den plastiske skønhed. Illustrationsmaterialet er holdt i sort/hvidt – og bygger bl. a. på fotograf Ole Woldbyes mange fine optagelser i museet. Det kan forekomme lidt paradoksalt, at en bog om hvide marmorskulpturer efterlader et temmelig sort helhedsindtryk. En af forklaringerne er nok, at museets stærkt farvede vægflader danner baggrund for skulpturerne. Til gengæld står illustrationsmaterialet, der er trykt i duplex, med stor klarhed og dybdevirkning, og udnytter til fulde bogens store format.

Det er overordentlig glædeligt, at der for første gang siden Th. Oppermann i 1924–30 udgav sit trebindsværk om Thorvaldsen, nu atter ligger en sammenfattende monografi over den til dato største internationale berømmelse i dansk kunsthistorie. Bogen er velegnet til at fastholde og uddybe erindringer fra et museumsbesøg og lige så brugbar som en smuk gavebog.

Marianne Saabye

Ole Feldbæk: Slaget på Reden. Kbh. 1985, ill. 282 s. Politikens Forlag, 298,- kr.

En afgørende begivenhed i såvel Danmarks som Københavns historie var det slag mellem den dansk-norske og engelske flåde, der fandt sted den 2. april 1801. Landets egentlige magthaver var kronprins Frederik, og i hans parole for denne dag var løsenet *fædrelandet* og det tilhørende feltråb var *København*.

Slaget blev en løftestang for den gryende danske patriotisme, men var politisk udtryk for en forfejlet udenrigspolitik og en sikkerhedspolitisk isolation. Det militære beredskab op til slaget må nærmest betegnes som skandaløst, især set på baggrund af den aggressive udenrigspolitik, der var blevet ført.

Måske er det disse forhold, der har bevirket, at der i Danmark har været skrevet rela-

tivt lidt om slaget og dets historie. Tidligere har den eneste monografiske skildring på dansk været søofficeren P. C. Bundesens fra 1901. Derimod foreligger der omfattende redegørelser om dette emne på norsk af O. Bergersen fra 1966 og på engelsk af Dudley Pope fra 1972.

Nu foreligger der endelig på dansk en større monografi om slaget udarbejdet af professor Ole Feldbæk, Københavns Universitet. Feldbæk har specielt beskæftiget sig med det vi normalt kalder den florissante handelsperiode i vort lands historie, dvs. slutningen af det 18. årh. begyndelsen af det 19. årh. Især har Feldbæk publiceret afhandlinger om udenrigspolitikken i dette tidsrum, og efter at have beskrevet det væbnede neutralitetsforbund, som Danmark indgik i i 1800 og dets forudsætninger, er Feldbæk naturligt nået frem til slaget på Rheden 1801, der medførte at Danmark blev tvunget til hurtigt at træde ud af dette igen. Feldbæk har fået den glimrende idé at udsende en populær-historisk skildring af slaget byggende på de videnskabelige undersøgelser, som han har foretaget i det foreliggende materiale. På trods af manglen på videnskabelige undersøgelser omkring slaget har der dog til stadighed været en folkelig interesse for begivenhederne den 2. april 1801. Emnet egner sig derfor udmærket til en fremstilling, hvis sigte er meget bredt, hvilket også har været forfatterens erklærede hensigt.

Den opgave, som Feldbæk her har sat sig, er lykkedes. Med udgangspunkt i slaget på Rheden bliver det tillige til en hel introduktion til den tids Danmark. Fremstillingen viser, hvor utrolig meget kildemateriale, der er bevaret, ikke alene til selve slaget, men også til den dansk-norske flådes historie i almindelighed.

Feldbæk har omfattende – måske næsten *for* omfattende synes det – gjort rede for de udenrigspolitiske og politiske forudsætninger, som slaget skal ses på baggrund af. Ved dygtigt at udnytte det store optegnelsesmateriale, der er bevaret om slaget, og hvorfra der hentes karakteristiske og væsentlige passager, har Feldbæk gjort slaget og ikke alene dets hovedpersoner, men også dets statister, meget nærværende for den moderne læser. Dette forhold understreges af mange gode og relevante illustrationer i en delikat lay-out.

For mange med et almindeligt kendskab til slaget og dets forudsætninger er der utvivlsomt nye oplysninger at hente i denne fremstilling. Den engelske aktion mod Danmark var et udtryk for, at den aggressive neutralitetspolitik havde spillet fallit. Ifølge Feldbæk var Danmarks situation derved blevet låst fast. Der var ingen vej tilbage. Man kunne have givet køb over for England og derved undgået den engelske flådes optræden i Øresund 1801, men noget sådant ville vanskeligt være accepteret af Rusland, Preussen og Sverige, som Danmark var allieret med. Man var derfor nødt til at gennemføre en kamp, som man vidste var udsigtsløs, såvel politisk som militært; noget der stiller den ubestrideligt patriotiske indsats, som blev gennemført den 2. april 1801, i et ejendommeligt perspektiv. Militært set søgte man at forsvare sig efter en plan af 1784 omhandlende Københavns defension til søsiden, hvis nødvendige forudsætninger i 1801 endnu ikke var tilstede. Strategisk var det danske forsvars hovedopgave at redde den udrustede sejlende eskadre, således at denne fortsat kunne fungere som en *fleet-in-being* og derved være et aktiv i den væbnede neutralitet.

På flere punkter er Feldbæks fremstilling myte-punkterende, men viser alligevel, at virkeligheden ofte overgår anekdoterne. Indsatsen den 2. april 1801 har altid stået højt i den danske flådes tradition, men det må siges, at der her ikke gives et særligt flatterende

billede af flåden i en periode, der normalt anses for at være en af dens glansperioder. Såvel forberedelserne til slaget som dets gennemførelse afslørede manglende professionalisme på dansk side, skønt der var mange fremragende enkeltpræstationer.

Feldbæk har villet nå ud til så mange som muligt, og det er formodentlig årsagen til, at han har afholdt sig fra nærmere at diskutere de omdiskutable punkter, som slaget stadig rummer. Det gælder f. eks. Parkers signal til Nelson om at standse kampen, den trusselsskrivelse som Nelson med parlamentær sendte i land, vurderingen af Olfert Fischers kommandoføring og den danske flådes tilstand, da kronprinsen beordrede kampen indstillet uden at konferere med den danske defensions operative chef, samt de overvejelser, der førte til at den svenske flåde ikke rykkede den danske til undsætning. I sagens natur får man ikke fremlagt de endelige løsninger på disse problemer, men man får på den anden side heller ikke indtryk af de mange fortolkningsmuligheder, der foreligger. Feldbæk har tidligere i en afhandling behandlet de forskellige opfattelser af slaget, som har kunnet spores frem til vor tid. Det kan undre, at Feldbæk ikke i en let tilgængelig form har indarbejdet denne undersøgelse i fremstillingen.

Feldbæks engagement i stoffet er stort og imponerende grundigt. Derfor kan det undre, at der i den tilhørende ordforklaring over maritime og militære udtryk er et par fejl, ligesom der i nogle tilfælde er gengivet problematiske forklaringer på udtryk og begreber.

Med sin let tilgængelige og på solid basis hvilende fremstilling af slaget på Rheden har Feldbæk frembragt populærhistorie i dettes allermost positive betydning. Slaget har nu endelig fået den plads i vor historiske litteratur, som det bør have.

Hans Chr. Bjerg

Knud Klem: Skibsbyggeriet i Danmark og hertugdømmerne i 1700-årene. Om skibsbygning og handelskompagnier i den florissante periode. Bd. 1-2, Finn Jacobsens Forlag, 1985-86. 251 + 317 sider, pr. bd. 335,- kr.

Museer er meget andet end det, man ser i udstillingsrummene. Det er arbejde med at identificere, beskrive og registrere genstandene, og det er studiesamlinger af materiale om museets interesseområde. Knud Klem er mangeårig leder af Handels- og søfartsmuseet på Kronborg, hvor han gennem årene bl. a. har interesseret sig for at skabe en samling af materiale om skibsbygningen. Det er dette store og væsentlige materiale, hentet fra forskellige arkiver, forfatteren nu i sit otium fremlægger i to smukke bind, særdeles rigt illustreret.

Forfatteren har som sin opgave valgt »at belyse den interesse, som staten udviste overfor skibsbyggeriet gennem tiderne og specielt de anstrengelser, der udfoldedes for fagets udvikling i sidste halvdel af 1700-årene, da behovet for skibe blev så stort« (s. 11). Denne opgavedefinition er alt for snæver i forhold til det materiale, forfatteren faktisk fremlægger, og de spørgsmål, der kunne stilles til det, og derfor bliver materialet heller ikke udnyttet, som det kunne. Formuleringen afspejler imidlertid, hvad forfatterens kilde-materiale direkte udsiger noget om.

Efter en række indledende afsnit (1-6) gennemgår forfatteren i kronologisk orden efter

oprettelse de kendte københavnske værfter, private såvel som handelskompagniernes (7–24). Indskudt heri er et længere kapitel (11) om »Statsstøtten under udvikling«, som kulminerer med den såkaldte skibsbyggerforordning af 1776. Derefter følger nogle kapitler (25–28) om forordningens gennemførelse og betydning samt om skibskonstruktøren, fabrikmester ved Holmen, Henrik Gerner. Herefter behandles skibsbygningen i Danmark uden for hovedstaden og i hertugdømmerne (29–30). Bogen afrundes med nogle kapitler om Københavns havn, skibsbyggerfaget og en undersøgelse af skibsbyggeriet, som regeringen lod foretage i 1803 samt et resumé (31–34).

Bag denne disposition gemmer sig i hovedsagen to bestanddele i værket. En gennemgang af den statslige politik på det civile skibsbygningsområde og i tilknytning hertil en fremlæggelse af oplysninger om de københavnske værfter og deres byggerier, baseret på den statslige centraladministrations arkivalier suppleret med Københavns magistrats. I denne forbindelse berøres skibsbygningsteknikken også, uden at det dog bliver til den beskrivelse af udviklingen, man kunne have ventet. Den anden hovedbestanddel, som udgør den mindre del af bogen, er en gennemgang af toldregnskaberne lister over de ved toldstederne hjemmehørende skibe og deres byggested m. v. Disse oplysninger danner grundlag for beskrivelsen af skibsbyggeriet i provinsen og hertugdømmerne, suppleret med mere tilfældigt foreliggende enkeltsager. De bruges endvidere til at belyse de indlands og udenlands byggede andele af den danske handelsflåde, her suppleret med forskellige forefundne tabeller m. v. fra kommercekollegiets arkiv.

Forfatteren viser, at statens interesse var splittet mellem ønsket om at fremme en skibsbygning på danske værfter og redernes interesse i at kunne få billige skibe, f. eks. fra udlandet. Statens interesse var endvidere i høj grad rettet mod kompagnihandelen med hjemsted i København. Og staten søgte yderligere at fremme bygningen af defensions-skibe, dvs. handelsskibe der var byggede, så de kunne bruges som krigsskibe. Det er vel egentlig først med Guldbergeregeringens tiltræden i 1772, at staten skærer igennem og med skibsbyggerforordningen af 1776 prioriterer støtten til et dansk, i realiteten københavnsk, skibsbyggeri højest. Til gengæld opgives denne politik lynhurtigt igen, da krigskonjunkturerne allerede samme år skaber behov for en handelsflåde, som det regulerede byggeri ikke kan tilgodese. Forfatteren dokumenterer resultaterne af skibsbyggerforordningen og et samtidigt forsøg på egentligt statsligt byggeri med salg til private for øje.

Forfatteren nævner også statens, eller specielt fabrikmester Gerners, interesse i at forbedre skibsbyggeriets tekniske sider og den kranke skæbne for nogle af Gerners mere vidtgående ideer. Han refererer en del betænkninger og sager, men foretager ikke nogen vurdering af den tekniske udvikling. Det synes at fremgå, at det stort set kun var ved de københavnske værfter, at man – allerede fra periodens begyndelse – byggede efter tegning. Det er vel indflydelsen fra Holmen og kravene til kompagni- og defensions-skibsbyggeriet, der slår igennem.

Det første private, egentlige værft i København var Andreas Bjørns på Christianshavn. I et brev fra magistraten hedder det, at der tidligere blot har været »vise fortomringssteder«. Det er karakteristisk for Knud Klems fremstilling, at en sådan oplysning, der dog vel siger noget bade om København specielt og skibsbyggeriet i almindelighed, skal findes ret tilfældigt i en sammenhæng, hvor pointen er Bjørns privilegier og trakasserier med laugshåndværkerne. Af omtalen af skibsbyggeriet i provinsen fremgår det – også uden

at det på nogen måde fremhæves – at de faste anlæg, der krævedes, til i hvert fald en betragtelig del af skibsbyggeriet, var ret beskedne.

De fremlagte skibslister – som jo specielt omfatter de københavnske værfters produktion – er helt åbenbart en værdi ved værket. Hvis man ellers kan stole på dem. Man kunne have ønsket mere præcise kildehenvisninger, men især en redegørelse for forfatterens overvejelser om materialets bærekraft og repræsentativitet. Det gælder også og ikke mindst det store toldmateriale. Der tages forbehold over for dets fuldstændighed, men i meget generelle vendinger og i øvrigt på en pudsigt indirekte måde bd. II s. 209, hvor det siges, at tallene for Egernfærde er relativt høje, fordi der er bevaret et usædvanlig godt materiale i stadsarkivet dér.

Når det gælder kildeforholdene, har forfatteren i øvrigt overset, at der faktisk findes bevaret arkivalier fra de ældste kommercekollegier (1670–1731), i Københavns Stadsarkiv.

Et af bogens resultater er, at den tegner et billede af skibsbygningsaktivitetens fordeling på landsdelene, et billede hvor København og hertugdømmerne udviser en betydelig aktivitet, hvor regeringen favoriserer København, medens de danske provinsbyer henlever i almindelig ynkelighed. Dette billede er velkendt på andre områder også. Men måske kunne man præcisere det lidt. Det forekommer på grundlag af kapitlerne om de københavnske værfter, som om det københavnske skibsbyggeri var indrettet på den halvstatslige kompagnihandel og det statsstøttede defensionskibsbyggeri – og det beror vist ikke blot på skævheden i kildematerialet (?) – medens skibsbyggeriet i hertugdømmerne blomstrer ganske uafhængigt af dette. Den del af den københavnske handelsflåde, der ikke var defensions- eller kompagniskibe falder imidlertid noget uden for Knud Klems statscentrerede synsfelt og kildemateriale, og den kommer lidt sidelæns ind i fremstillingen i forhold til de statslige bestræbelser. Tabellerne bd. II s. 118 ff viser imidlertid, at den københavnske handelsflåde gennem hele perioden overvejende bestod af skibe bygget uden for byen: en øjensynligt faldende del, mest små skibe, bygget i den danske provins, en betydelig del fra hertugdømmerne, og en under krigen især helt overvældende andel udenlandsk byggede – som vel i øvrigt for en del mest pro forma førte dansk flag.

Med de mange relativt korte, velskrevne kapitler og de talrige illustrationer er bogen indbydende. Men for en faglig betragtning savnes som antydning en nøjere formulering af emnets forskellige sider og en kritisk gennemgang af kildematerialet.

Bogen er forsynet med et personregister, men hvorfor ikke med et register over skibsnavne?

Henrik Gautier

Tinne Vammen: Rent og urent. Hovedstadens piger og fruer 1880–1920. 296 s. ill. Gyldendal 1986. Kr. 248.

I kvindehistoriens første store arti adskilte publikationerne sig i indhold fra den »almindelige« forskning. Men udstyr, skrivemåde og det videnskabelige apparat var som vanligt. Frygten for, at arbejdet ikke skulle virke meriterende var vel også reel nok. I de senere år har kvindeforskere gjort et betydeligt arbejde for, at deres resultater skulle nå ud til en

bredere kreds, og Tinne Vammens bog skal ses ud fra denne synsvinkel. Bogens spændende udseende og de mange fotografier af fortræffelig kvalitet giver umiddelbart indtryk af, at bogen er nemt tilgængelig for den almindelige læser.

Forfatteren bor selv i Sølvgade 30, i en ejendom, der blev bygget i 1850'erne. Ejendommen rummer såvel forhus som baghus. Forhuslejlighederne er på 5-6 værelser, hvortil kommer køkken og pigeværelse, baghusene er på 2-3 værelser. I 1880 rummede ejendommen 84 mennesker, fordelt på 19 husstande, i 1901 boede der 65 personer på 16 husstande. Der var selvfølgelig store forskelle på beboernes økonomiske formaen, og det var helt almindeligt, at fruene i forhuset holdt piger.

Bogen består af to næsten uafhængige dele. Den første del handler om Sølvgade 30, den anden om tjenestepigerens generelle vilkår i hovedstaden. Tanken har været, at Sølvgade 30 skulle tjene som appetitvækker for resten af bogen, og umiddelbart virker det også sådan. »Dagligstuen åbner sig ud imod beskueren; de tomme stole inviterer indenfor ...«. Bogens tema introduceres gennem de navngivne mennesker, det har været muligt at skaffe informationer om. Der gives brikker til deres biografier, krydret med fotografier eller malerier af Viggo Johansen, der boede i ejendommen i begyndelsen af 1900-tallet. Når dette afsnit alligevel ikke helt kommer til at virke efter hensigten, skyldes det flere ting. Der er anvendt en gammeldags skrivestil, som efterhånden kommer til at irritere. Desuden får man pirret sin nysgerrighed med hensyn til nogle af beboerne, fx Viggo Johansens fru Martha, der tydeligvis efter de gengivne brevstumper har det ret dårligt. Men der kommer ikke rigtigt nogen afslutning på historien, og læseren sidder utilfredsstillet tilbage. Endelig har denne del af bogen kun temaet tilfælles med den efterfølgende. Der drages ingen paralleller i anden del til den første.

Bogens anden del rummer de egentlige forskningsresultater. Hvorfra rekrutteredes tjenestepigerne (fra landdistrikterne eller Sverige), hvor arbejdede de (især i de private husholdninger), hvordan var deres status (lav), hvilken opfattelse havde de af sig selv, – og hvilken opfattelse havde fruene af dem? Hvordan var deres arbejdsforhold, boligforhold og muligheder for privatliv? Hvordan gik det, hvis pigerne blev gravide eller gamle, hvilke muligheder for hjælp fandtes der? Hvordan blev man uddannet, og hvordan udvikledes den faglige organisation? Hvilken rolle spillede Marie Christensen for Københavns Tjenestepigeforening? Dette er de vigtigste temaer, der tages op og behandles grundigt i bogen.

Der påpeges mange spændende og modsætningsfyldte forhold i samtiden. Fx var størsteparten af de prostituerede rekrutterede fra tjenestepigerne. Men de velmenende mennesker eller institutioner, der forsøgte at give de prostitueredes liv en anden retning, søgte især at uddanne eller omskole dem til at blive: tjenestepiger. Eller det forhold, at de forskellige filantropiske institutioner eller personer søger at skabe et »hjem« i byen, hvor pigerne kan være i deres fritid, mens der kun gøres en sparsom indsats for, at pigernes værelser reelt forbedres, eller at herskabets hjem også tjener som pigernes hjem. Forfatterens hjerte ligger mest hos pigerne. Måske derfor kunne nogle af oplysningerne være behandlet mere kritisk. Fx anføres de elendige boligforhold hyppigt. Men det anføres også, at pigerne sov sammen med de nyfødte og småbørnene. Betød det, at herskabet bragte deres børn på lofter, i kældre eller i usle hummere sammen med pigerne? Svaret findes ikke i bogen.

Fremstillingen er ikke forsynet med noter, – vel for ikke at forskrække almindelige læsere. Men noterne er der alligevel, dvs. bagest i bogen, hvor de enkelte sider i rækkefølge er forsynet med de nødvendige henvisninger. Ligeledes er der afslutningsvis en omfattende liste over trykte og utrykte kilder.

Bogen vil nok interessere bredt, fordi den, som det står anført i bogens slutning, er et bidrag til mange nutidskvindes forhistorie og kulturelle traditioner. Men mange vil få svært ved at komme igennem den, fordi hoveddelen er ret knudret skrevet. »Københavnske herskabers offentlige tiltag havde i væsentligt omfang arbejdsmarkedets og herskabtyendeforholdets stabilisering som sigtetal sammen med uddannelsesstrategier, der satte på at få omkvalificeret tjenestepigernes arbejdspræstationer og -evner og få skabt en arbejdsset, som var i overensstemmelse med hjemmenes krav. At bemestre hjemmets management af tjenestepiger var heller ikke konfliktfrit, fordi husholdning og husførelse påvirkedes af datidens teknologiske og økonomiske udvikling. Generelt blev husarbejdet i disse artier mere servicebetonet end forhen.« (Citat fra bogens konkluderende kapitel).

Bogen er ingen grundbog. Temaerne tages ikke op fra grunden. Den er heller ingen håndbog, bl. a. er der ingen register. Til gengæld giver den en række forskningsresultater om tjenestepigernes forhold. Bogen er derfor en nyttig status, og vil være et godt udgangspunkt for yderligere forskning med sin grundige litteraturliste. I udseende ligger »Rent og urent« på linie med de seneste tendenser i præsentationen af kvindeforskningen, men i indhold er den ikke væsentlig mere venlig over for læseren end de gamle publikationer.

Helle Asgaard

Annette Vasström: Holmens by. Nyboder og dets beboere – især i nyere tid. Orlogsmuseets skriftrække nr. 1. Odense, 1985. 239 s. Ill.

Det er en indbydende bog, som Orlogsmuseet har udsendt som den første i sin skriftrække. Bogen er skrevet af etnologen Annette Vasström (A.V.) og er resultatet af en større indsamling af fotografier og erindringer om Nybodemiljøet, som Orlogsmuseet iværksatte i 1979. Projektet havde ikke blot til formål at indsamle dokumentation for eftertiden, men også at tolke materialet i forhold til orlogsflådens sociale struktur. Dette dobbelte formål er yderst prisværdigt, men tillige tidskrævende, hvad enhver ved, der har arbejdet med et omfattende erindringsmateriale.

Undersøgelsen falder i to dele. I første del redegør A.V. for den historiske opbygning af dette københavnske kvarter, for sammenhængen mellem orlogsflådens interne struktur og opbygningen af bebyggelsen, uddannelsen, sociale og sundhedsmæssige forhold samt de øvrige sociale relationer blandt beboerne. Hun konkluderer, at der var tale om et totalt samfund, hvor der blev taget hånd om stort set alle tilværelsens aspekter fra vugge til grav. Til gengæld var beboerne underlagt en tilsvarende disciplin og social kontrol. Denne første del bygger næsten udelukkende på eksisterende litteratur (især H. D. Lind og Jørgen H. Barfod) dog med undtagelse af et afsnit om husstandenes sammensætning og boligformen i en enkelt gade på fire udvalgte tidspunkter.

Undersøgelsens egentlig selvstændige del består af en redegørelse for livsformen og

livsforløb i Nyboder baseret på lange uddrag af de indsamlede erindringer. Det er spændende læsning, men i betragtning af erindringsmaterialets centrale plads i undersøgelsen, er det fristende at ønske, at A.V. havde grebet dispositionen mindre traditionelt an. At hun var gået direkte til en analyse af erindringerne i stedet for den tunge opbygning af baggrundsstof. Det ville have gjort det muligt at foretage en mere uddybende analyse af erindringerne og at inddrage baggrundstoffet undervejs på de relevante steder.

Bogen bygger som nævnt især på skriftlige og mundtlige beretninger og deltagerobservation, hvilket resulterer i mange fine iagttagelser. Fremhæves skal beskrivelsen af kaptajnsfamiliens hverdag, der illustreres af et skema over familiens døgnrytme (s. 168) samt en god cirkelformet oversigt over herrens og fruens »årsrytme« (s. 172–173). Flot er ligeledes en bevaret brevveksling mellem en senere marineingeniør og hans kone (s. 202 ff), hvori kærlighed og omsorg stadig står lyslevende for læseren.

Derimod rummer bogen ikke mange metodiske betragtninger over indsamling, bearbejdning og analyse af materialet – f.eks. nævnes en spørgeliste, der ikke er taget med. Det kan være velbegrunder, men der ligger nogle generelle problemer i analysen af erindringsmaterialet. A.V. vælger f.eks. at citere direkte fra de udvalgte beretninger, men afstår fra en nærmere tolkning. Er det for følsomt at nærlæse udsagn fra nulevende personer, som man har faet et venskabeligt forhold til i indsamlingsforløbet? Desuden beskrives materialet ikke som helhed, hvilket gør det svært for læseren at bedømme det foretagne udvalg og tolkningen heraf. Er der navnlig kommet besvarelser fra de stabile Nyboderslægter, eller er de mere »skæve« eksisterer, de utilpassede også med?

Dette er lidt ærgerligt i betragtning af, at indledningen fremhæver den mundtlige beretning som et af etnologiens særtræk over for faget historie, som siges at fokusere på skriftlige kilder og eksakte begivenheder og hændelser (s. 7). For det første er jeg uenig i denne snævre opfattelse af faget historie. Det består af mange forskellige traditioner – også en social- og kulturhistorisk. For det andet har det nok været vanskeligt eksempelvis for J. Barfod at interviewe personer fra 1600-arene.

Fotografierne i bogen er virkelig gode – det ses, at A.V. har været ude at kigge i hjemmenes albums. I modsætning til mange af datidens fotografier viser nogle unge mennesker på et billede fra 1905 tænderne frem i glade smil (s. 122). Morsomt er også billedet s. 202, hvor ni nyligt udlærte svende triumferende sidder overskrævs på en kæmpefallos af en torpedo! Derimod kan man diskutere, om figureernes mange små mænd og koner letter forståelsen af stoffet. Undertiden kommer denne grafiske fremstilling i karambolage med overskueligheden.

Der ligger et stort arbejde bag denne bog, og den kan varmt anbefales. Vi må have, at A.V. får tid til at udgive nogle af beretningerne.

Birte Broch

Bent Blüdnikow: Immigranter. De østeuropæiske jøder i København 1905–1920. Bor-gen. 1986. 224 s., ill., kr. 178.

»Jeg var 15 år immigrant i Danmark . . . Men i 1927 blev jeg dansk statsborger. Sa folte jeg mig som et helt nyt menneske«. Saledes beretter en af historikeren Bent Blüdnikows

vigtigste interview-kilder, den forhenværende skrædder Max Klotz, s. 156 i denne bog om den jødiske indvandring til København i begyndelsen af vort arhundrede. Max Klotz rammer her det helt centrale for immigranter overalt i verden: Kampen for at blive accepteret i det ny »fædreland«, at blive borger med alle de rettigheder og pligter, der følger, fremfor at være indvandrer. Det er en sympatisk bog Blüdnikow, selv efterkommer af immigranter, har skrevet om dette emne.

Bogens kildemateriale er de statslige arkiver, en række privatarkiver og forskellige aviser og tidsskrifter. Dertil kommer omfattende interviews og endelig et ganske enestående billedmateriale, hovedsageligt fotografier indsamlet hos private. På grundlag af dette materiale har Blüdnikow i seks hovedafsnit skildret de østeuropæiske jøders indvandring til København.

De to første afsnit handler om baggrunden: Forfølgelsen af jøderne og deres udsigtsløse økonomiske forhold i Zarens Rusland og jødernes forhold i Danmark før den »store« indvandring fra 1905. Dernæst følger to afsnit om immigranternes forhold i København (antal, erhverv, bolig, social mobilitet osv.) og om den kulturelle, politiske og faglige organisering. Endelig to afsnit om henholdsvis de fastboende jøders holdning til de nyankomne og den danske offentlighed og myndighedernes syn på den jødiske indvandring. Når København er valgt som undersøgelsesområde skyldes det selvfølgelig, at langt hovedparten af jøderne endte i hovedstaden, men derfor kunne man godt have ønsket sig en kommentar med hensyn til de østeuropæiske indvandrere andre steder i landet. Perioden 1905–1920 (det med titelbladet ikke-overensstemmende omslag siger 1904–20) er uden megen diskussion angivet til at være den store indvandringsperiode.

Bogens force er dokumentationen af, at jøderne som ud-/indvandrere ikke adskilte sig fra tidens andre immigrantgrupper, hvad enten man taler om den oversøiske udvandring eller anden indvandring til Danmark. Det gælder også årsagerne til udvandringen. Økonomiske motiver snarere end politisk og religiøs forfølgelse var drivkraften i den jødiske masseudvandring. Og som indvandrerne i Nordamerika søgte de etniske grupper naturligvis sammen i det nye land – og længe varede det ikke (igen som i USA) før de mest fjendtlige mod de nye indvandrere blev deres egne tidligere ankomne landsmænd. Her i Danmark med den ekstra dimension, at de ledende i den jødiske menighed, som Isak Glückstadt og Carl Melchior, kom fra slægter, der havde været i landet i generationer. Fra deres nordsjællandske landsteder følte de snart deres position i det danske samfund truet af de fattige nyankomnes dårlige renommé i offentligheden.

Hvor mange jødiske immigranter, der bosatte sig i København har forfatteren svært ved at sige noget præcist om. Det er kendetegnende for de senere års mange indvandringshistoriske værker, hvor vanskeligt det er at sætte tal på indvandringen til Danmark (Richard Willerslev: *Den glemte Indvandring* og Bent Østergaard: *Indvandrerne Danmarks historie*, begge 1983). I Blüdnikows bog er det lidt ærgerligt, at han ikke har anvendt det tilgængelige folketællingsmateriale fra København på Rigsarkivet. Han refererer ganske vist til folketællingerne. Men hans kilde er den sekundære og højst upålidelige offentliggjorte statistik af folketællingernes hovedresultater bl. a. formidlet af Cordt Trap i nogle glimrende artikler om jødernes forhold i Danmark i *Nationaløkonomisk Tidsskrift*. Nu er Blüdnikow ikke den første historiker, der med tydelig begrænset kendskab til det primære folketællingsmateriale, har betegnet den sekundære statistik som

Anmeldelser

folketællinger (s. 38), men hermed har han desværre også overset de mange muligheder for i primærmaterialet mere præcist at vurdere ikke blot den jødiske bosættelses omfang men også familiestrukturen og befolknings sammensætning i de københavnske kvarterer. Nu må vi i stedet nøjes med en løselig anslæelse af indvandrernes tal til 2.-3.000 i den undersøgte periode, mens et langt større tal i kortere tidsrum opholdt sig i København på vej mod USAs herligheder.

Hovedsagen er dog, at Blüdnikow med alle nuancer så klart demonstrerer, at jøderne i København var som indvandrere før og nu er flest. De stod over for de samme problemer – det samme større og mindre sammenhold – de samme reaktioner fra det nye lands borgere, og den samme udvikling, hvor 1. generation i reglen betalte prisen for 2. generations accept i samfundet og sociale fremgang. Kort sagt, en bog der viser, at det aldrig er let at være fremmed i et nyt land, og at omkostningerne ved at være indvandrer er så store, at kun virkelig tungtvejende årsager dengang som i dag har fået folk til at udskifte fædrelandet med det ny land.

Niels Peter Stilling

Helge Nielsen: Drømme om Frihedsstøtten, 154 s., ill., Rhodos 1986, 98 kr., samt Karin Kryger: Frihedsstøtten, 182 s., ill., Landbohøistorsk Selskab 1986, 248 kr.

Frihedsstøtten på Vesterbro er blandt byens bedst kendte monumenter. Den har så gode muligheder for at blive set, at den nærmest synes udsat for at blive overset. Få forbigående stopper op for at se, hvad dens figurer forestiller og hvad dens tekst fortæller. Og færre vil føle, at dens budskab om kongens ordre til Stavnsbåndets ophør – for 200 år siden – er noget, som vedrører dem. Men Frihedsstøtten er andet og mere end et minde om en ændring af forholdene i det danske landbrug. Stavnsbåndets ophør var et led i en reformpolitik, som blev det første skridt på vejen mod det moderne demokrati. Og mindesmærket er både et produkt af oplysningsidealene i 1700-tallets slutning – og et symbol på den personlige frihed, som fra dette tidspunkt blev betragtet som en almenmenneskelig ret. Frihedsstøtten fortæller om frihed, om lighed – og om at leve op til sine rettigheder og tage hensyn til, at andre har de samme. Frihedsstøtten er et politisk monument, som næppe nogensinde vil gå af mode.

I februar 1985 fremsatte Ole Storm fra Politiken et forslag om at flytte Støtten til Frederiksberg Runddel. Det startede en debat, som holdt sig året ud, og som i stigende grad kom til at dreje sig om det snart velkendte tema, om Frihedsstøtten er et æstetisk eller et historisk monument. Diskussionen faldt sammen med de sidste udsendelser i TV-serien »Her er dit liv«. Denne serie har givet forhenværende overbibliotekar Helge Nielsen ideen til bogen »Drømme om Frihedsstøtten«, hvori han forestiller sig Støtten som det til udsendelsen »kidnappede« individ, der får sin tilværelse trevlet op. Resultatet udkom samtidig med kunsthistorikeren Karin Kryger's »Frihedsstøtten«, et værk, der er blevet til på initiativ af Landbohøistorsk Selskab som optakt til 200-årsdagen for stavnsbåndets ophør den 20. juni 1988. Med disse to bøger er der givet et billede af Frihedsstøtten, som

kommer hele vejen rundt og får den sat på plads i såvel historien som hos danskeren af idag.

Både Helge Nielsen og Karin Kryger har et indgående kendskab til 1700-tallets kultur. Men deres baggrund i henholdsvis landbrugets og kunstens historie har bidraget til at gøre deres fremstillinger af *Frihedsstøttens* historie meget forskellige. Begge er bevidst subjektive. Mens Karin Kryger følger en traditionel fremstillingsform – med et stænk af ironi – er Helge Niensens bog dog fabulerende og fyldt med uventede indslag.

Helge Niensens idé om at bruge den populære TV-serie til at præsentere et historisk monument er yderst forfriskende. Fremstillingen, der er bygget op som en drøm inspireret af mediernes stadige snak om *støtte*, er fordelt på to stykker. Størstedelen af Støttens historie fortælles i den fingerede TV-udsendelse. Derpå følger en mere indgående skildring af stemningen bag Støttens opførelse, i form af monumentets egne minder fra det stod på modelstadiet. Denne del, der henlægges til et lukket gilde efter TV-udsendelsen, giver et meget fint indtryk af de tanker der prægede den intellektuelle avantgarde i 1700-tallets sidste arti.

Helge Niensens noter afspejler, hvor veldokumenteret hans causerende fremstilling i virkeligheden er. Men både noterne og det iøvrigt udmærkede navneregister synes noget summariske. Netop fordi bogen er så velskrevet og så humoristisk i hele sin holdning, kommer man for let hen over dens også meget koncentrerede form og gar glip af en del detaljer. »Drømme om Frihedsstøtten« er langt fra så let, som den umiddelbart lader! Læseren skal være godt inde i stoffet for at fatte, at Støttens forsøg på at beherske sig ved at tælle til 32 hentyder til byens borgerrepræsentantskab, som talte 32 mand – eller at en bemærkning om, at Støtten rødmede, så man endnu kan se spor deraf, spiller på at den i 1970 blev oversmurt med (rød) maling. – Bogen igennem optræder også en del personer, som har deltaget i diskussionerne om Støtten. Nogle er velkendte. Men de fleste fortjente en lidt fyldigere præsentation. En henvisning til Politiken den 7. maj 1985 er en ringe hjælp til at placere de pludselig opdukkende Henriksen og Levring – hvis man ikke har avisen ved hånden og kan se, at det drejer sig om et par arkitektstuderende, som i et læserbrev plæderede for at lade Støtten stå. Selv damerne SAS og GRÆS, der dog præsenteres som læserbrevsskrivende skønånder, kan næppe identificeres, hvis man ikke husker, at der i debatten 1985 var bidrag fra Else Kai Sass og Elsa Gress.

»Drømme om Frihedsstøtten« er et indlæg i en aktuel debat. Men ved at bruge Støtten som springbræt til en skildring af såvel 1700-tallets som vor tids kultur, har Helge Nielsen forenet de to epoker og fået Støtten til at fortælle os en del om os selv. Hans bog burde kunne bruges i bredere betydning og på længere sigt.

Karin Kryger er trods sin mere objektive fremstillingsform også påvirket af debatten 1985. I sin gennemgang af Frihedsstøttens historie fra dens færdiggørelse til idag, kommer hun flere gange ind på diskussioner om Støttens placering og får lejlighed til at forsvare det sted, hvor den står, hvor den både kan blive set og brugt. Frihedsstøtten er ikke et spørgsmål om enten æstetik eller historie, men om både og. Den er ifølge Karin Kryger først og fremmest forkyndelse. Og denne forkyndelse er den røde tråd i hendes værk.

Bogen beskriver dels Støttens forudsætninger i såvel historisk som især kunsthistorisk henseende, dels dens betydning i billedkunst og litteratur, i forhold til byudviklingen og som symbol på frihed i både konkret og overført forstand. Bogens første del er centreret

Anmeldelser

omkring den kunstneriske udformning af ideen. Frihedsstøtten står på grænsen mellem gammelt og nyt. De demokratiske ideer bag dens opførelse varslede nye tider. Men tankerne fik traditionelle former. Støtten er tydeligvis blevet til ved et samarbejde mellem flere forskellige kunstnere. Men da kunstnerne har brugt det samme symbolsprog, er resultatet et harmonisk hele. Karin Kryger gennemgår samtlige symboler og understreger, at tegn af denne type også kunne misbruges og få en uforudset og endog farlig betydning. Grunden til at den personificerede Frihed ikke findes på Frihedsstøtten er, at Frihedens kendetegn, frygerhuen, umiddelbart før Støttens opførelse var taget til indtægt af den franske revolution. –

Karin Krygers bog er både rigt og godt illustreret og forsynet med en fyldig litteraturliste. For første gang offentliggøres desuden hele den bevarede, men ikke nødvendigvis fuldstændige liste over Frihedsstøttens abonnenter. Skal man kritisere noget, er det nærmest at Karin Kryger i modsætning til Helge Nielsen er tilbøjelig til at forklare tingene for grundigt! Det ville dog have været rart med en lidt bedre korrektur. Bemærkninger som i »1900-tallet, efter Napoleonskrigene« eller i »1972, 150-året for grundstensnedlæggelsen«, er lidt forvirrende. Definitionen på demarkationslinien som en linie uden om byen, inden for hvilken der ikke måtte opføres blivende huse, er derimod ganske sød. –

Karin Kryger har blandt de mange fine citater, som indleder hendes kapitler, en bemærkning fra en hr. Turesen, der i 1890 så Frihedsstøtten som et udmærket symbol på friheden: Himmelstræbende og ikke særlig solid. Hun giver ham ret og fortsætter, at vi må passe godt på vores Stotte og på dens budskab. Det har både hun og Helge Nielsen gjort deres til, at vi vil.

Ulla Kjær

Vesterbro. En forstadsbebyggelse i København I-II. Fredningsstyrelsen, Miljøministeriet 1986. I alt 523 s., ill. Kr. 140,- pr. bind.

Vesterbro-registranten må først og fremmest betragtes som et væsentligt bidrag til planlægningen af den fortsatte byfornyelsesindsats i kvarteret, hvor boligmassens generelle forbedring med hensyn til lys, luft og tekniske installationer stadig trænger sig på. Man står i de københavnske brokvarterer over for problemer, der – om end i mindre målestok – også gør sig gældende i de større provinsbyer. Det ret massive udlejningsbyggeri, undertiden betegnet »den gra boligmasse«, der voksede frem i takt med industriens stigende arbejdskraftbehov fra slutningen af forrige århundrede, har været forbundet med så mange negative træk, at bulldozer-løsningen kunne virke tiltrækkende – ikke blot ud fra økonomiske betragtninger. Opfattelsen er imidlertid blevet steds mere nuanceret. Ikke mindst nyder den generelle byggetekniske standard almindelig anerkendelse. I den forbindelse kan der være grund til at henlede opmærksomheden på de analyser, som Århus kommune – til dels i samarbejde med Boligministeriet og Statens Byggeforskningsinstitut m. fl. – har gennemført for de ældre forstads-kvarterer og publiceret i bygningsregistrarer. Heri vurderes såvel bebyggelsens arkitektur og miljøværdier som den egentlige til-

stand, og den sammenfattede bevaringsværdi anskueligøres på oversigtlige klassifikationskort. Et eksempel på et godt værktøj for den byfornyelsesindsats, stat og kommuner i fællesskab har til opgave at fremme, og som der i region- og kommuneplaner udstikkes retningslinier og rækkefølge for.

For hovedstaden har det skortet på en gennemgribende planlægning af byfornyelsen og byudviklingen i det hele taget, trods flere tilløb. For den indre by ligger det dog i princippet fast, at hensynet til den eksisterende, historiske bebyggelse skal prioriteres højt, men en sådan målsætning er (endnu) ikke formuleret for brokvartererne. I overensstemmelse med begrebet bevarende sanering, der i 1959 vandt indpas i saneringsloven, og bestemmelser i bygge-loven er der på Vesterbro gennemført en række karréudhulinger eller gårdrydninger bag bevarede forhusrækker, men saneringsindgrebene, der fortrinsvis har fundet sted uden for det registrerede område, opviser også massive totalsaneringer, der har givet plads for friarealer eller mere eller mindre velintegreret nybyggeri.

Med den foreliggende registrering af det indre af Udenbys Vester kvarter, i alt ca. 450 ejendomme ældre end 1940 og overvejende opført i perioden ca. 1850-1910, er der bragt et mere kvalificeret grundlag til veje for den fortsatte byfornyelse i området. Fredningsstyrelsen peger ikke direkte på, hvilke bygninger man anser for mest værdifulde, ej heller vurderes bygningernes aktuelle tilstand. Man sigter klart mod helheden – bevarelsen af områdets særegne og homogene karakter som eksponent for en historisk epoke.

Værket indledes med et fyldigt historisk afsnit om forstadens opstaen og dens hastige vækst efter tilbagerykningen af demarkationslinien i tilknytning til Københavns gamle befæstning i 1852. Derefter følger en gennemgang af etagebyggeriets karakter og stilistiske præg – i senklassicismens og historicismens udtryksformer. Selve registranten er disponeret i 14 områder, hvortil udtegnede oversigtskort knytter sig. Den specifikke forhistorie for delområderne er illustreret med en række ældre fotografier, som bl. a. gør det muligt at følge Vesterbrogades gradvise omkalfatring; den tidligere bebyggelses mere beskedne dimensioner erkendes nu kun undtagelsesvis som i »Sorte Hest« og Det kgl. Skydeselskabs bygninger, der i dag huser Københavns Bymuseum. I behandlingen af den enkelte ejendom indtager facadearkitekturen en fremtrædende plads, der understreges af det stramt beskarne billedmateriale og den afrundende »bemærkning«; desuden anføres de historiske data vedrørende opførelsen og i en del tilfælde plantypen. Blandt registrene kan man fremhæve det nyttige 3-delte navneregister, omfattende henholdsvis bygmestre, bygherrer og øvrige personer, og den uundværlige, alfabetisk ordnede adresse-nøgle, man ofte nødsages til at gribe til for at orientere sig i værket. Et samlet, detaljeret oversigtskort ville også have hjulpet på overskueligheden.

Som helhed er der dog tale om et i alle henseender præsentabelt værk, og der ydes en grundig pædagogisk indsats for at vende opfattelsen af såvel husenes generelle værdi som områdets specielle karakter i positiv retning. Vesterbro-registranten henvender sig naturligvis til Københavns kommune, der som byggemyndighed skal træffe den endelige afgørelse om områdets fremtidige skæbne, men man kunne også ønske, at de lokale beboere stiftede bekendtskab hermed. Gennem bearbejdningen er der skabt overblik over udviklingen og et solidt grundlag for lokalhistorisk engagement.

Hanne Christensen

Hans Helge Madsen: Østerbros herligheder – en bydels identitet. København 1986. 128 sider. Nationalmuseets Forlag, kr. 148,-.

Hans Helge Madsen har gennem 10-15 år opdyrket sit specielle område inden for den topografiske litteratur. Han følger bebyggelsen i et brokvarter og belyser den gennem forhandlinger i Borgerrepræsentationen, byggesager, gadeplaner, gamle og nye fotografier, portrætskildringer af politikere, byggematadorer og embedsmænd. Hans Helge Madsen har i sine bøger afdækket mange politiske rævekager og meget hykleri i forbindelse med byggeriet på broerne, hvor en stor arbejderbefolkning skulle huses, og hvor profit skulle hentes hjem.

I denne bog behandler han i længere kapitler forhold af afgørende betydning for Østerbro, den »fattigfine« bydel, »noget midt imellem Nørrebro og Frederiksberg«. Vi hører om det forlystelseliv, der aldrig fik lov til at udvikle sig på grund af en ængstelig politidirektør og en indremissionsk præst, om Fælledparken, der måtte tale den ene beskæring efter den anden, og om Frihavnen, der aldrig blev det, dens ophavsmænd havde tænkt sig. Endelig har bogen til sidst en »katalog« over 18 udvalgte områder: deres opkomst, karakteristik og noget om deres udvikling.

Det står hurtigt læseren klart, at bogens titel er ironisk ment. Efter læsning af bogen sidder man med den opfattelse, at Østerbros herligheder kan opsummeres i Fælledparken, Sortedams Sø og Øresund, herligheder, som tåbelige mennesker har gjort hvad de kunne for at ødelægge med påtrængende byggeri og manglende planlægning. Borger-skabet får i bogen hvad det har godt af, og ikke mindst er Frimurerlogen en torn i øjet på forfatteren. Bornerness, gridskhed og manglende fremsyn præger så at sige alle dispositioner, selv et initiativ som Kartoffelrækkerne får en snert af forfatterens antiborgerlige pisk: den der selv besidder et lille hus, bliver aldrig kommunist!

Man må spørge sig hvordan det overhovedet går til, at nogen gider bo på Østerbro. Falder der slet ingen rosende ord? Hvad med Lægeforeningens Boliger, med Kartoffelrækkerne, med Rosenvænget? Faktisk fremgår det ikke at Hans Helge Madsen sætter pris på disse bebyggelser, hvad han dog vistnok gør. Det eneste byggeri, der får et anerkendende ord med på vejen, er mærkeligt nok Lille Triangel, hvis arkitektur kaldes harmonisk, vistnok bogens eneste positive adjektiv. Andre gader må nøjes med langt mindre flatterende karakteristika: Ryesgade kaldes en stenet brogade, Triangelens østside er brovtende og aggressiv, og en nybygning på Østerbrogade er frastødende, ja en rædsel.

Hvad vil Hans Helge Madsen med denne bog? Man fornemmer, at han trods alt har en del til overs for Østerbro og gerne ser bydelen udvikle sig i positiv retning, men hvilken? Vi har forstået, at fortidens planlæggere og bygherrer ikke gjorde det særlig godt. Men hvis det er så ringe, hvorfor så ofre megen opmærksomhed på de angreb, der stadig rettes mod gader og huse? Ville det gøre noget hvis Ryesgade og Classensgade forsvandt? Efter anmelderens opfattelse: ja. Disse måske lidt triste kvarterer er lige så vel Østerbro som villaerne i Rosenvænget, blot en anden side af det. De har deres arkitektoniske kvaliteter, selv om det er tæt byggeri. Uanset hvilke lidet agtværdige hensyn der ligger bag deres opførelse, så står de der i dag på godt og ondt. De er stadig til at bo i, og der er mennesker der holder af disse kvarterer. Derfor er de et forsvar værd; og et forsvar er ikke just hvad

denne bog indeholder. Derimod kan den opfattes som et nyttigt memento for vor tids politikere og planlæggere om at undgå fortidens synder.

Hans Helge Madsen skriver i en levende stil, som gør hans bog til underholdende læsning; og hans detailundersøgelser har fremdraget meget hidtil ukendt materiale.

Allan Tønnesen

Jesper Gram-Andersen: Livgardens kaserne & Rosenborg eksercerplads 200 år, 1786-1986. København, Nyt Nordisk Forlag, Arnold Busck, 1986. 156 sider, ill., 275 kr.

Den kongelige Livgardes Kaserne ved Rosenborg Slot har eksisteret i 200 år. I den anledning har lederen af Livgardens historiske samling Jesper Gram-Andersen beskrevet garderkasernens historie med al den mystik og tradition, som ligger bag en sådan institution. Som officer i Livgarden har Jesper Gram-Andersen brugt megen tid på at få indrettet Den kongelige Livgardes historiske samling i den kaserne, som udgør en del af Rosenborganlægget, og det har helt naturligt ført ham til at beskæftige sig med historien om, hvordan et lysthus og orangeri ved slottet voksede op og blev til et hjemsted for kongefamiliens »hustropper«.

Det er blevet et pragtværk, som er kommet ud af anstrengelserne. Fra første til sidste side er bogen forsynet med farvebilleder, fotografier og tegninger samt en tekst, der samtidig med at give et væld af historiske oplysninger, gengiver de højtidelige, sentimentale eller pudsige sange og viser, som har tilknytning til livet på stedet gennem de mange år.

Og hvad har bygningerne ikke været vidne til? Fra genhusning under koleraepidemien 1853 af beboere fra »Pjaltensborg« og andre ydmyge bebyggelser til tysk besættelse næsten 100 år efter. Helsingvis har den mellemliggende og efterfølgende tid været præget af hyggeligere anvendelser, det meste af tiden naturligvis af garden selv, men ind imellem trænings- og paradeplads for de frivillige korps og sæde for Østre Landsdelskommando efter krigen. På det allersidste har kasernen været rammen om festlige »tattoo'er«.

Det begyndte med, at kronprins Frederik (senere Frederik den 6.) i 1780'erne lod den senere så uheldige Peymann opføre kasernen, som stadig regnes for hans hovedværk. I 1840'erne udvidedes kasernen, altså samtidig med den store hærreform i 1842, men under anden slesvigske krig og tiden derefter var pladsen alligevel så indskrænket, at indkaldt mandskab måtte ligge i teltejr langs med kasernebygningen. Om den store alarmøvelse året før 1. verdenskrig har Gram-Andersen et yderst livfuldt referat fra dagspressen.

Mens selve kasernen har kunnet holde 200 års jubilæum har eksercerhuset i Gothersgade, som kun var et år yngre, måtte dele skæbne med andre huse, som lå i vejen for en gadeudvidelse. Det blev revet ned omkring 1930. Herfra udgik gennem lange tider den institution, der danner livgardens populæreste image, nemlig vagtparaden.

Garden har understreget jubilæet ved udsendelsen af et veltilrettelagt og fornemt stykke arbejde. Forhåbentlig kommer der flere bøger af samme standard fra Jesper Gram-Andersens hånd.

Hasse Neerbek

Anmeldelser

Ole L. Frantzen og Bjørn A. Nielsen: Københavns Befæstning 1886-1986. 40 s., ill. Udg. af Tøjhusmuseet. Udsolgt.

Richard Willerslev: Danmarks største arbejdsplads. Opførelsen af Københavns Landbefæstning 1886-93. Amadeus/Lokalhistorie. 1986, 120 s., ill. 128,00 kr.

Klavs Becker-Larsen: Tunestillingen. Feltbefæstningen fra Roskilde fjord til Køge bugt. Roskilde Museums Forlag, 1986. 296 s., ill. + kortbilag. Eksp.: Roskilde Museum, Sct. Olgade 18, 4000 Roskilde. 300 kr. + forsendelse 27 kr.

I 1986 kunne man fejre 100 års jubilæet for påbegyndelsen af Københavns nyere Befæstning; men skønt der er tale om et endnu eksisterende, storslået monument over datidens ingeniør- og krigsvidenskab, som ydermere har været stridspunktet for den indenrigs-politiske udvikling i Danmark i den vigtige periode i slutningen af 1800-tallet, har jubilæet været af de stille. Boghøsten, som præsenteres her, omfatter tre meget forskellige bøger om emnet.

Københavns Befæstning kan betragtes som militærhistorie (de fysiske anlæg og deres brug), som politisk historie, som socialhistorie (dels om de arbejdere, der byggede befæstningen, dels om de indkvarterede soldaters forhold) og endelig ud fra miljømæssige betragtninger, idet mange af de tidlige fæstningsanlæg i dag ligger som grønne områder i Københavns forstadsbebyggelse.

Af disse synsvinkler er de fleste repræsenteret i Ole Frantzens og Bjørn Niensens bog, der er udgivet af Tøjhusmuseet sammen med Selskabet til Garderhøjfortets Bevarelse i forbindelse med museets udstilling i jubilæumsåret om befæstningen. På de 40 sider, der fremtræder i smukt layout og tryk, finder man en bredt dækkende orientering om det samlede fæstningsanlæg med hovedvægten på de militærhistoriske aspekter. De to forfattere giver både en fremstilling af befæstningens (for)historie og en mængde militærfaglige og historiske oplysninger til nytte for den, der i dag vil besøge de bevarede fæstningsanlæg. I betragtning af det beskedne sideantal er det prisværdigt, at bogen også nar at strejfe fæstningsarbejdernes og soldaternes kår.

Bogen indeholder ikke en udflugtvejledning til de tilgængelige dele af befæstningen, idet en sådan findes i form af Fredningsstyrelsens (nu Skov- og Naturstyrelsen) »Kort over Københavns Sø- og Landbefæstning« fra 1986, udarbejdet af Peter Thorning Christensen og Svend E. Albrethsen. Kortet, der er i 1:50.000 med fæstningsværkerne indtegnet og grundplaner på bagsiden, ekspederes fra Statens Informationstjeneste, Bredgade 20, 1260 K., og koster 15 kr.

Til gengæld er der ruttet med pladsen i Richard Willerslevs bog. Her har forfatteren valgt at koncentrere sig om fæstningsarbejdernes sociale og økonomiske forhold under det store byggeri i årene 1886-93. Som titlen antyder, var der tale om et kolossalt anlægsarbejde, der kun kan sammenlignes med datidens jernbanebyggeri. Der skulle fortrinsvis anvendes danske arbejdere, men alligevel var et stort antal svenske arbejdere beskæftiget ved fæstningsbyggeriet, og forfatteren har hæftet sig meget ved modsætningsforholdet mellem danske og svenske arbejdere i perioder med dårlig beskæftigelse. I øvrigt ligger hovedvægten i bogen på en række delundersøgelser: hvor kom arbejderne fra, hvor og hvordan boede de, hvordan var arbejdstid og lønninger, og hvordan var arbejderne organiseret? Forfatteren kan på grundlag heraf konkludere, at arbejdstid og aflønning

svarede til datidens normale niveau for arbejdsmænd, men at det tunge og opslidende arbejde, som ydermere foregik under opsyn af de forhadte gendarmere, mest tiltrak de såkaldte vandrearbejdere, og at der i det hele taget var en hurtig udskiftning blandt arbejderne ved byggeriet. – Bogen afsluttes med en 23 siders artikel af formanden for »Vestvoldens Venner«, advokat Erik Wassard, om befæstningens senere skæbne.

Under 1. Verdenskrig, hvor Københavns Befæstning var bemanded af Sikringsstyrken, udvidedes befæstningen med den såkaldte Tunestilling mellem Køge Bugt og Himmelvej ved Roskilde. I modsætning til den ældre befæstnings arkitektonisk prægede, monumentale bygningsværker – Vestvolden og forterne nord for København – bestod Tunestillingen af små betonbunkers, jordværker, skyttegrave og pigtråd. På grund af sin interimistiske karakter blev stillingen ikke som de ældre dele af befæstningen bevaret for eftertiden, og der er i dag kun få spor af den i landskabet.

Havde det ikke været for Klavs Becker-Larsens grundige arbejde, ville mindet om Tunestillingen derfor antagelig være blevet glemt; men nu er hele anlægget kortlagt og beskrevet på forbilledlig måde. De forskellige typer af jord- og betonstillinger og deres armering beskrives nøje, og der fortælles om soldaternes forhold både under befæstningens opførelse (hvor jordarbejdet udførtes af fodfolket) og under styrkens indkvartering i stillingen frem til våbenstilstanden i 1918. Også de politiske forhold omkring Tunestillingen er behandlet, og der er således tale om en både dybtgående og alsidig behandling af dette stykke af Københavns Befæstning. Man kunne ønske sig, at det engang med tiden ville blive muligt at udgive en beskrivelse med samme omfang og grundighed, som det nu er sket for Tunestillingens vedkommende, om resten af Københavns Befæstning.

Det fremgår af de valgte illustrationer, at der kun kendes ganske få fotografier fra Tunestillingen under 1. Verdenskrig, og at der heller ikke længere er ret meget at fotografere i landskabet. Det rejser spørgsmålet om det ikke er på tide at frede de endnu bevarede dele af Tunestillingen. Deres omfang kan i hvert fald ikke være nogen hindring, og de er værdifulde minder om noget, der *kunne* være blevet alvor, som det blev i Belgien og Nordfrankrig under 1. Verdenskrig.

Jeppé Tønsberg

John Poulsen: Københavns banegårde. 144 s., ill., 149 kr. Banebøger.

Peer Thomassen: Nørrebro stationer gennem 100 år. 48 s., ill., 69 kr. Banebøger.

Birger Wilcke: Damptog til Dragør – Amagerbanens historie. 96 s., ill., 139 kr. Banebøger.

John Poulsens bog er udgivet i anledning af den nuværende (tredje) hovedbanegårds 75-års jubilæum og har derfor undertitlen »København H. 1. december 1911–1986«. Men det er faktisk misvisende, for bogen rummer meget mere. Godt halvdelen af bogen handler om de to første banegårde, træbygningen fra 1847, der lå samme sted som den nuværende og som kun fik en levetid på 17 år, og Herholdts smukke station fra 1864, der hurtigt blev for lille og måtte udbygges med hele tre filialstationer.

Jernbanerne har unægtelig præget Københavns udvikling og det er derfor glædeligt at

Anmeldelser

konstatere, at denne bog ikke blot er for jernbaneentusiaster, men sandelig også for mere byhistorisk interesserede. Det er en veldisponeret og velskrevet bog, der giver en grundig og saglig, men bestemt ikke kedelig redegørelse for de københavnske banegardsforholds komplicerede historie, herunder de utallige forslag til linieføring m.v. og den langvarige debat, der førte til at vi i 1911 fik den smukke og praktiske banegård, der 75 år senere er fuldt anvendelig, trods trafikens enorme vækst.

Bogen behandler også afviklingen af »Det gamle banegårdsterræn« og slutter af med en omtale af Høje Tåstrup Station. Der er masser af kort og billeder, og selv om nogle er lidt små, gør det ikke så meget på grund af det nydelige reproarbejde.

S-togsstationen Nørrebro's funkisbygning fra 1930 er en karakteristisk del af det københavnske bybillede (den burde vel egentlig fredes), men den første egentlige jernbanestation på Nørrebro åbnedes allerede i 1886. Der var faktisk to, A og B, på hver sin side af baneterrænet, og de lå længere mod vest, ved Bjelkes Allé og Hillerødgade.

Men Nørrebro's jernbanehistorie er meget mere kompliceret. Der er også en godsstation og fra 1906 til 1976 også København L, som det officielt hed, altså Slangerpbanens, senere Farumbanens københavnske endestation. En station af særlig art var »latrinstationen« ved Lersøen, hvorfra dagrenovationen transporteredes til de økologiske landbrugere på Sjælland.

Der er meget jernbanehistorie, men også byhistorie i dette lille hæfte, og emnet kunne nok have båret en bredere fremstilling. Men der er da også blevet plads til nogle sjove historier og en masse fortrinlige billeder.

Birger Wilckes bog adskiller sig på flere måder fra den i årbogen for 1986 omtalte bog om Amagerbanen af Hans Henrik Fafner, der lagde hovedvægten på den transporthistoriske sammenhæng.

Denne bog er primært jernbanehistorie, og Amagerbanens rolle som busselskab berøres overhovedet ikke. Til gengæld er der mere om de industrier, der var den væsentlige baggrund for oprettelsen af banen, og meget mere om materiel og om stationer, noget man i høj grad savnede i Fafners bog, og der er mange flere billeder.

Det er dog ikke udelukkende teknik. Der er en udførlig redegørelse for banens historie og baggrunden for dens S-formede linjeføring, og der er i det hele taget meget »almindelig« lokalhistorie i den. Billedmaterialet er som i forlagets øvrige publikationer, altså rigeligt og nydeligt gengivet.

Hans Kofoed

Berna & Jørgen Møller-Holst: Rødovre Kirkebog 1682-1814. Samfundet for dansk genealogi og personalhistorie 1986. 304 s. Kr. 95, for medlemmer 80.

»Udi afvigte Aar 1758 har Døden giort stor Rif iblandt denne Menigheds Børn, idet at en Mand først mistede 3 Børn udi 3 uger, en anden 3 Børn udi 9 Dage, som alle kom udi een Graw. Herre lære os saa at tælle vore Dage at wi kan bekomme Wiisdom i hjertet.«

1805. »Tirsdagen den 18. Juni. Christian Dyrløw en Dreng fra Fødselsstiftelsen i København, som blev opfostret hos Huusmand Jens Olsen i Rødovre døde den 12. Juni omtrent 1 Fjerding Aar gl.«

Der er meget skæbne i kirkebøger, og hermed foreligger Rødovre sogns. Efter forord og indledning, der giver et historisk rids over befolkningsudviklingen i sognet, følger en udskrift af kirkebogen 1682–1814, med de sædvanlige oplysninger døbte, trolovede og viede samt begravede. Udgiverne har forsynet bogen med et register over de kirkelige begivenheder, efter fornavn. Til at udbedre mangler, ulæselige passager o. l. har nabosognet Glostrups kirkebog, der også foreligger trykt, været anvendt, ligesom forskellige arkivalier fra Rigs- og landsarkivet. Uanset hvor kedelig en kirkebog måske lyder, er den svær at slippe, når man er begyndt at læse i den.

Helle Askgaard

REGISTER TIL ÅRBØGERNE 1984-87

Registret er person-, sted- og sagregister. Det omfatter ikke Johannes Nicolaj Schmidts dagbog i årbog 1984, men kun indledningen og noterne. Registret omfatter heller ikke anmeldelserne og forfatternavne, citeret i artiklerne, er i reglen ikke medtaget.

I registret er årbøgernes årstal angivet ved kursiv. De herefter følgende tal er sidetalene. Forfatternavne er kursiverede.

- Absalon, ærkebiskop 86 8-10, 12, 15-18, 21-23, 27, 29-30
 Acciseskriverens protokoller 1717-70 87 148-49
 Aftenklassers afskaffelse 86 70
 Akvavit 86 40
 Alkohol 86 52
 Alkoholmisbrug 84 46
 Als, Iver, skuespiller 84 16
 Amagercentret 85 147, 196
 Amagerlands Folkebibliothek 85 142
 Amalienborg - palæerne 84 71, 76
 Andersen, Aksel, sekretariatschef, sen. hospitalsdir. 86 146, 87 113
 -, Anthon, borgmester 86 129, 135, 87 116
 -, Benny, forfatter 85 162
 -, *Grethe Reinhold*, overbibliotekar 85 64-78
 -, Johan, gårdejer i Husum 84 62
 -, M. K., viceinspektrice 85 157
 -, Mogens, kunstmaler 85 84, 195
 -, O., portør, sen. borgmester 86 150, 160, 87 92, 98, 119, 133
 -, Poul, bankdirektør 87 144
 Andreassen, V., værkfører 84 126
 Anna Rotunda, Sct. 84 168
 Apopleksi 86 40
 Apoteker, maskiner til 84 128-29
 Apotekere 86 35-39, 41-43, 56
 Arbejdsgiverforeninger 87 27-32, 36
 Arbejdsmands-forbund, Dansk 87 52
 Arbejdsvilkår o. 1870 87 69
 Arealskat 84 92-93
 Arkæologisk arkivmateriale 86 8-11
 Arvestrid fra 1790'ernes Husum 84 61-68
 Askebægere 87 81
 Assistens kirkegård 84 177
 Assistenshuset 86 170
 Augustdatter, Maren, g. m. Niels Holst 86 44, 59-60
 Avislæsesal, Kommunebibliotekernes 85 84, 91-93, 119-20, 193-94, 196
 Bahnson, Jesper, krigsminister 86 133
 Bang, Jacob Henningsen, cand. theol. 84 169
 -, Jacob Nicolai Hass, cand. theol. 84 169
 -, Nina, undervisningsminister 86 162
 Bardenfleth, Frederick Løvenørn, kammerherre 84 171
 -, Johan Adolph, kammerherre 84 171
 -, Pauline Adelaïck Benedicte, g. Looft 84 171
 -, Susanne Sophie Charlotte 84 171
 Barselstuen, komedie af Holberg 84 7-20
 Batteri-Jessen (Tycho v. Jessen) 86 107
 Bauditz, Sophus, skoledirektør, forfatter 86 110-11
 Bech Nygaard, Jacob, forfatter 85 121
 Becker, Carl, overretssagfører 86 111-12, 116
 Befæstningsanlæg omkr. 1650-70 86 47-55
 Behrend, William, fuldmægtig, musik-anmelder 86 98, 102-03
 Belejringen 1659 86 53
 Bendixen, Wilhelm Edvard, apoteker 84 170
 Bendtsen, Svend, salgsdirektør 84 134, 138
 Bergs hus i Læderstræde 84 11

Register

- Bering Liisberg, se Liisberg
- Beton, brug af 87 42, 45, 56–57, 61
- Bibliotekarer, uddannelse af 85 24
- Bibliotekernes arkiver 87 148
- Biblioteket, bibliotekerne i/på Absalons-
gade 3 85 166, 175, 192–93
- , Amagerbrogade 62 85 143, 193
  - , Amagercentret 85 122, 147, 196
  - , Artillerivej 70 85 126–27, 193
  - , Bagesens Allé 6 (senere Katholmvej)
85 157, 192
  - , Baldersgade 5 85 138
  - , Bangertsgade 7 85 129, 191
  - , Bispebjerg 85 102–07, 194, 196
  - , Blågårds Plads 5 85 136–38, 197
  - , Brogade 5 85 116–17, 191
  - , Brønshøj 85 94–115, 191
  - , Brønshøj rytterskole 85 94–97, 191,
193
  - , Christianshavn 85 23, 26, 61, 116–28,
191–96
  - , Dag Hammarskjølds Allé 19 85
178–84, 195
  - , Dannebrogsgade 9 85 166, 191
  - , Dronningens Tværgade 54 85 192
  - , Edvard Griegsgade 18 85 180, 184,
192
  - , Ellebjergskolen 85 56, 175–76, 194
  - , Enghavevej 238 (senere Borgbjergsvej
38) 85 174, 193
  - , Filosofvænget 1 85 104–07, 194–95
  - , Frederiksborgvej 150 a 85 102–07,
193–94
  - , Frederikssundsvej 322 85 111–12, 195
  - , Gasværksvej 11 85 166, 191
  - , Gentoftegade 12 (Vedbækgade) 85
138, 192
  - , Gl. Jernbanevej 41, Valby 85 192
  - , Gl. Kloster 85 193
  - , Godthåbsvej 341 (senere Jyllinge-
vej 39) 85 158, 192
  - , Gothersgade 53 85 79, 192
  - , Griffenfeldsgade 4 (Nørrebro Biblio-
tek) 85 12, 36, 43–44, 46, 79, 129–40,
191–95
  - , Guldbergsgade 26 85 129–30, 133,
192
  - , Guldbergsgade 97 85 134–37, 195–96
  - , Hauser Plads 85 35, 87, 191, 196
  - , Helligåndshuset 85 90–91, 192, 194
  - , Holbergskolen 85 56, 195
  - , hospitaler 85 64–74, 193
  - , Husum 85 96, 107–12, 193, 195
  - , Husum Asyl 85 96, 108
  - , Husumvej 115 85 108–09, 193, 195
  - , indre by 85 87–93, 191–97
  - , Islands Brygge 85 19, 23, 126–28, 195
  - , Islevhusvej 10 85 109–11, 193
  - , Jagtvej 227 85 185–86, 194, 196
  - , Jernbane Allé 36 85 161–63, 188, 195
  - , Jyllingevej 39 85 158–59, 192
  - , kaserner 85 70–71, 194, 197
  - , Kirsebærhaven 23 85 155–56, 194
  - , Kirsebærhavens skole 85 56, 194
  - , Klingseyvej 17 85 158, 192
  - , Kultorvet 85 19, 66, 84–85, 88, 194
  - , Københavns kommunes 1885–1985
85 5–199
  - , Langøgade 3 85 184, 192
  - , Lyrskovgade 4 85 166–77, 193, 196
  - , Nikolaj kirkebygning 85 13, 64–65,
80–83, 192–94
  - , Njalsgade 15 85 127–28, 195
  - , Nygaardsvvej 45 85 184–86, 193
  - , Nørrebro 85 12, 36, 43–44, 79,
129–41, 191–97
  - , Nørrebrogade 157 85 140, 193
  - , Nørrebrogade 212 85 138, 191
  - , Oliebladsgade 2 85 142
  - , Overgaden oven Vandet 38 85 116,
191
  - , P. Knudsensgade 35 85 175, 194
  - , Philips Elektronik Industri A/S 85
151, 196
  - , plejehjem 85 64–74
  - , Pustervig (Suhms) 85 83–84, 87, 193
  - , Reberbanegade 3 (Amagercentret)
85 147–48, 196

- , Rigensgade 1 85 88-89, 191
 -, Rostgårdsvej 36 85 97-102, 193
 -, Ruten 14 85 113-15
 -, Ryesgade 106 85 180-81, 193
 -, Rysensteen gymnasium 85 166, 191
 -, Røde Mellemvej 59 85 150-51, 195
 -, rådhuset 85 14
 -, Skolegade 2 C 85 194
 -, Stefansgade 9 85 138-40, 192
 -, Store Kongensgade 14-16 85 13, 89-90, 191-92
 -, Store Kongensgade 70 85 192
 -, Store Kongensgade 108 85 88, 191
 -, Sundbyerne 85 19, 23, 26, 142-51, 191-96
 -, Sundbyvester Plads 1 85 148-49
 -, Svanevej 1 85 140-41, 195
 -, Tingbjerg 85 23, 113-15, 196
 -, Torvegade 45-47 85 117-26, 193-94
 -, Valby 85 28, 152-56, 191-94, 197
 -, Valbylanggade 65 85 192
 -, Valdemarsgade 28 85 166, 191
 -, Vanløse 85 157-63, 188, 192, 195-96
 -, Vesterbro 85 53-54, 58, 166-77, 191-93, 195-96
 -, Vibevej 85 23, 163-65, 195
 -, Vigerslev 85 19, 155-56, 194
 -, ældreinstitutioner 85 64-74, 193
 -, Ølandsgade 1 A 85 144-46, 193
 -, Øresundsvej 8 85 142, 192
 -, Øresundsvej 69 85 149-50, 195
 -, Østerbro 85 48, 178-86, 191-95
 -, Østerbrogade 28 85 178, 191
 -, Østerbrogade 84 85 48, 179-80, 191
 -, Åbenrå 31 85 88, 191
 »Biblioteket kommer« 85 27, 75-77
 Biblioteksgården, Kultorvet 85 84, 194
 Bierring, Louise Christine, g. Ipsen 87 64-86
 Bil, tømmerøkse 87 43, 49
 Bille, Anders, til Søholm 87 15-17
 -, Bent, til Søholm 87 15
 -, Hans, til Jomfruens Egede 87 16
 Bilæggerovne 84 107-09
 Bindsbøll, Thorvald, arkitekt 87 81
 Bispebjerg bibliotek 85 102-07, 193-94, 196
 Bissen, H. W., billedhugger 87 68
 Bistrupgård 84 23
 Bitsch, Carl, organist 85 125
 Blauenfeldt, Johannes, afdelingsbibliotekar 85 110
 Bloch, Anne Marie, f. Broberg 84 172
 -, Christian, lærer 84 172
 Blågård 84 172
 Bodbebyggelse langs stranden 86 29
 Bogbinder, Ambrosius, borgmester 87 11, 15
 Bogbussen 85 23, 27, 187-90, 195
 Bogvalg, Kommunebibliotekernes 85 35-41
 Boligforhold o. 1800-1885 84 86-121
 Boligkommissionens arkiv 87 148
 Boligtvang for embedsmænd og lærere 86 114-15
 Bonfils, Adda, billedhugger 87 84
 -, Caspar Hermann, keramikker 87 69, 72
 Bonnesen, Carl J., billedhugger 87 84
 Borch, Sven, kontorchef 85 24
 Borgen (castrum) i Hafn 86 14-15, 19, 21-22, 29-30
 Borgerlånet af 1932 87 127
 Borgerskab 84 177
 Borgmestres »rangfølge« 87 87-88
 Borri, Frantz, guldmager 86 46
 Borup, L. C., borgmester 86 107-08
 Botanikere i 1600-tallet 86 40, 42
 Both, L., topografisk forfatter 86 15
 Bramsnæs, C. V., nationalbankdirektør 87 144
 Brandt, Chr., kancellipræsident 84 81
 Broberg, Anne Marie, g. Bloch 84 172
 Broby-Johansen, forfatter 85 162
 Bruun, Ellen, bibliotekar 85 180
 Bryggeri, Niels Holst's 86 53, 55, 57, 59
 Brændevin 86 52, 57
 Brønshøj, bibliotekerne i 85 94-115, 191, 193, 197
 -, sogns kirkebøger 1660-1842 84 175

Register

- Buhl, Vilhelm, skattedirektør, sen. statsminister 86 119, 121, 87 131
- Bundegaard, Jacob, fabrikant 84 125
- Burmeister, Johan Ernst, tømrermester 84 71-72, 79
- Butikker o. 1800 84 90, 93
- Byggecentrum 87 59
- Byggeri 1914 ff 87 35-62
- Byggeriets maskinstationer 87 59
- Bygmesterforening, Københavns, 1950 87 59
- Bygningsafgiftsprotokoller 1802 84 92-93
- Bülow, Johan, overpræsident 86 138
- Byudvidelser omkr. 1650 86 50
- Bødker, Maren Sørensdatter, g. 2° Hansen, Grenå 84 165
- , Søren Sørensen, Grenå 84 165
- Bøggild, Susanne, afd. bibliotekar 85 191-97
- Bølle, Mads Eriksen, til Orebygård 87 16
- Bøndernes Hegn (Kollekolle) 84 67
- Børnebiblioteker 85 17-19, 21-22, 52-63, 98, 101, 119, 140, 149, 168, 171, 176, 182, 185, 192-97
- Børnekulturen i skolerne 86 80-81, 84
- Børnelæsestuer 85 53-54, 132-33, 192-94
- Børresen, Johs. E., dir. f. belysningsvæs. 86 131-32, 140, 87 103, 131
- Caroline Amalies asyls arkiv 86 170 87 148-49
- Carstensen, Viggo, højesteretssagfører 84 138
- Caspersen, Hans, ankersmed 84 87
- Centralforeningen af tømrermestre 87 60
- Christensen, Aksel E., historiker 86 7, 14
- , Jens, gårdmand i Husum 84 62-63, 67
- , Jens Magnus, palæforvalter 84 172
- , Viggo, socialborgmester, sen. overborgmester 86 135
- Christian III 87 20
- , IV 86 35-39, 43-45, 57
- , V 86 53, 55, 57-59
- , Bergs hus, teater 84 11
- Christiania, »fristaden« 85 122
- Christiansen, Christian, borgmester 86 129, 135
- , Henrik, abbed, Sorø 87 16
- Christianshavn, bibliotekerne på 85 23, 26, 61, 116-28, 191-96
- Christianshavns Grundejerforening 86 170
- Christianskirkens ungdomskreds 1948-60 86 170
- Christoffer, greve af Oldenburg 87 10-24
- Christophersen, Axel, museumsinspektør 86 7-34
- Citadelsjægerne 84 167
- Claudi Rossets stiftelse 84 25-26, 65-66
- Clausen, Gunnar, kontorchef 87 111
- , Petra, bibliotekar 85 174-75
- Clemens Kirke, St. 86 13, 14, 23, 26, 31
- Clemenskirkens grav 86 23-24, 30-32
- »Clemensstaden« 86 23
- Clementin, Niels Hiersing, skuespiller 84 13
- Cohn, Hermann 86 79
- Colbjørnsen, Christian, generalprokurør 84 74, 81
- , E., jurist 84 76
- Colditz, Melchior, kgl. sekretær 87 16, 22
- Coninck-Smith, Ning de, cand. mag. 86 63-87
- Conradsen, L. V., biblioteksbestyrer 85 87
- Cramer, Peter, teatermaler 84 12-13
- Crohn, Hans, spisemester 84 53
- , Hans Henning, spisemester 84 53
- Crone, Ottilia, spisemesterinde 84 36, 53
- , V., politidirektør 86 80-81
- Cronedatter, Ottilie, tjenestepige 84 53
- Cruse, Niels Christian Bang, præst 84 53, 58
- Dahl, Christian Anthon, apoteker i Grenå 84 169
- , Rolf, musiker 86 35-62
- Dahlerup, Aksel, redaktør 85 167
- Dahlgaard, Bertel, politiker 87 115
- Dalgaard, Knud, økonomidirektør 86 146, 87 115-17

- Dalhoff, Joh., kontorchef, sen. departementschef 86 149
- Dampskibsfart København-Århus 84 165
- Dania, hjuldamper 84 165-66
- Danmarks hovedstad 87 7-24
- Dansk Instrument- og Apparat-Fabrik 84 122-38
- Danske Skueplads, Den 84 7-20
- David, mester 86 58
- Deckenberge, Till 86 36
- Deichmann, Carl, jernvæksejer 85 84
- Destillatører i 1600-tallet 86 35-62
- Destillerhus i Rosenborg Have 86 35-62
- Diaf 84 122
- Drachmann, A. G., læge 86 76
- Drakenberg, Christian Jacobsen, sømand 84 165
- Dronning Caroline Amalies Asyl og Asylskole, se Caroline
- Dybdahl, Theodor, politidir., borgmester 86 105, 120-21, 87 89
- Dyrtidstillæg under 1. verdenskrig 86 128-29
- Dyvekeskolen 85 150
- Dårekister 84 30, 34-35, 39-41, 43, 47, 51, 54-55, 57-58, 66
- EDB 84 174, 177
- Egerod, Oluf, lærer 85 157
- Ekstrakter 86 38-40, 42, 56
- Ekvall, John, ingeniør 85 170
- Eliksirer 86 38-40, 42, 56
- Elo, Mathilius Schack, billedhugger 84 138
- Emdrupborg forsøgsskoles arkiv 87 148
- Enghave Plads skole, se Skolen i Istedgade
- Entreprenører, entreprenørforeningen 87 41-60
- Epilepsi, middel mod 86 40
- Erhvervspartiet 1918 87 38
- Erik af Pommern 87 9
- Ernæringsrådet 1917 85 13, 192
- Eskildsen, J. V., lærer 85 116-17
- Esplanaden 6 84 87
- Essenser 86 38-40
- Fabricius, Jacob, livlæge 86 46
- Fabricius-Bjerre, Ejner, læge 86 154-55
- Fabrikshistorie (Diaf) 84 122-38
- Fagforeninger, De samvirkende 87 29-31
- »Fagsale« 85 85
- Fajanceovne 84 108-09
- Fattigvæsenets skoler 86 70
- Faust, EDB-bibliotekskatalog 85 25, 196
- Federspiel, Søren, cand. phil. 87 25-63
- Feilberg, Lovise, bibliotekar 85 127
- Fenger, C. E., læge, borgmester 87 88
- , Ludvig, stadsarkitekt 86 63-87
- Fick, Johan Christian, auktionsdirektør 84 171
- Figurer af keramik 87 72-75, 82-84
- Fischer, J. F., overlæge, borgerrepræsentant 86 129
- , Poul Rehling, cand. mag., bibliotekar 85 117
- Flach-Bundegaard, Ejnar, fabrikant 84 127-138
- , Johanne Marie, f. Rasmussen 84 128, 137-38
- Fleischer, Esaias, apoteker 86 41-42
- Flindt, Johan Thomas, politimester 84 72, 74, 75, 77, 81
- Folkebiblioteker, Københavns kommunes 85 9-13, 87-88, 191-97
- Forhandlingsret for tjenestemænd 86 111
- Forsørgelsesvæsen, Københavns kommunes 86 92-102
- Frederik III 86 42, 45-46, 52, 54-55, 57, 59
- Frederiksberg, forholdet til 86 121-23, 87 102, 140-43
- Frederiksborggade, Niels Holst's grund i 86 50-51, 55, 59
- Frederiksholm bibliotek 85 174-77
- Friis, Johan, til Hesselagergård 87 21
- Frimestre 84 80-81
- Frost, Christian, sekretær i matrikel-direktoratet 84 166-67, 169, 171
- , Dorothea, f. Mortensen 84 167
- , Ellen Juliane Charlotte 84 140, 166
- , Ellen Marie, f. Thomsen 84 166

Register

- , Hans Jacob Georg, bagersvend, kok 84 167
- , Hans Jørgen, kammertjener hos arveprins Ferdinand 84 167, 172
- , Henriette Christiane Charlotte, g. Hertzsprung 84 142
- , Iver, amtsforvalter 84 140-43, 165-69
- , Margrethe Dorothea, f. Høyer 84 166-67
- , Nicoline Kirstine, f. Schou 84 140, 165-66
- , Peter Severin, branddirektør i Kolding 84 140, 165
- , Søren Carl Christian, avlsforvalter 84 171
- , Thomas Carl Christian 84 167
- Frue Kirke, Vor 86 11
- Frugtekstrakter 86 38-40, 42
- Frydendahl, Jørgen Peter, skuespiller 84 172
- Fræmohs, A., sekr. i overpræsiediet 86 146
- Fugl, Christian, biskop 84 171
- Fyrværkeri 84 169
- Fællesforeningen af arbejdsgivere for København og omegn 87 29
- Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Håndværk af 1879 87 30
- Fæstningsanlæg o. 1500 87 9-10
- , o. 1650-70 86 47-55
- Gagelman, Peter, apoteker 86 37, 41
- Gammelbodehavn 86 27-29
- Garde, Janus August, guvernør i Vestindien 84 171
- , Ursula Sophia Amalia, f. Rothe 84 171
- Gede, Carl Emil 84 167
- , Christian Frederik, kontorchef 84 167
- , Jonas Henrich, direktør for grønlandske handel 84 167
- Gemzøe, N. C., skriver v. magistraten 86 98
- Georg, C., formand for den kommunale revision 87 94-95
- Gersdorff, Joakim, statholder på Kbh. Slot 86 52
- Gertruds Bastion, St. 86 52
- Getreuers stiftelses arkiv 87 148
- Gjethus, Det lille 84 11
- Godskesen, Marius, borgmester, Frbg. 86 152
- Gothersgade, Niels Holst's grund i 86 53-54
- Grevens fejde 1534-36 87 7-24
- Griffenfeld, Peder, rigskansler, greve 86 56
- Grundtvig, Johan, arkivar, kontorchef 85 178-79
- Grydeovne 84 108-09
- Græsningsret på Serridslev mark, Københavns 86 11, 16-17
- Grønnegadeteatret 84 10-19
- Gulderts, norsk 86 46
- Gulmann, Chr., redaktør 86 123
- Gøye, Axel, til Clausholm 87 16
- , Mogens, rigshofmester 87 11
- Hafn 86 7-34
- Hagen, Aage Rasmussen, krigsbogholder i Trondhjem 84 7
- Hagendal, Maren Magdalene, g. Lerche, skuespillerinde 84 14
- Hald, I. C., overretssagfører 84 125
- Hallander, Andreas, arkitekt, tømremester 84 71-74
- Hambro, Joseph, bankier 84 170
- Hannibal, L., blikkenslagerfirma 85 200
- Hans Hospital, St., i det 18. århundrede 84 21-60, 65
- Hans Tavsensgades skole 86 77
- Hansen, balletmester 86 98
- , Alexander, sen. Tardini, fuldmægtig 86 98
- , H. N., borgmester 87 88
- , Hans, proviantskriver 86 53
- , Jacob, murer 86 36

- , Johan Hendrik, købmand i Grenå 84 165
 -, Kirsten, assistent v. magistraten 86 119
 -, Maren Sørensdatter, g. 1° Bødker, Grenå 84 165
 -, *Molly*, børnebiblioteksinspektør 85 52-63
 -, Niels, gårdejer, Husum 84 61-65
 -, Wilhelm, musikforlag 84 169
 Hansen-Folehaven, Åge, forfatter 85 124
 Hansestædernes forhold til Kbh. 87 7-24
 Harsdorff, C. F., arkitekt 84 76
 Hassel, August, billedhugger 87 80
 Hassing-Jørgensen, J., bankdirektør 86 152-53, 157-59
 Havremarkens skole, se Skolen i Husum-gade
 Hedebol, Peder, borgmester 85 16, 86 88, 142, 145, 87 90-101, 114-24, 128-36, 143-47
 Heiberg, Johanne Louise, skuespillerinde 84 169-70
 Heilbuth, Isaac Wulff, købmand 84 171
Hein, Eva, afdelingsbibliotekar 85 166-74
 Helgesen, Poul, karmelitermunk 87 11-12, 19
 Hellig Kors skole 86 77
 Helligåndshuset 85 84, 91, 193-94
 Helweg-Larsen, Elisabeth, g. m. Vilh. Jespersen 86 106
 -, Gunnar, redaktør 86 136, 87 102
 -, Povl, cand. theol. 86 90-93
 -, V., stiftsprovst 86 106
 Hempel, Søren, inspektør 84 37
 Henriques, Carl Otto, vekselerer 87 121
 Herbach, Caspar, snedker, instrumentmager, guldsmed 86 41, 46
 Hertel, Axel, skolelæge 86 83
 Hertz, Axel, læge 86 63
 Hertzsprung, Henriette Christiane Charlotte 84 142
 -, Severin, 84 142
 Hesteopdræt 86 55, 57, 59
 Hetsch, Christian, kunstmaler 87 66
 -, G. F., arkitekt 87 66
 Hoff, Alvida Harbou, læge, kommunalpolitiker 86 129-30
 Holbech, J., skoledirektør 86 78
 Holberg og barselkonerne 84 7-20
 Hollesens fabrikker, H. 85 200
 Holm, Carl Peter, skuespiller 84 170
 -, Erich Theodor August 84 170
 -, Hans, arkitekt 86 63, 65, 78-79
 -, Hans Peter, skuespiller 84 169-70, 172
 -, Jacob & sønner 85 146
 -, Jens Jacob, fabrikant 84 141-43, 167, 170
 -, O. L., boghandler, biblioteksbestyrer 85 166
 Holmblad, Jacob, fabrikant 84 172, 85 142
 -, Julius, generalkonsul 85 142
 -, Lauritz Peter, fabrikant 84 172
Holst, Bente, bibliotekar 87 64-86
 -, Niels Jensen, kgl. destillerer 86 35-62
 Holsternes besiddelse af Kbh. 87 7-8
 Holts, Nicolaus, se Niels Jensen Holst
 Hornemann, Emil, læge 86 63, 76
 Hortulan, Marcus Ulsøe, skuespiller 84 13, 16
 Hospitalsbiblioteker 85 64-74, 193
 Hospitalsinventarium 1792 84 54
Hovard, Birte Marie, afdelingsbibliotekar 85 126-28
 Hovedbanegården 1911 87 56
 Hovedbanegården i Høje Taastrup 87 57
 Hovedbiblioteket 85 19, 26, 79-86, 192-96
 Hovedbogholderi, Kbh. kommunes 86 92-93, 102-08, 87 111-47
 Hovedstad, København som 87 7-24
 Hovedvand 86 52
 Huset i Magstrædes arkiv 87 148-49
 Hustømrrerforeningen af 1885 87 28
 Hustømrrernes fagforening af 14. jan. 1874 87 26-27
 Hustømrrernes faglige afdeling 87 27
 Husum i 1790'erne, arvestrid i 84 61-68

Register

- Husum bibliotek 85 96, 107–12, 193, 195
Husums udskiftning 84 66
Hvid, Christian, rentemester 87 15
Hvidovre Sogns Læseforening (Folkebibliotek) 85 152, 191
Hyldekjær, Peter, afd. bibliotekar 85 136–38
Hængeampler 87 66, 68
Høegh-Guldberg, Julius, oberst 84 166
–, Ove, stiftamtmand 84 166
Højgaard, Knud, ingeniør, entreprenør 85 83
Højholt, Per, bibliotekar, forfatter 85 40
Høstgilde 84 170
Høvleri og savværk, Københavns 87 34, 48
Høyer, Margrethe Dorothea, g. Frost 84 166, 167
Håndværksfagene, sammenslutning 1919–23 87 38–39
Håndværkssvende 84 69–85
Hårde kors af vanvittighed, det 84 21–60

Indkvarteringsmandtal 1699–1708 84 175
Industrialiseringen af byggeriet 87 25–63
Industriens vilkår under besættelsen 1940–45 84 135–36
Indvandrete 1983 85 171
Ingholt, Poul, bankdirektør 87 123
Institutbestyrerprøve 86 70
Instrument- og Apparat-Fabrik, Dansk 84 122–38
Islands Brygge, biblioteket på 85 19–23, 126–28
Ipsen, Bertel, keramiker 87 67, 69, 72–82
–, Fanny 87 69, 81
–, Georgine 87 74
–, Louise Christine, f. Ipsen 87 64–86
–, Malvina 87 69
–, Margrethe 87 69
–, P. (Rasmus Peter), keramiker 87 64–69
Ipsens Enke, terrakottafabrik 87 64–86
Iversen, Juliane, afdelingsbibliotekar 85 117
–, Lars, dir. f. Statsanstalten for livsforsikring 86 125
–, Niels, gårdejer i Husum 84 62, 67

Jacobi, Adolph, borgmester 86 93–95, 98, 100, 102–03
Jacobsen, Anne-Marie, kommunelærerinde, biblioteksbestyrer 85 157, 158
–, Erik Lagoni, kunstmaler 85 161–62, 196
–, Niels, murer 86 36
Jadeglasur 87 83
Jagtvejens skole 86 77
Jensen, C. A., museumsinspektør, mag. art. 86 9
–, Fanny Truels, lokalrådsformand 85 167
–, Frode, stadsbibliotekar 85 20, 24, 34, 65, 139, 195
–, Georg, billedhugger, sølvsmed 87 80
–, Jacob, snedkersvend, Århus 84 165
–, Jens, borgmester, sen. overpræsident 86 88, 103–69, 87 90, 101, 113
–, Karen Margrethe, overbibliotekar 85 67
–, Lauritz, billedhugger 87 80
Jentzen, A. H., instrumentmager, biblioteksbestyrer 85 129
Jerichau, J. A., billedhugger 87 68
Jernindustrien i København, foreningen af fabrikanter i, af 1885 87 30
Jernkontoret A/S, Vibevej 16 84 134–35
Jespersen, Anna, f. Raaschou 86 133
–, Henrik, amtsligningsinspektør 86 88
–, Henrik, præst 86 133
–, Jesper, landsoverretsjustitiarius 86 133
–, Otto, sprogforsker 87 104–05
–, Thyra, 86 88
–, *Vilhelm*, kommunaldirektør, cand. theol. 86 88–169, 87 87–147
Jessen, T. C. V., kaptajn, kontorchef, sen. dir. f. hovedbogholderiet 86 93, 103, 105–08, 110, 113, 131, 164
–, Tycho v. (Batteri-Jessen) 86 107

- Joachim, Chr., maler, keramik 87 80
 Johansdatter, Maren, g. 1° m. gårdejer
 Niels Larsen, 2° m. Jørgen Nielsen 84
 62, 66-67
 Johansen, Kjeld, dir. f. Kbh. statistiske
 kontor 86 163
 -, Silius, oldermand for tømrerlavet,
 rådmænd 87 40
 de Jonquières, Frederik, overpræsident 86
 118, 138, 152, 87 88
 Jordskyld til roskildebispen ca. 1250 ff 86
 27
 Josty, Anton, konditor 84 167
 Juel-Hansen, E. A. G. V., sporvejsdirektør
 86 140
Juelsholt, Edel, afdelingsbibliotekar 85
 79-86, 142-51, 164-65
 Jul, Peder, brygger, stadskæmner 86 55
 Junge, Johan Peter Boye, brandmajor
 84 171
 Justesen, Niels Christian, portkontrollør
 84 169
 Jydland, hjuldamper 84 165
 Jørgens Gård, St., spedalskhedshospital
 84 22-23
 Jørgensen, A. D., rigsarkivar 86 12, 27
 -, Jørgen, direktør 84 130, 133
- Kallipastaarbejder 87 73
 Kannikegods 86 58
 Kanslergadeforliget 87 41
 Kapelvejens Skole 86 77
 Kaper, Ernst, borgmester 85 154, 86
 135-39, 152, 159-61, 87 89, 92-93, 97,
 100-01, 122, 128-29, 145
 Karmark Rønsted, S. M., landsretssagfører
 86 145
 Kasernebiblioteker 85 64, 70-71, 194, 197
 Kassation i Københavns kommunes
 arkivalier 84 174, 86 170
 Kastelsjægermusik 84 140
 Kayser, Olaf, oldermand for tømrerlavet
 87 38, 40
Kehlet-Hansen, Erling, afdelingsbibliote-
 kar 85 94-102, 107-12
- Keramik 87 64-86
 Keramisk forbund af 1897 87 78
 Kildemateriale til byens ældre historie
 86 8-11
 Kiær, Albert Jørgen, ingeniør 84 122, 124
 Kjersgaard, Erik, museumsdirektør,
 mag.art. 86 7, 15, 26
 Klindt, Gerhardt 86 170
 Koch, Frederik Julius, gartner 84 171
 -, Fritz, arkitekt 86 66
 -, Hans, præst 86 134
 -, Henning, sekretariatschef 86 168, 87
 90, 102
 -, Johan Frederik Rudolph, gartner
 84 171
 -, Louise 84 171
 -, Simon, kontorchef, sen. dir. for
 stadens faste ejendomme 86 107, 114,
 118, 131, 137, 87 108-11
 -, V., arkitekt 87 80
Kofoed, Hans, eksp.sekr. 84 177-78
 -, Hans Christian, kordegn, social-
 pædagog 85 119
 -, K. H., departementschef, finans-
 minister 86 150
 Kofoeds skole 85 119, 121-23
 Kommunalforfatningen af 1858 87 87
 Kommunebiblioteker, Københavns 85
 5-199
 Konfekt 86 42
 Kgl. destillerer Niels Holst og laboratoriet
 i Rosenborg have 86 35-62
 Kongensgade, Store, nuv. Gothersgade
 86 54
 Koppel, V., redaktør, kommunalpolitiker
 87 102
 Kosmetika, kosmetiske væsker og salver
 86 38-40
 Kosmetikindustri, maskiner til 84 129
 Knippelsbro 1868 87 33
 Krag, Oluf, indenrigsminister 87 112
 -, Otte, oversekr. i kancelliet 86 43
 Kransagergård, Husum 84 67
 Krause, R., ekspeditionssekretær 86
 119-21, 142
 Krigshospitalet, se Ladegården

Register

- Kruse, Hans Broch, skibskaptajn 84 170
Krydderurter 86 35
Kunstmuseum 1824-1866 84 168
Kvik, roforeningen 86 170
Kvindearbejde 84 80
Kynde, amtsfuldmægtig 84 63-64
Københavns, se næste ord
Køkkener 84 86-91, 100-05
v. Körbitz, J. C., lensmand, rigsmarskal 86 54
Kaarøe, Laurids, rådhusforvalter 86 121, 142
Kaas, Hans Michael, søofficer 84 79
- la Croix, Helene, g. le Coffre, skuespillerinde 84 14
-, Marie-Madeleine, g. Montaigu, skuespillerinde 84 13, 17-18
Ladegården 84 23-27, 37-38, 52-55, 66
»Lagkagehuset« på Christianshavn 85 117-18
Lamper 87 80
Landmandsbanken 87 122-24
Lange, H. O., overbibliotekar 85 11
Larsen, Hans, gårdejer i Husum 84 61, 63, 66-67
Lassen, Vilhelm, kontor- og sekretariatschef 86 104
Latinskoler 86 71
Latriner 84 105-06
Lavenes modstand mod næringsfriheden 87 26
le Coffre, Helene, f. la Croix, skuespillerinde 84 14, 16, 18
Lejligheder 84 86-121
le Maire, Christian Louis, krigskancellisekretær 84 168
Lenkiewitz, Utilia, f. van Mander, skuespillerinde 84 14, 16, 18
Lente, Theodor, kansler 86 58
Leonora Christine, g. m. Ulfeldt 86 42, 45-46
Lerche, Helge, kunstmaler 86 170
-, Maren Magdalene, f. Hagendal, skuespillerinde 84 14
- Levnedsmiddelindustri, maskiner til 84 129 135
Ligelønsprincippet 86 155
Lisberg, Bering, museumsinspektør 86 55
Likører 86 38
Lille Grønnegadeteatret, se Grønnegadeteatret
Lille Mølle, Christianshavn 84 125-32, 134, 137-38
Lillie, Richard, materialforvalter, kommunalpolitiker 87 129-31
von Lochen, Friedrich, marsk 87 8
Loftshøjder o. 1800 84 98-100
Lokummer 84 105-06, 114
Londemann, Geert, skuespiller 84 13, 17
Looft, Pauline Adelaide Benedicte, f. Bardenfleth 84 171
Lose, C. C., musikhandler 84 169
Lottekorps, Danmarks 85 75, 194
Luja, Christian Henrik, skibskaptajn 84 166
»lukkede hylder« på biblioteker 85 38, 193
Lund, Anker, kunstmaler 87 70-72
-, Lisette, afdelingsbibliotekar 85 178-86
Lundberg, Margrethe, kunstner 85 163
Lunge, Niels Vincentsen, til Selsø 87 16
Lungesygdomme 86 40
Lybske flåde 1534 87 11
Lydaviser og -bøger 85 27, 72-73, 136, 171, 173, 196-97
Lyderwald, H. P. C., skræddermester 84 169
-, L., jordemoder 84 169
Lystestager 87 80
Lægeplanter 86 35
Lærerindens pensionshyppighed 86 125-27
Løn 84 69-85, 130, 86 110-64, 87 69
Lønnings- og pensionsvæsen, direktoratet for 87 97-111, 115
Lønsager, kommunens 86 110-64, 87 87, 97-101, 106-07, 115-117, 137
Løveapoteket 86 41
Lån, kommunens 87 119-127

- Madsen, Charlotte*, bibliotekar 85 64–78
 –, Julius, ingeniør, kommunalpolitiker, formand for arbejdsgiverforeningen 87 100–01
 –, Peder, professor theol. 86 95
- Madvig, J. N. A.*, retsformand 86 93
- Maling- og trykfarveindustri*, maskiner til 84 129–31
- Malon, V.*, assistent, sen. hospitalsforvalter 86 103, 108–09
- Mandahl, A.*, madame 84 169
 –, Chr. W., kammerskriver i toldvæsenet 84 169
- van Mander, Utilia, g. Lenkiewitz*, skuespillerinde 84 14, 16, 18
- Markedspladsbebyggelsen langs Gammelbodehavn* 86 27–30
- Marshallplanen* 87 58
- Marstrand, Jacob*, borgmester 86 115–16, 118, 120
- Maskinfabrikken Diaf A/S* 84 122–38
- Maveakvavit* 86 39–40, 52
- Medicin* 84 54, 86 38–40, 42, 60
- Medicinsk-botanisk have* 86 35
- Meier, Peter de*, maler 86 37
- Mejer, Samuel*, apoteker 86 42–43
- Mekaniseringen i tømmerfaget* 87 32–34
- Mekanisk værksted* 84 122
- Melchior, mester*, se *Colditz*
- Meldahl, F.*, arkitekt, professor 86 63, 74
- Metallurger i 1600-tallet* 86 40–41
- Meyn, slægten*, optegnelser vedr. 87 148
- Miasmatiske smitteteori* 86 77
- Miehe-Renard, Louis*, skuespiller 85 120
- Militærkoncert* 84 140, 167–68
- Mine sure 26 års ægteskab* 84 61–68
- Mollerup, Helga*, børnebiblioteksinspektør 85 18, 53–59, 62, 98, 168–69
- Montaigu, Marie-Madeleine, f. La Croix*, skuespillerinde 84 13, 17–18
- de Montaigu, René Magnon*, skuespiller 84 10, 19
- Mortensen, Dorothea, g. Frost* 84 167
 –, *Elinor*, afd.bibliotekar 85 102–07
- Moss, Erling* 84 133
- Munck, Johannes*, fængselspræst 86 96
- Musikaflytning i biblioteker* 85 21–23, 26, 135, 147–48, 171, 173, 195
- Müller, Henrik*, rentemester 86 47, 56
- Münter, Balthasar*, hofprædikant 84 172
- Mænd i kvinderoller* 84 11–19
- Møller, H. C. V.*, havnebygmester, borgmester 86 135
 –, Peder Knudsen, skibskaptajn 84 166
- Narkotika* 85 122–23
- Nationalbanken* 87 123–26
- Naturalmuseum* 84 170
- Nebelong, Bent*, borgmester 85 7–8
- Neergaard, Preben*, skuespiller 85 120–21
- Neiiendam, Klaus*, museumsinspektør, mag. art. 84 7–20
- Nicolai, Ulla*, optrædende 85 125
- Niels Destillerer*, se *Niels Jensen Holst*
- Nielsen, Alfred*, lærer, biblioteksbestyrer 85 152
 –, August, dir. f. begravelsesvæsenet 85 191
 –, Einar O., oldermænd for tømmerlavet 87 50–51, 55
 –, Ejnar, sporvejsdirektør 86 146, 87 113
 –, *Eva Kock*, vicedadsbibliotekar 85 42–51
 –, Fredrik, biskop, professor 86 92–93
 –, Georg Strigel, tømmermester 87 47–50, 55
 –, *Grethe Rask*, afd.bibliotekar 85 116–26
 –, Iver, gårdejer i Husum 84 62–63, 65
 –, Johannes, skolebiblioteksinspektør 85 55
 –, Jørgen, gårdejer i Husum 84 67
 –, Kai, billedhugger 87 83
 –, Knud, kunstmaler 85 162, 195
 –, Kr., tømmermester 87 44
 –, N. P., skuespiller 84 168
 –, Niels Peter, socialdirektør 86 98, 102
 –, Oluf, bankdirektør 87 123–24
 –, Oluf, rådstuearkivar, overbestyrer for folkebibliotekerne 85 10, 87, 191, 86 7, 9, 11, 14, 16, 27

Register

- , Rudolf, kontorchef 87 118
-, Severin, ingeniør 87 149
-, Vilhelm, hypotekforeningsdirektør, politiker 87 123
Nikolaj Hus (St. Nikolaj kirkebygning) 85 13, 80-83, 192-94
Nissen, Mogens Jermin, forfatter, afd.-bibliotekar 85 181
Nygaard, Jacob Bech, forfatter 85 121
Nyholm, G. V., skoleinspektør 85 116
Næringsadkomster 1932-75 84 175, 177-78
Næringsfrihed, lavenes modstand mod 87 26
Nør, Hans, spismester 84 53
Nørrebro, biblioteker på 85 12, 36, 43-44, 79, 129-41, 191-97
Nørregaard, Kai, sporvejsdir. 86 115-18, 130, 140, 87 97, 108
Nørrevoldgade, Niels Holst's grund i 86 53

Oldsager, museet for 84 167
Olrik, Henrik, billedhugger 87 68
Olsen, Carl Bernhard, palæforvalter i Roskilde 84 172
-, Peder, gråbroder 87 19
Olsson, Brita, stadsbibliotekar 85 9-41, 87-93, 196
Operahuset i Bredgade 84 10
Opsynsskoler 86 71
Opvarmning af lejligheder o. 1800 84 106-10
Ormemedel 86 40
Ostenfeld, Elisabeth, bibliotekar 85 64
-, Harald, præst 86 134
Overbestyreren for Folkebibliotekerne 85 94
Overformyndieret 85 200
Overpræsidenten 87 87-88
Ovne 84 107-09, 114
Oxe, Johan, til Nielstrup 87 22

P. Ipsens Enke Kgl. Hof Terracottafabrik 87 64-86

Patientbiblioteker 85 64-74, 193
Paulmanns Væverier, Vibevej 25 84 133
Payngk, Peter Diderichsen, kemiker, læge 86 35-40, 42-44, 47, 57
Pedersen, P. J., borgmester 86 129, 157, 87 89-90, 93, 96-97, 112, 119, 129, 133, 135, 145
-, Thora, lærerinde 86 161
Peitersdatter, Birthe, gårdejer 84 61-63, 65-67
Pension, kommunal 86 125-28
Pentz, Adam Heinrich, hofmarskal 86 46
Personalesager, Københavns kommunes 86 110-64
Pesthuset 84 23-26, 29-30, 34-37, 52-53, 63, 65
Peters, C. C., billedhugger 87 68
Petersen, Axel, assessor 86 101
-, C., sprøjtefører, formand f. Kommunalt Arbejderforbund 86 142
-, Eugen, politidirektør 86 113
-, H. Chr., billedhugger 87 80
Pettolettis teaterselskab 84 172
Philips Elektronik Industri A/S, biblioteket på 85 151, 196-97
Philipsen, Gustav, rådmand 86 114
Pillooy, Frédéric Daniel, skuespiller 84 11
Pio, Frantz, nationaløkonom, kommunalpolitiker 87 131
Planteekstrakter 86 38-40, 42
Plejeinstitutionsbiblioteker 85 65, 69, 193, 195
Podagra 86 40
Pontoppidan, Carl, rådmand 84 79
Portus Mercatorum 86 7-34
Pottmageri 87 66-86
»Prinsessens Hus«, Annexstræde, Valby 85 154
Privatbanken 87 120-27, 144
Privatskoler 86 70-71
Præfaust, mikrofiche-bibliotekskatalog 85 25, 196
von Prøck, Christian Lebrecht, amtmand 84 63

- Ragi, Caspar, destillerer 86 56, 62
- Ramshart, Frantz, bogbinder 84 165
- , Karen Christiansdatter, g. Schou 84 165
- Ramsing, H. U., historiker, generalmajor 86 7–9, 11–14, 22–23, 26–27, 30–32
- Rasmussen, Christen, fyrbøder ved Brand-assurancen 84 166, 168
- , *Edit*, arkivar, cand. mag. 84 69–85
- , Johanne Marie, g. Flach-Bundegaard 84 128, 137–38
- , Kirstine, f. Schou 84 166
- , Steen Eiler, arkitekt 85 113
- Rathsack, Carl Christian, handelsgartner 84 167
- Ree, Hartvig Philip, købmand i Århus 84 166
- Regnskaber 1858–1902, Københavns kom-munes 84 175, 86 171
- Reimers, F.*, dr. pharm. 84 61–68
- Rempte, Georg Friderich, organist, Grenå 84 170
- Rentzmann, Ida 85 80
- , P. N., departementschef 85 80
- Residensstad, København som kgl. 87 7–24
- Revision, kommunale 87 94–96, 117–18
- Ridder, Hans, kandestøber 86 36
- Riise, Chr., højesteretsdommer 86 102
- Roskildebispernes besiddelse af Kbh. 87 7–9, 22
- Roskildeårbogen 87 19, 21
- Robbert Urtegårdsmand 86 36
- Roed, bødker 85 116
- Roforeningen Kvik 86 170
- Rose, Christopher Pauli, skuespiller 84 11–12
- Rosenborg Have 86 35–62
- Rosenborggade, Niels Holst's grund i 86 50–53, 55
- Rosenkjær, H. N., geolog, arkæolog 86 8–9, 23, 26, 31
- Rosset, Claudi, galanterihandler, legat-stifter 84 24–26
- Rothe, Christian, rentekammerkommit-teret 84 170–71
- , Ursula Sophia Amalia, g. Garde 84 171
- Rottbøll, J. L., højesteretsadvokat 84 64
- Rottebekæmpelse 85 153
- Rubin, Marcus, chef f. Kbh. statistiske kontor 86 125
- Rud, Knud, til Ruds Vedby 87 16
- Runde Kirke 84 168
- Rundetårn 84 168
- Runge, Johan, tømrrersvend 84 84
- Ryge, Johan Christian, læge, skuespiller 84 169–70
- Rygaard, Søren Jørgensen, købmand, Grenå 84 171
- Rytterskolen i Brønshøj 85 94–97, 191
- , i Valby 85 28, 152–55, 191–92, 194
- Rützow, Th., biblioteksbestyrer 85 179–80
- Ræder, J. G. F. R., kontorchef 86 98
- Røbcke, Mikkell, bagermester 86 53
- Rønnow, Joachim, biskop 87 9, 11
- Rørbye, J. H., præst 84 74, 75
- Rådhusbiblioteket 85 14
- Raagaard, C., isenkræmmer 85 116
- Raaschou, Christiane 86 93
- , F. V., vinhandler 86 133
- Sachs, Aage, dommer 87 107
- Salto, Axel, maler, keramikker 85 105, 87 84
- Samvirkende fagforeninger, De 87 29–31
- Sankt, se næste ord
- Savværker 87 34, 48
- Scenetradition i 18. årh. 84 7–20
- Schellerup, Niels, jurist 84 79
- Schjødte, Søren, præst 84 169
- Schledermann, Inger, formand f. lotte-korpset 85 75
- Schlegel, Fr., arkitekt 85 82, 84
- Schlier, Erling*, direktør, ingeniør 84 122–38
- , Kamma 84 138
- Schmidt, Johannes Nicolai, dagbogsof-fatter 84 139–73
- , *Jytte*, afd. bibliotekar 85 152–56
- , Mariane Nielsdatter, f. Schou 84 140, 165

Register

- , Søren Carl Christian 84 142, 169
-, Søren Jacobsen, købmand 84 140-43, 165
Schou, Christiane 84 140, 166
-, Karen Christiansdatter, f. Ramshart 84 165
-, Kirstine, g. Rasmussen 84 166
-, Mariane Nielsdatter, g. Schmidt 84 140, 165
-, Nicoline Kirstine, g. Frost 84 140, 165-66
-, Niels Christian 84 173
-, Severin Nielsen, snedker, Grenå 84 165, 173
Schovelin, Julius, kontorchef, medlem af borgerrepræsentationen 86 116
Schultz, Julius, billedhugger 87 79-80
Schumann, kvartermester 84 45
»Schwalbenwasser« 86 40
Schönheyder, Johan Henrich, læge 84 33
Schaarup, Johannes, kommunaldirektør 86 93-95, 103, 108, 110, 113, 117, 152-53, 156-59, 87 94, 96, 116-17, 133-34
Sekretariatsarkiver 1805-57 84 175, 85 200, 86 170
Selskabet for Københavns Historie 84 179-80, 85 202, 86 171-72, 87 149-50
Serridslev 86 11, 16-17, 20, 87 14
»Sgraffitto-frise« 86 69
Shaw, Charles, højesteretssagfører 86 144
Siemens, skipper 84 79
Sikringsstyrken under 1. verdenskrig 86 124
Sildefiskeriet 86 13, 16-17, 21-22, 27-29
Simon, Lise, bibliotekar 85 64-78
Simonsen, Simon, murermester 86 36
Sinding, Stephan, billedhugger 87 82
Sindsygeforsorg i 18. århundrede 84 21-60
Skadhauge, Povl, antikvarboghandler 84 139-73
Skattefrihed 86 50
Skibbykrøniken 87 11-12, 14, 18-21
Skolebadning 86 69, 81
Skolebespisning 86 69, 82
Skolebespisningen 1883-1943, foreningen 86 170
Skolebiblioteker 85 21, 54-57, 194-96
Skolebyggeri i København i 1880'erne og 90'erne 86 63-87
Skolegymnastik 86 69, 83
Skolehygiejne, skolehygiejniskere 86 72, 75-84
Skolehygiejnekommision 1882 86 76-77
Skolekøkkener 86 69
Skolen i/på/ved
-, Enghavevej 86 65-69, 83
-, Husumgade, nu Havremarkens Skole 86 74
-, Istedgade, nu Enghave Plads' Skole 86 65
-, Prinsesse Charlottesgade 86 75, 78
-, Sankt Hansgade 86 74
-, Vestervoldgade 86 74
-, Østre Gasværk 86 65
Skoleligt 86 70
Skolepulte 86 78-80
Skoler fra 1880'erne og 1890'erne 86 63-87
Skolevæsens udvikling 1844-99, Københavns 86 69-84
Skuespil, opførelsespraksis i 18. årh. 84 7-20
Skytteforening, Københavns 84 174
Skåle 87 65, 72
Skånemarkedet 86 22
Slagterlavets arkiv 1658-1955 87 148
Slotsteatret 84 10
Smeltehuse 86 41, 45-46
Smidth, Johan, tolder 86 57
Smith, Henrik, Malmø 87 18-19
Smugskoler 86 71
Sokkelund herred 86 19
Solbjerg 86 20
Sommer, Carl, keramikker 87 78-79
Spengler, Johan Conrad, kunstkammerforvalter 84 168
Sperling, Otto, botaniker, dr. med. 86 42-46, 52-53, 56
Spiritus vini 86 52
Spisemestre 84 36

- Sporvejene 86 115–16, 122
 »Sprøjtehuset« i Valby 85 154–55
 Spækhøkere 84 80
 Spændetrøjer 84 41–42
 Stadsarkitekt Ludvig Fengers skoler i
 1880'ernes og 90'ernes København
 86 63–87
 Stadsarkitektens Direktorat 84 174
 Stadsarkiv, Københavns 84 174–78, 85
 200–01, 86 170–71, 87 148–49
 Stage, Johan Adolf Gottlob, skuespiller
 84 169
 Stauning, Th., formand f. borgerrepræ-
 sentationen, sen. statsminister 86 152,
 87 89
 Steenwinkel, Lorenz, stenhugger 86 37
 Stein, Th., billedhugger 87 68
 Stender, Willy, direktør 87 82
 Stenders kunstforlag 87 82
 Stenhuggersvendeforeningen 1745–1965
 86 170
 Stentøj 87 84
 Stiesdal, Hans, museumsinspektør 86 15
 Stillinge, Th. P., tømrermester 87 49, 53
 Stjernqvist, Henry, formand for borger-
 repræsentationen 85 163
 Stokkelund, senere Sokkelund Herred 86
 19
 Storgården, Husum 84 67
 Strange, Peder Gregersen, degn 84 37
 Strejken 1794 84 69–85
 Strigel Nielsen, Georg, tømrermester 87
 47–50, 55
 Struckmann, Ingrid, vicestadsbibliotekar
 85 66
 Stutteri i Rosenborg Have 86 55
 »Støvnæsset« 86 13, 18–21
 Suhm, Peter Frederik, historiker 85
 83–84, 87
 Sundbyerne, bibliotekerne i 85 19, 23, 26,
 142–51, 191–96
 Svinhans, høvl 87 49
 »Svogerpartiet« 86 44, 52
 Svømmeundervisning 86 81
 Sygdom, løn under 86 110–11
 Sygekassearkiver 1839–1973 84 174, 86
 170
 Sygelighedsforhold i københavnske skoler
 86 76
 Sygeskringskort 85 24, 196
 Sygestatistik for lærere 86 110–11
 Syltetøj 86 42
 37 år i Københavns kommunes tjeneste
 86 88–169, 87 87–147
 Sæbeindustri, maskiner til 84 129
 Særafdeling, kommunebibliotekernes
 85 27, 64–78
 Søholm, hovedgård, Stevns hrd. 87 15
 Sølvgades skole, se Østre Betalingsskole
 Sørensen, Anders, havnefoged, Grenå
 84 173
 –, Grethe Karl, bibliotekar 85 96–97
 –, Jens, gårdmand, Husum 84 62, 63
 –, Karen Thuesen, afdelingsbibliotekar
 85 129–36, 138–41
 –, Poul, dir. f. vandforsyningen 86 140
 Tabletmaskiner 85 128–29
 Tallotheriet 84 169
 Tardini, Alexander, se Hansen
 –, Jeanette, danserinde 86 98
 Teater i 18. årh. 84 7–20
 –, på Nørrebro 84 172
 Teglsten, teglstensbyggeri i 1200-tallet
 86 22–23
 Tehandlere 84 80
 Teisen, Fritze, ekspeditionssekr., kommu-
 nalpolitiker 87 92–101, 139–40
 Terrakotta 87 64–86
 Terrænforhold, Københavns oprindelige
 86 10
 Tersling, Jørgen, postmester 84 166
 Thierry, R. O. P. F., kontorchef 86 94
 Thinggaard, Otto, afdelingsbibliotekar
 85 174–77
 Thomesen, Eskil, prior, Antvorskov 87 16
 Thomsen, Carl, stadsbibliotekar 85 16,
 19–20, 34, 55, 64, 75–76, 83, 155, 193,
 195

Register

- , Christian Jürgensen, museumsdirektør 84 167
- , Edvard, professor 85 117
- , Ellen Marie, g. Frost 84 166
- , T. K., ingeniør, formand for arbejdsgiverforeningen 86 142, 87 51-52
- Thorsen, Leif, vicedstadsbibliotekar 85 187
- , Sigurd, kommunaldirektør 86 136
- Thorvaldsen, Bertel, billedhugger 87 64, 68
- Thueslev, dir. f. Assistenshuset 86 170
- Thylstrup, Georg, billedhugger 87 83
- Tingbjerg bibliotek 85 23, 113-15, 196
- Tjenestemænd, rekruttering og uddannelse af 87 106-08, 136-40
- Tornebuskegade, Niels Holst's grund i 86 50-51, 54
- »Tornerosegrunden« i Vanløse 85 161
- Treschow, Charlotte Juliane, lak- og chokoladefabrikant 84 171
- , Johan Frederik, lak- og chokoladefabrikant 84 170-71
- Trinitatis kirke 84 168
- Trojel-Thomsen, Ellen, bibliotekar 85 67
- Trolle, Esbern, højesteretssagfører 86 144-45
- True, Peter, skomagermester 84 169
- Trykfarveindustri, maskiner til 84 129-31
- Træbranchen 87 25-63
- Tube fyldere 84 124, 126, 128, 131
- Tyske håndværkssvende 84 69-85
- , skueplads i Store Kongensgade 84 11
- , værnemagt, arbejde for, under 2. verdenskrig 87 54-55
- Tømmerforbund, Dansk 87 31, 45
- Tømmerkroen, Adelgade 84 70, 74-75
- Tømmerlaug, Københavns, og industrialiseringen 87 25-63
- Tømmermesterforening, Nordre birks 87 35
- Tømmermesterforeningen af 1873 87 27-28
- , af 5. feb. 1907 87 35
- Tømmermestrenes diskussionsklub af 30. oktober 1907 87 35
- Tømmerstrejken 1794 84 69-85
- Tørning, J., lærer, bibliotekar 85 94-96, 98, 102
- Ublacher, Caspar, gartner 86 41
- Udskiftning, Husums 84 66
- Udskænkning af øl og brændevin 84 80
- Ulfeldt, Corfitz, rigshofmester 86 42, 44-45, 46, 52
- Ulrich, Ellen, afd. bibliotekar 85 157-63, 187-90
- Ulsøe, Johannes Nicolai, skuespiller 84 13
- Ungdomsbiblioteker, -lokaler 85 18, 22, 121
- Unmack, Axel, tømmermester 87 41
- »Urbs« 86 14
- Urne, Johan, rigsråd 87 11, 15-22
- , Jørgen, til Engestofte 87 22
- Urner 87 81
- Uromedhjælp 85 121
- Urteekstrakter 86 38-40, 42, 56
- Urtepotter 87 66, 68, 80-81
- Utraditionel byggeri 87 56-62
- Utterslev, Utterslev Hovedgård 86 19-20
- Wagenknecht, Joh. Fr., tømmer-svend 84 72-73
- , Stine 84 72
- Valby, bibliotekerne i 85 28, 152-56, 191-94, 197
- Valdemar Atterdag 87 8
- Vandkølere 87 65-66, 68
- Vanløse, bibliotekerne i 85 157-63, 188, 192, 195-96
- , Kulturcenter 85 161
- Warming, Eug., professor 86 136
- , Jens, kontorchef, sen. professor i statistik 86 91-93, 96, 125-26
- Vaser 87 65-84
- Vaske 84 103-05, 114
- Vedel, H., indenrigsminister, departementschef 87 112
- , Valdemar, overbestyrer for folkebibliotekerne 85 10, 94-95, 191-92
- Vedtægt for stadsarkivet 86 170

- Weeke, Frederik Herman Christian, underbibliotekar 85 116
- Wegner, Hans, snedker 86 36
- , Henrich, skuespiller 84 13, 17
- Weideman, madame 84 53
- Weikop, Ove, borgmester 85 161
- Vejbæk, Else*, afd. bibliotekar 85 113–15
- Veneriske patienter 84 52–53
- Venge, Mikael*, dr. phil. 87 7–24
- Vesterbro, bibliotekerne på 85 52–54, 58, 166–77, 191–93, 195–96
- Vesterbro Folkedanserforening 86 170
- Westergaard, Niels, kommunaldirektør 86 121–23
- Vestre Betalingskole 86 72
- Vibe Mølle (maskinfabrikken Diaf), Vibevej 25–29 84 132–38
- »Vicus« 86 14
- Wigandt, J., pensionist 84 170
- , S. M., koristinde 84 170
- Vigerslev bibliotek 85 19, 155–56, 194
- Vilhelm af Hessen-Kassel (1797–1867) 84 169
- Vilien, Niels Henrik, psykolog og konsulent ved Kbhvn.s komm. 85 121
- Villa Hafn til Portus Mercatorum, fra 86 7–34
- Willerslev, Richard*, dr. phil. 84 86–121
- Willumsen, Bode, billedhugger 87 84
- , J. F., maler, billedhugger 87 80–81
- Vinding, Povl, brandchef 86 141
- Vindovne 84 107–09
- Voldanlæg omkr. 1650–70 86 47–55
- Volmeister, Johan, tømrermester 84 70, 72
- Wullenwever, Jürgen, Lübeck 87 12–14
- Værnemagt, arbejde for den tyske, under 2. verdenskrig 87 54–55
- Zalewski, Barbara*, cand. mag. 84 21–60
- Zeuthen, Fr., nationaløkonom 87 112
- Ældreinstitutionsbiblioteker 85 64–78, 193
- Økonomidirektoratet 87 114
- Øltappere 84 80
- Ørsted, Christoffer, skuespiller 84 14
- Ørvig, Axela, afdelingsbibliotekar 85 65, 70
- Østerbro, bibliotekerne på 85 48, 178–86, 191–95
- »Østergaard« 86 12, 15, 25
- Østre Betalingskole, nu Sølvgades Skole 86 72–73
- Østre Landsretsbygning 84 10
- »åbne hylder« på biblioteker 85 11–12, 42, 91, 131, 192
- Åreladning 84 54
- Aarsbo, Jens, stadsbibliotekar 85 11, 16, 30–39, 50, 52–54, 62, 130, 192